

ચિરંતનાચાર્ય વિરચિત
નવતત્ત્વ પ્રકરણ

શબ્દશઃ વિવેચન

મોક્ષ

સંવર

નિર્જરા

બંધ

આશ્રવ

પુણ્ય

પાપ

અજીવ

જીવ

વિવેચક : પંડિતવર્ય શ્રી પ્રવીણચંદ્ર ખીમજી મોતા

ચિરંતનાચાર્ય વિરચિત

નવતત્ત્વ પ્રકરણ

શબ્દશઃ વિવેચન

✧ મૂળ ગ્રંથકાર ✧
ચિરંતનાચાર્ય

◆ આશીર્વાદદાતા ◆
વ્યાખ્યાનવાચસ્પતિ, શાસનપ્રભાવક સ્વ. પ. પૂ. આચાર્યદેવેશ
શ્રીમદ્વિજય રામચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ તથા
ષડ્દર્શનવેત્તા, પ્રાવચનિકપ્રતિભાધારક સ્વ. પ. પૂ. મુનિપ્રવર
શ્રી મોહજિતવિજયજી મહારાજ તથા વર્તમાન શ્રુતમર્મજ્ઞાતા વિદ્વાન
પ. પૂ. આચાર્ય ભગવંત શ્રીમદ્વિજય યુગભૂષણસૂરીશ્વરજી મહારાજ

✧ વિવેચનકાર ✧
પંડિતવર્ય શ્રી પ્રવીણચંદ્ર ખીમજી મોતા

✧ સંકલનકારિકા ✧
સ્મિતા ડી. કોઠારી

સંસ્થાના જ્ઞાનખાતામાંથી
આ પુસ્તક
જ્ઞાનભંડાર/શ્રીસંઘને
ભેટ આપેલ છે.

: પ્રકાશક :

ગિતાર્થગંગા

ગિતાર્થગંગા

૫, જૈન મર્ચન્ટ સોસાયટી, ફત્તેહપુરા રોડ, પાલડી, અમદાવાદ-૭.

નવતત્વ પ્રકરણ શબ્દશઃ વિવેચન

❖ વિવેચનકાર ❖

પંડિતવર્ય શ્રી પ્રવીણચંદ્ર ખીમજી મોતા

વીર સં. ૨૫૩૬ ❖ વિ. સં. ૨૦૬૬

આવૃત્તિ : પ્રથમ ❖ નકલ : ૫૦૦

મૂલ્ય : રૂ. ૭૦-૦૦

卐 આર્થિક સહયોગ 卐

સલ્કિયાભિરુચિ પ. પૂ. આ. શ્રી ભક્તિસૂરીશ્વરજી મહારાજના પટ્ટધર
પ્રશાંતમૂર્તિ પ. પૂ. આ. શ્રી પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજના આજ્ઞાવર્તિની
તપસ્વીરત્ના પ. પૂ. સા. સુરેન્દ્રશ્રીજી મહારાજના વિદુષી શિષ્યા
સા. બોધિરત્નાશ્રીજી મ. સા., સા. દષ્ટિરત્નાશ્રીજી મ. સા.,
સા. આર્જવરત્નાશ્રીજી મ. સા.ના વિ. સં. ૨૦૬૫માં મુલુન્ડ (વે.)
વર્ધમાનનગરમાં થયેલ ચાતુર્માસ દરમિયાન જ્ઞાનખાતાની ઉપજમાંથી
શ્રી ભગવાન વર્ધમાન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક તપાગચ્છ જૈન સંઘ
તરફથી આ પુસ્તકનો સંપૂર્ણ લાભ લેવામાં આવેલ છે.

: મુખ્ય પ્રાપ્તિસ્થાન :

ગિતાર્થગંગા

૫, જૈન મર્યન્ટ સોસાયટી, ફત્તેહપુરા રોડ, પાલડી, અમદાવાદ-૭.

✽ મુદ્રક ✽

નવરંગ પ્રિન્ટર્સ

આસ્ટોડીયા, અમદાવાદ-૧. ફોન : (મો.) ૯૪૨૮૫૦૦૪૦૧ (ઘર) ૨૬૬૧૪૬૦૩

ક્ર : પ્રાપ્તિસ્થાન : ક્ર

* અમદાવાદ :

ગીતાર્થ ગંગા

૫, જૈન મર્યન્ટ સોસાયટી,
ફતેહપુરા રોડ, પાલડી, અમદાવાદ-૭.
☎ (૦૭૯) ૨૬૭૦૪૯૧૧, ૩૨૯૧૧૪૭૧

* મુંબઈ :

શ્રી નિકુંજભાઈ આર. ભંડારી
વિષ્ણુ મહલ, ત્રીજે માળે,
ગરવારે પેવેલીયનની સામે,
ડી-રોડ, ચર્ચગેટ, મુંબઈ-૪૦૦૦૨૦.
☎ (૦૨૨) ૨૨૮૧૪૦૪૮

શ્રી લલિતભાઈ ધરમશી
૩૦૨, ચંદનબાળા એપાર્ટમેન્ટ,
જવાહરલાલ નહેરુ રોડ,
સર્વોદય પાર્શ્વનાથનગર,
જૈન દેરાસર પાછળ, મુલુંડ (વે), મુંબઈ-૮૦.
☎ (૦૨૨) ૨૫૬૮૦૬૧૪, ૨૫૬૮૬૦૩૦

શ્રી હિમાંશુભાઈ એન. શેઠ
એ-૨/૪૧, અશોક સમ્રાટ, ત્રીજે માળે,
દક્ષતરી રોડ, ગૌશાળા લેન,
બીના જવેલર્સની ઉપર, મલાડ (ઈ.),
મુંબઈ-૪૦૦૦૯૭.
☎ (૦૨૨) ૩૨૪૩૮૪૩૪
(મો.) ૯૩૨૨૨૬૪૮૫૧

* BANGALORE :

Shri Vimalchandji

C/o. J. NEMKUMAR & COMPANY
Kundan Market, D. S. Lane,
Chickpet Cross, Bangalore-53.
☎ (080) (O) 22875262, (R) 22259925

* વડોદરા :

શ્રી સૌરીનભાઈ દિનેશચંદ્ર શાહ
'દર્શન' ઈ-૬૯, લીસાપાર્ક સોસાયટી,
વિભાગ-૨, રામેશ્વર સર્કલ, સુભાનપુરા,
હાઈટેન્શન રોડ, વડોદરા-૩૬૦૦૨૩.
☎ (૦૨૬૫) ૨૩૯૧૬૯૬

* સુરત :

ડૉ. પ્રફુલભાઈ જે. શેઠ
ડી-૧, અર્પણ એપાર્ટમેન્ટ,
બાબુ નિવાસની ગલી,
ટીમલીયાવાડ, સુરત-૩૬૫૦૦૧.
☎ (૦૨૬૧) ૩૨૨૮૬૨૩

* જામનગર :

શ્રી ઉદયભાઈ શાહ
C/o. મહાવીર અગરમતી વર્ક્સ
C-9, સુપર માર્કેટ, જયશ્રી ટોકીઝની સામે,
જામનગર-૩૬૧૦૦૧.
☎ (૦૨૮૮) ૨૬૭૮૫૧૩

* રાજકોટ :

શ્રી કમલેશભાઈ દામાણી
“જિનાજ્ઞા”, ૨૭, કરણપરા,
રાજકોટ-૩૬૦૦૦૧.
☎ (૦૨૮૧) ૨૨૩૩૧૨૦

પ્રકાશકીય

“ગીતાર્થ ગંગા”નું મુખ્ય લક્ષ્ય તો આપણા ઉપકારી પૂર્વાચાર્યો જેવા કે પ. પૂ. આ. શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબ, પ. પૂ. ઉપાધ્યાયજી શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ સાહેબ આદિ રચિત જૈનશાસ્ત્રોમાં પથરાયેલાં વિવિધ પરમાર્થભૂત તત્ત્વોનાં રહસ્યોનું નય, નિક્ષેપ, વ્યવહાર, નિશ્ચય સાપેક્ષ અર્થગાંભીર્યપૂર્ણ વિશ્લેષણ કરવાનું છે, જેથી શ્રી જૈનસંઘને તે તે પદાર્થોના સર્વાંગી બોધમાં સહાય મળે. આ કાર્ય અત્યંત વિસ્તારવાળું અને ગહન છે, ઘણાં સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતો આમાં સહાય કરી રહ્યાં છે, અનેક શ્રાવકો અને શ્રાવિકાઓ પણ સૌ સૌને યોગ્ય કાર્યો સંભાળી રહ્યાં છે, તે અનુસાર કામ બહાર આવી રહ્યું છે અને ક્રમસર આવતું રહેશે. આ સંદર્ભે ‘ગંગોત્રી ગ્રંથમાળા’ હેઠળ ધર્મતીર્થ ભાગ-૧ અને ભાગ-૨ બહાર પડી ચૂક્યા છે, ભાગ-૩નું સંકલન થઈ રહ્યું છે તથા તે હેઠળ દ્વિતીય વિષય ‘પર્ષદા’ પર થયેલાં પ્રવચનોનું કામ ચાલી રહ્યું છે. દરમિયાન શ્રી સંઘમાંથી જિજ્ઞાસુ મુમુક્ષુઓ તથા શ્રાવકો-શ્રાવિકાઓ તરફથી એવી માંગ વારંવાર આવે છે કે પૂ. મુનિપ્રવર શ્રી મોહજિતવિજયજી મહારાજ સાહેબનાં તથા પ. પૂ. આ. ભ. શ્રીમદ્ વિજય યુગભૂષણસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબનાં જુદા જુદા વિષયો પરનાં અપાયેલાં વ્યાખ્યાનો તથા પંડિતવર્ય શ્રી પ્રવીણભાઈ મોતાએ વિવિધ શાસ્ત્રીય વિષયો પર કરેલાં વિવેચનો છપાવીને તૈયાર કરવામાં આવે તો સકળ શ્રી સંઘને ચોક્કસ લાભદાયી નીવડે. આવી વિનંતીઓને લક્ષ્યમાં રાખીને ટ્રસ્ટે નક્કી કર્યું છે કે આવાં વ્યાખ્યાનો તથા વિવેચનોનાં પુસ્તકો પ્રકાશિત કરવાં અને તેને માત્ર એક સંલગ્ન પ્રવૃત્તિ તરીકે સ્વીકારવી. આ કામ ગીતાર્થ ગંગાના મુખ્ય લક્ષથી સહેજ ફટાય છે, બોધની વિવિધતા અને સરળતાની દૃષ્ટિએ પણ ભિન્ન પ્રકારે છે, છતાં તત્ત્વજિજ્ઞાસુ માટે હિતકારી હોવાથી તેમ જ અતિ માંગને કારણે ઉપર્યુક્ત વિનંતી લક્ષમાં રાખીને આ પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખેલ છે.

તત્ત્વજિજ્ઞાસુ જીવો માટે આવાં પુસ્તકો સમ્યગ્ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રની આરાધનામાં ઉપયોગી થશે, તેવી આશા સહિત –

પ, જૈન મર્યન્ટ સોસાયટી,
ફત્તેહપુરા રોડ, પાલડી, અમદાવાદ-૭.

ટ્રસ્ટીગણ
ગીતાર્થ ગંગા

સર્વ હક્ક ગીતાર્થ ગંગા ટ્રસ્ટને આધીન છે.

ગીતાર્થ ગંગાનાં પ્રકાશનો

પ. પૂ. મુનિપ્રવર શ્રી મોહજિતવિજયજી મહારાજ
(મોટા પંડિત મ. સા.)ના વ્યાખ્યાનનાં પુસ્તકો

૧. આશ્રવ અને અનુબંધ
૨. પુદ્ગલ વોસિરાવવાની ક્રિયા
૩. ચારિત્રાચાર

પ. પૂ. આ. ભ. શ્રીમદ્વિજય યુગભૂષણસૂરીશ્વરજી મહારાજ
(પંડિત મ. સા.)ના વ્યાખ્યાનનાં તેમજ લેખિત સંપાદિત પુસ્તકો

૧. શ્રાવકનાં બાર વ્રતોના વિકલ્પો
૨. યોગદષ્ટિસમુચ્ચય
૩. કર્મવાદ કઠિંકા
૪. સદ્ગતિ તમારા હાથમાં !
૫. દર્શનાચાર
૬. શાસન સ્થાપના
૭. અનેકાંતવાદ
૮. પ્રશ્નોત્તરી
૯. ચિત્તવૃત્તિ
૧૦. ચાલો, મોક્ષનું સાચું સ્વરૂપ સમજીએ
૧૧. મનોવિજય અને આત્મશુદ્ધિ
૧૨. ભાગવતી પ્રવ્રજ્યા પરિચય
૧૩. ભાવધર્મ ભાગ-૧ (પ્રણિધાન)
૧૪. ભાવધર્મ ભાગ-૨ (પ્રવૃત્તિ, વિઘ્નજય, સિદ્ધિ, વિનિયોગ)
૧૫. જૈનશાસન સ્થાપના
૧૬. ચિત્તવૃત્તિ
૧૭. શ્રાવક કે બારહ વ્રત એવં વિકલ્પ
૧૮. લોકોત્તર દાનધર્મ “અનુકંપા”
૧૯. પ્રશ્નોત્તરી

૨૦. કુદરતી આફતમાં જૈનનું કર્તવ્ય
૨૧. ધર્મરક્ષા પ્રવચન શ્રેણી ભાગ-૧
૨૨. જૈનશાસન સ્વતંત્ર ધર્મ કે સંપ્રદાય ?
૨૩. જિનશાસન સ્વતંત્ર ધર્મ યા સંપ્રદાય ?
૨૪. Is Jaina Order Independent Religion or Denomination ?
૨૫. Status of religion in modern Nation State theory
૨૬. ગૃહજિનાલય મહામંગલકારી
૨૭. શ્રી ઉપધાન માર્ગોપદેશિકા

સંપાદક :- પ. પૂ. ગણિવર્ય શ્રી અરિહંતસાગરજી મહારાજ સાહબ

૧. પાક્ષિક અતિચાર

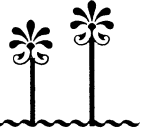
ગીતાર્થ ગંગા દ્વારા પ્રકાશિત અન્ય પુસ્તકોની યાદી

૧. શ્રી સમેતશિખરજીની સંવેદના	સંકલનકર્તા : જ્યોતિષભાઈ શાહ
૨. શ્રી નવપદ આરાધના વિધિ	સંકલનકર્તા : જ્યોતિષભાઈ શાહ
૩. સ્વતંત્ર ભારતમાં ધર્મ પરતંત્ર !!!!! (ગુજ.)	સંકલનકર્તા : ધર્મતીર્થ રક્ષા સમિતિ
૪. સ્વતંત્ર ભારત મેં ધર્મ પરતંત્ર !!!!! (હિન્દી)	સંકલનકર્તા : ધર્મતીર્થ રક્ષા સમિતિ
૫. Right to Freedom of Religion !!!!!	સંકલનકર્તા : ધર્મતીર્થ રક્ષા સમિતિ
	(અંગ્રેજી)
૬. ‘રક્ષાધર્મ’ અભિયાન (ગુજ.)	સંકલનકર્તા : ધર્મતીર્થ રક્ષા સમિતિ
૭. ‘Rakshadharm’ Abhiyaan (અંગ્રેજી)	સંકલનકર્તા : ધર્મતીર્થ રક્ષા સમિતિ
૮. સેવો પાસ સંખેસરો (ગુજ.)	સંકલનકર્તા : જ્યોતિષભાઈ શાહ
૯. સેવો પાસ સંખેસરો (હિન્દી)	સંકલનકર્તા : જ્યોતિષભાઈ શાહ

ગીતાર્થ ગંગા દ્વારા પ્રકાશિત વિવેચનનાં ગ્રંથો

વિવેચનકાર :- પંડિતવર્ય શ્રી પ્રવીણચંદ્ર ખીમજી મોતા

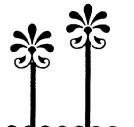
૧. યોગવિંશિકા શબ્દશઃ વિવેચન
૨. અધ્યાત્મઉપનિષત્ પ્રકરણ શબ્દશઃ વિવેચન
૩. અધ્યાત્મમતપરીક્ષા શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૧
૪. અધ્યાત્મમતપરીક્ષા શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૨
૫. અધ્યાત્મમતપરીક્ષા શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૩
૬. વિંશતિવિંશિકા શબ્દશઃ વિવેચન પૂર્વાર્ધ
૭. વિંશતિવિંશિકા શબ્દશઃ વિવેચન ઉત્તરાર્ધ
૮. આરાધક-વિરાધક ચતુર્ભંગી શબ્દશઃ વિવેચન
૯. સમ્યક્ત્વ ષટ્સ્થાન ચઉપર્ણ શબ્દશઃ વિવેચન
૧૦. અધ્યાત્મસાર શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૧
૧૧. પ્રતિમાશતક શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૧
૧૨. પ્રતિમાશતક શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૨
૧૩. ક્ષુપદૃષ્ટાંત વિશદીકરણ શબ્દશઃ વિવેચન
૧૪. પંચસૂત્ર શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૧ (સૂત્ર ૧-૨)
૧૫. સૂત્રના પરિણામદર્શક ચત્તલેશ ભાગ-૧
૧૬. પંચસૂત્ર શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૨ (સૂત્ર ૩-૪-૫)
૧૭. સામાચારી પ્રકરણ શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૧
૧૮. સામાચારી પ્રકરણ શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૨
૧૯. પ્રતિમાશતક શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૩
૨૦. દાનદ્વાત્રિંશિકા-૧ શબ્દશઃ વિવેચન
૨૧. મિત્રાદ્વાત્રિંશિકા-૨૧ શબ્દશઃ વિવેચન
૨૨. યોગશતક શબ્દશઃ વિવેચન
૨૩. પંચવસ્તુક પ્રકરણ શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૧
૨૪. યોગભેદદ્વાત્રિંશિકા-૧૮ શબ્દશઃ વિવેચન
૨૫. યોગવિવેકદ્વાત્રિંશિકા-૧૯ શબ્દશઃ વિવેચન

૨૭. સાધુસામગ્ર્યદ્વાત્રિંશિકા-૬ શબ્દશઃ વિવેચન
૨૭. ભિક્ષુદ્વાત્રિંશિકા-૨૭ શબ્દશઃ વિવેચન
૨૮. દીક્ષાદ્વાત્રિંશિકા-૨૮ શબ્દશઃ વિવેચન
૨૯. યોગદૃષ્ટિની સજ્જાય શબ્દશઃ વિવેચન
૩૦. કેવલિભુક્તિવ્યવસ્થાપનદ્વાત્રિંશિકા-૩૦ શબ્દશઃ વિવેચન
૩૧. પાતંજલયોગલક્ષણવિચારદ્વાત્રિંશિકા-૧૧ શબ્દશઃ વિવેચન
૩૨. જ્ઞાનસાર શબ્દશઃ વિવેચન
૩૩. સંથારા પોરિસી સૂત્રનો ભાવાનુવાદ અને હિંસાષ્ટક શબ્દશઃ વિવેચન
૩૪. જિનમહત્ત્વદ્વાત્રિંશિકા-૪ શબ્દશઃ વિવેચન
૩૫. સમ્યગ્દૃષ્ટિદ્વાત્રિંશિકા-૧૫ શબ્દશઃ વિવેચન
૩૬. યોગલક્ષણદ્વાત્રિંશિકા-૧૦ શબ્દશઃ વિવેચન
૩૭. ભુક્તિઅદ્વેષપ્રાધાન્યદ્વાત્રિંશિકા-૧૩ શબ્દશઃ વિવેચન
૩૮. અપુનર્બંધકદ્વાત્રિંશિકા-૧૪ શબ્દશઃ વિવેચન
૩૯. યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૧
૪૦. યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૨
૪૧. યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૩
૪૨. અધ્યાત્મસાર શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૨
૪૩. અધ્યાત્મસાર શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૩
૪૪. ચતિલક્ષણસમુચ્ચય પ્રકરણ શબ્દશઃ વિવેચન
૪૫. દૈવપુરુષકારદ્વાત્રિંશિકા-૧૭ શબ્દશઃ વિવેચન
૪૬. તારાદિત્રયદ્વાત્રિંશિકા-૨૨ શબ્દશઃ વિવેચન
૪૭. કુતર્કગ્રહનિવૃત્તિદ્વાત્રિંશિકા-૨૩ શબ્દશઃ વિવેચન
૪૮. સદ્દૃષ્ટિદ્વાત્રિંશિકા-૨૪ શબ્દશઃ વિવેચન
૪૯. પંચવસ્તુક પ્રકરણ શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૨
૫૦. માર્ગદ્વાત્રિંશિકા-૩ શબ્દશઃ વિવેચન
૫૧. દેશનાદ્વાત્રિંશિકા-૨ શબ્દશઃ વિવેચન
૫૨. જિનભક્તિદ્વાત્રિંશિકા-૫ શબ્દશઃ વિવેચન
૫૩. યોગાવતારદ્વાત્રિંશિકા-૨૦ શબ્દશઃ વિવેચન
૫૪. યોગમાહાત્મ્યદ્વાત્રિંશિકા-૨૬ શબ્દશઃ વિવેચન
૫૫. સજ્જનસ્તુતિદ્વાત્રિંશિકા-૩૨ શબ્દશઃ વિવેચન

૫૬. પૂર્વસેવાદ્વાત્રિંશિકા-૧૨ શબ્દશઃ વિવેચન
 ૫૭. ઈશાનુગ્રહવિચારદ્વાત્રિંશિકા-૧૬ શબ્દશઃ વિવેચન
 ૫૮. કલેશહાનોપાયદ્વાત્રિંશિકા-૨૫ શબ્દશઃ વિવેચન
 ૫૯. વિનયદ્વાત્રિંશિકા-૨૯ શબ્દશઃ વિવેચન
 ૬૦. શ્રી સીમંધરસ્વામીને વિનંતીરૂપ ૧૨૫ ગાથાનું સ્તવન શબ્દશઃ વિવેચન
 ૬૧. પ્રતિમાશતક શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૪
 ૬૨. પંચવસ્તુક પ્રકરણ શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૩
 ૬૩. પંચવસ્તુક પ્રકરણ શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૪
 ૬૪. ગુરુતત્ત્વવિનિશ્ચય શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૧
 ૬૫. ગુરુતત્ત્વવિનિશ્ચય શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૨
 ૬૬. મુક્તિદ્વાત્રિંશિકા-૩૧ શબ્દશઃ વિવેચન
 ૬૭. યોગસાર પ્રકરણ શબ્દશઃ વિવેચન
 ૬૮. શ્રી સીમંધરસ્વામીનું ૩૫૦ ગાથાનું સ્તવન શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૧
 ૬૯. શ્રી સીમંધરસ્વામીનું ૩૫૦ ગાથાનું સ્તવન શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૨
 ૭૦. તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૧
 ૭૧. ષોડશક પ્રકરણ શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૧
 ૭૨. પ્રતિક્રમણ હેતુગર્ભિત સ્વાધ્યાય શબ્દશઃ વિવેચન
 ૭૩. કથાદ્વાત્રિંશિકા-૯ શબ્દશઃ વિવેચન
 ૭૪. અધ્યાત્મસાર શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૪
 ૭૫. અધ્યાત્મસાર શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૫
 ૭૬. અધ્યાત્મસાર શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૬

ગીતાર્થ ગંગા અંતર્ગત
 ગંગોત્રી ગ્રંથમાળા દ્વારા પ્રકાશિત ગ્રંથો

૧. ધર્મતીર્થ ભાગ-૧

૨. ધર્મતીર્થ ભાગ-૨

નવતત્ત્વ પ્રકરણની સંકલના

મોક્ષ માટે અને મોક્ષ ન થાય ત્યાં સુધી અભ્યુદય માટે ઉપયોગી જ્ઞાન નવતત્ત્વના બોધથી થાય છે અને આ નવતત્ત્વનું વર્ણન જ ચૌદપૂર્વ સ્વરૂપ છે. આથી શાસ્ત્રમાં ચૌદપૂર્વીમાં પણ નવતત્ત્વના બોધમાં અનંતગુણાનો પરસ્પર ભેદ સ્વીકારેલો છે અર્થાત્ એક ચૌદપૂર્વીને જે નવતત્ત્વનો બોધ છે તેનાથી અન્ય ચૌદપૂર્વીને અનંતગુણો અધિક નવતત્ત્વનો બોધ હોઈ શકે. તેથી આ નવતત્ત્વનાં વિસ્તારાત્મક જ દ્વાદશાંગી છે. અને તે નવતત્ત્વનો પ્રારંભિક બોધ કરાવવા અર્થે પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં અતિ સંક્ષેપથી કંઈક બોધ કરાવેલ છે અને તે સંક્ષિપ્ત બોધને ગ્રહણ કરીને અને તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર આદિ અનેક ગ્રંથોનો આધાર લઈને કંઈક નવતત્ત્વનો બોધ સ્પષ્ટ કરવા માટે પ્રસ્તુત ભાષાંતરમાં અમોએ યત્ન કરેલો છે, જેથી વાચકવર્ગને કંઈક નવતત્ત્વનો બોધ થાય.

વળી, નવતત્ત્વના પારમાર્થિક બોધથી જ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે છે અને નવતત્ત્વનો પારમાર્થિક બોધ ગીતાર્થ સાધુને જ હોય છે, છતાં નવતત્ત્વનો સામાન્ય બોધ કરીને નવતત્ત્વ પ્રત્યેની તીવ્ર રુચિવાળા જીવોને આ નવતત્ત્વ પ્રત્યે ભાવથી શ્રદ્ધા હોય છે. તેથી તેવા ભાવથી શ્રદ્ધાવાળા જીવમાં પણ સમ્યક્ત્વ સંભવે છે. તેથી નવતત્ત્વનું જ્ઞાન સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિમાં પણ અતિ ઉપકારક છે.

વળી, સંયમની પ્રવૃત્તિ પણ આશ્રવના ત્યાગથી થાય છે અને શક્તિ અનુસાર સંવરમાં કરાયેલા ઉદમથી થાય છે અને પ્રારંભિક ભૂમિકામાં સર્વવિરતિચારિત્ર પણ સરાગચારિત્ર હોય છે, તેથી પુણ્યબંધનું કારણ બને તેવું હોય છે. તેથી ચારિત્રની પ્રાપ્તિ માટે પણ પુણ્ય-પાપનો સૂક્ષ્મ બોધ અને આશ્રવ-સંવરનો સૂક્ષ્મ બોધ આવશ્યક છે. અને ચારિત્રના પાલન માટે છ કાયના જીવનો બોધ પણ આવશ્યક છે. તેથી ચારિત્રની નિષ્પત્તિમાં અને ચારિત્રના પાલનમાં નવતત્ત્વનું જ્ઞાન અતિ ઉપકારક છે.

વળી, યોગમાર્ગની પ્રવૃત્તિના પ્રારંભથી યોગમાર્ગની પૂર્ણતાની પ્રાપ્તિ સુધી આ નવે તત્ત્વોનું જ્ઞાન અતિ આવશ્યક છે; કેમ કે આશ્રવના ત્યાગપૂર્વક

સંવરમાં દૃઢ ઉપયોગ કર્યા વગર જીવ વીતરાગ થઈ શકે નહિ. તેથી વીતરાગ થવા માટે આશ્રવ અને સંવરનો સૂક્ષ્મ બોધ અતિ આવશ્યક છે.

વળી, જીવની એકાંતે હિતકારી અવસ્થા મોક્ષઅવસ્થા છે. તેથી મોક્ષનું સ્વરૂપ જાણવું આત્મા માટે અતિ આવશ્યક છે, માટે તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રમાં પૂ. વાયકવર શ્રી ઉમાસ્વાતિજી મહારાજ સાહેબે સ્વોપજ્ઞ ભાષ્યમાં જે મોક્ષનું વર્ણન કર્યું છે અને મોક્ષમાં કેવા પ્રકારનું સુખ છે તેને સ્પષ્ટ કરવા અર્થે “સુખ” શબ્દથી વાચ્ય સુખ ચાર પ્રકારે છે તેમ બતાવેલ છે અને તે ચાર પ્રકારના સુખમાં મોક્ષનું સુખ કેવા પ્રકારનું છે તેની સ્પષ્ટતા કરેલ છે. તેથી અમોએ તત્ત્વાર્થભાષ્યનો તે વિભાગ પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં શબ્દશઃ લખીને તેનું ભાષાંતર કરેલ છે, જેથી પૂર્વના મહાપુરુષોનાં વચનથી મોક્ષના સ્વરૂપનો યથાર્થ બોધ થાય.

છન્નસ્થતાને કારણે આ ગ્રંથના વિવેચનમાં વીતરાગ પરમાત્માની આજ્ઞાવિરુદ્ધ કે ગ્રંથકારશ્રીના આશયવિરુદ્ધ અજાણતાં કંઈ પણ લખાયું હોય તો ત્રિવિધે ત્રિવિધે ‘મિચ્છા મિ દુક્કડં’ માંગું છું.

વિ. સં. ૨૦૬૫, અષાઠ સુદ-૧૩

- પ્રવીણચંદ્ર ખીમજી મોતા

તા. ૫-૭-૦૯, રવિવાર

૩૦૨, વિમલવિહાર,

સરસ્વતી સોસાયટી,

પાલડી, અમદાવાદ-૭.

❧ અનુક્રમણિકા ❧

ગાથા નં.	વિષય	પાના નં.
૧ અને ૨.	નવતત્ત્વનાં નામો અને તેના ભેદોની સંખ્યા. નવતત્ત્વના જ્ઞાનની ઉપયોગિતા : મોક્ષ માટે અને અભ્યુદય માટે.	૧-૧૯
૩ થી ૬	જીવતત્ત્વ - ૧૪ ભેદો.	૧૯-૩૬
૭ થી ૧૪.	અજીવતત્ત્વ - ૧૪ ભેદો.	૩૬-૫૧
૧૫ થી ૧૭.	પુણ્યતત્ત્વ - ૪૨ ભેદો.	૫૨-૫૯
૧૮ થી ૨૦.	પાપતત્ત્વ - ૮૨ ભેદો.	૫૯-૭૪
૨૧ થી ૨૪.	આશ્રવતત્ત્વ - ૮૨ ભેદો.	૭૪-૮૩
૨૫ થી ૩૩.	સંવરતત્ત્વ - ૫૭ ભેદો.	૮૪-૧૧૩
૩૪ થી ૪૨.	બંધતત્ત્વ - ૪ ભેદો અને નિર્જરાતત્ત્વ - ૧૨ ભેદો.	૧૧૩-૧૩૧
૪૩ થી ૫૦.	મોક્ષતત્ત્વ - ૯ ભેદો.	૧૩૧-૧૫૦
૫૧.	નવતત્ત્વના જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થતું ફળ.	૧૫૦-૧૫૨
૫૨.	નવતત્ત્વની ભાવથી શ્રદ્ધાનું સ્વરૂપ.	૧૫૨-૧૫૩
૫૩.	સમ્યક્ત્વનું માહાત્મ્ય.	૧૫૩-૧૫૪
૫૪.	પુદ્ગલપરાવર્તનું સ્વરૂપ.	૧૫૪-૧૫૫
૫૫ થી ૫૯.	સિદ્ધોના પંદર ભેદો.	૧૫૫-૧૫૯
❖ ❖ ❖		

🌀 સંપાદિકાનું કથન 🌀

ભગવાને દ્વાદશાંગી બતાવી છે તેના જ સંક્ષેપ કથનરૂપ આ નવ તત્ત્વો છે અને આ નવ તત્ત્વોનો જ વિસ્તારથી બોધ ચૌદપૂર્વધરને હોય છે. તેઓના બોધમાં પણ તરતમતા હોય છે. તેથી નવતત્ત્વના બોધથી જ સંપૂર્ણ દ્વાદશાંગીનો બોધ થઈ શકે છે. આત્મકલ્યાણ માટે અત્યંત ઉપયોગી નવતત્ત્વોનું જ્ઞાન છે, જે સંગ્રહાત્મકરૂપે પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં બતાવેલ છે. તેથી યોગ્ય જીવો તેનો બોધ કરીને આત્મકલ્યાણ કરે એ જ એક કામનાથી આ ગ્રંથના સંપાદનનું કાર્ય કરેલ છે.

પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં પંડિતવર્ય શ્રી પ્રવીણભાઈ મોતાએ નવતત્ત્વની ઉપયોગિતા વિસ્તારપૂર્વક સમજાવેલ છે. જે જીવાદિ નવ પદાર્થોને ભણે તેને સમ્યક્ત્વ હોય છે પણ આ નવ પદાર્થના બોધ વિના પણ ભાવથી શ્રદ્ધા રાખનારને સમ્યક્ત્વ હોય છે તે ગાથા ૫૧માં બતાવેલ છે. વિવેચનકારથી એ આ શ્લોકનો ગૂઢાર્થ ખોલીને જિનવચનથી વિરુદ્ધ શ્રદ્ધા તો ન જોઈએ તેનું ખૂબ સુંદર વિવેચન કરેલ છે.

આ ગ્રંથમાં સતત માર્ગદર્શન આપવા બદલ પૂ. સા. શ્રી ચારુનંદિતાશ્રીજી મ. સા.નો ઉપકાર ભૂલી શકાય તેમ નથી. આ ગ્રંથના પ્રથમ પ્રૂફમાં પદાર્થની સ્પષ્ટતા માટે જરૂરી સૂચનો કરવા માટે સ્વ. શ્રી શાંતિલાલ શિવલાલ શાહનો સુંદર સહયોગ મળ્યો હતો, તેઓશ્રીનો ઉપકાર સદા સ્મરણીય બની રહે એવો છે.

ગ્રંથકારશ્રીના આશયથી અને જિનેશ્વરદેવની આજ્ઞાથી વિરુદ્ધ કાંઈપણ લખાયું હોય તે બદલ “મિચ્છા મિ દુક્કડમ્”.

આપણે સૌ અર્થથી જે પ્રકારે ભગવાને નવ તત્ત્વો કહ્યા છે તે પ્રકારે આ નવ તત્ત્વો છે એવી ભાવથી સ્થિર શ્રદ્ધા કરીને સમ્યગ્દર્શનને પ્રાપ્ત કરીએ એ જ અભ્યર્થના.

વિ. સં. ૨૦૬૫, અષાઢ સુદ-૧૩

તા. ૫-૭-૦૯, રવિવાર

૧૨, બેન્ક ઓફ ઈન્ડિયા સોસાયટી,

ઉસ્માનપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩.

લિ. સ્મિતા ડી. કોઠારી

ॐ ह्रीं अर्हं नमः ।
ॐ ह्रीं श्रीशङ्खेधरपार्श्वनाथाय नमः ।
ऐं नमः ।

नवतत्त्व प्रकरण

પૂર્વભૂમિકા :-

દ્વાદશાંગીની રચનાનું ‘તત્ત્વ’ શું છે ? અર્થાત્ ‘પરમાર્થ’ શું છે ? એ પ્રકારની જિજ્ઞાસાથી ‘તત્ત્વ’ શબ્દનો પ્રયોગ કરેલ છે. તેથી એ પ્રાપ્ત થાય કે (i) “મોક્ષના ઉદ્દેશથી દ્વાદશાંગી રચાયેલી છે” એ પ્રકારના અર્થને સામે રાખીને વિચારીએ તો આ દ્વાદશાંગીનું તત્ત્વ અર્થાત્ પરમાર્થ સાત તત્ત્વોનો બોધ કરવો એ છે; કેમ કે આ સાત તત્ત્વોનો બોધ કરીને જીવ ઇષ્ટ એવા મોક્ષરૂપ ફળને પ્રાપ્ત કરવા સમ્યગ્ યત્ન કરી શકે છે. (ii) “દ્વાદશાંગીની રચના મોક્ષ અને અભ્યુદયના ઉદ્દેશથી થઈ છે” એ પ્રકારના અર્થને સામે રાખીને વિચારીએ તો દ્વાદશાંગીનું તત્ત્વ અર્થાત્ પરમાર્થ નવ તત્ત્વોનો બોધ કરવો એ છે; કેમ કે સંસારમાં કેટલાક જીવો મોક્ષના અર્થી હોવા છતાં સાક્ષાત્ મોક્ષના ઉપાયમાં ઉદ્યમ કરી શકે એવા નથી. તેવા જીવો મોક્ષપ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાં સુધી મોક્ષપ્રાપ્તિમાં અત્યંત ઉપકારક એવા અભ્યુદયને અર્થાત્ સદ્ગતિની પરંપરાને પણ પ્રાપ્ત કરે, તે આશયથી મોક્ષ અને અભ્યુદય પ્રાપ્ત કરવા માટે જે ઉપયોગી હોય તે દ્વાદશાંગીનો પરમાર્થ છે, અને તેને બતાવવા માટે નવતત્ત્વનો વિભાગ કરેલ છે.

આ બે કથનોને સામે રાખીને તત્ત્વાર્થ સૂત્રની “સ્વોપજસંબંધકારિકા”માં કહેલ છે કે —

જન્મનિ કર્મક્લેશૈ-રનુબદ્ધેઽસ્મિંસ્તથા પ્રયતિતવ્યમ્ ।

કર્મક્લેશાઽભાવો, યથા ભવત્યેષ પરમાર્થઃ ॥૨॥

પરમાર્થાલાભે વા દોષેષ્વારમ્ભકસ્વભાવેષુ ।

કુશલાનુબન્ધમેવ સ્યાદનવદ્યં યથા કર્મ ॥૩॥

કર્માહિતમિહ ચામુત્ર, ચાધમતમો નરઃ સમારભતે ।

ઇહફલમેવ ત્વધમો, વિમધ્યમસ્તૂભયફલાર્થમ્ ॥૪॥

પરલોકહિતાયૈવ, પ્રવર્તતે મધ્યમઃ ક્રિયાસુ સદા ।

મોક્ષાયૈવ તુ ઘટતે, વિશિષ્ટમતિરુત્તમઃ પુરુષઃ ॥૫॥

(‘તત્ત્વાર્થસૂત્ર’-સ્વોપજસંબંધકારિકા)

તત્ત્વાર્થસૂત્રની સ્વોપજ સંબંધકારિકાના શ્લોક-૨માં કહેલ છે કે કર્મ અને ક્લેશનો અભાવ થાય તે માટે સંસારના ઉચ્છેદ માટે યત્ન કરવો જોઈએ, અને શ્લોક-૩માં કહેલ કે જે જીવો સંસારના ઉચ્છેદ માટે સાક્ષાત્ યત્ન ન કરી શકે તેઓએ કુશલઅનુબંધવાળું અનવધ કર્મ કરવું જોઈએ; અને તેની પુષ્ટિ માટે શ્લોક-૪ અને ૫માં અધમાધમ, અધમ, વિમધ્યમ, મધ્યમ, ઉત્તમ, ઉત્તમોત્તમ એમ છ પ્રકારના જીવોના વિભાગ કર્યા. તેમાં કહ્યું કે પરલોકના હિત માટે જ મધ્યમ પુરુષો યત્ન કરે છે, અને વિશિષ્ટ મતિવાળા ઉત્તમ પુરુષો જ મોક્ષ માટે યત્ન કરે છે. (તત્ત્વાર્થસૂત્ર-સ્વોપજસંબંધકારિકા ॥૨/૫॥)

આ શ્લોકોના કથનથી એ પ્રાપ્ત થાય કે મનુષ્યજન્મને પામીને કર્મ અને ક્લેશનો અભાવ થાય તે રીતે મોક્ષ માટે ઉદ્યમ કરવો જોઈએ તે વાત શ્લોક-૨માં બતાવી તેને સામે રાખીને સાત તત્ત્વોનું નિરૂપણ છે; અને જેઓ સાક્ષાત્ મોક્ષ માટે વર્તમાનમાં ઉદ્યમ કરી શકતા નથી અને મોક્ષના અભિલાષી છે તેવા જીવોએ કુશલાનુબંધવાળું અનવધ કર્મ થાય તે પ્રમાણે યત્ન કરવો જોઈએ, એ વાત શ્લોક-૩માં બતાવી તેને સામે રાખીને નવતત્ત્વોનું નિરૂપણ છે.

‘નવતત્ત્વ’ શબ્દમાં રહેલ તત્ત્વ એટલે પરમાર્થ.

પરમાર્થ એટલે જીવને ઇષ્ટ એવો મોક્ષ, અને જીવને ઇષ્ટ એવો અભ્યુદય, અને એ બન્નેની પ્રાપ્તિમાં ઉપયોગી એવા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિના વિષયભૂત પદાર્થો; અને આ પદાર્થો નવ છે, અને તે નવ પદાર્થો જ તત્ત્વ છે; કેમ કે મોક્ષ અને અભ્યુદયપ્રાપ્તિનું જ્ઞાન નવતત્ત્વના બોધથી થાય છે.

આનાથી એ પ્રાપ્ત થાય કે આ નવતત્ત્વનું યથાર્થ જ્ઞાન કરીને તે જ્ઞાન પ્રમાણે જીવ અનુચિત પ્રવૃત્તિનું નિવર્તન કરે અને ઉચિત પ્રવૃત્તિમાં યત્ન કરે તો અભ્યુદયને પ્રાપ્ત કરે અને ક્રમે કરીને મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે.

વળી, તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં આ નવતત્ત્વને બદલે સાત તત્ત્વો કહેલ છે : જીવ, અજીવ, આશ્રવ, સંવર, બંધ, નિર્જરા અને મોક્ષ. ત્યાં પુણ્ય અને પાપનો ‘બંધ’ તત્ત્વમાં અંતર્ભાવ કરેલ છે.

જીવાજીવાસ્રવબન્ધસંવરનિર્જરામોક્ષાસ્તત્ત્વમ્ । (તત્ત્વાર્થસૂત્ર અ. ૧, સૂ. ૮)

વળી, તત્ત્વાર્થસૂત્રના કથનમાં પણ જીવને ઇષ્ટ એવો મોક્ષ જેના જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થાય તેને ‘પરમાર્થ’ તરીકે ગ્રહણ કરેલ છે. મોક્ષપ્રાપ્તિના ઉપાયનું જ્ઞાન સાતતત્ત્વના બોધથી થાય છે.

આથી એ ફલિત થાય છે કે જૈનશાસનમાં તત્ત્વના વિભાગની મર્યાદાથી નવતત્ત્વનો વિભાગ અથવા સાતતત્ત્વનો વિભાગ છે, પરંતુ એકબીજામાં અંતર્ભાવ કરીને અપેક્ષાએ પાંચ તત્ત્વ છે કે અપેક્ષાએ બે તત્ત્વ છે, એવો વિભાગ નથી; કેમ કે મોક્ષના આશયથી તત્ત્વનો બોધ કરવો હોય તો સાત તત્ત્વનો બોધ કરવો આવશ્યક છે, ન્યૂન કે અધિક નહિ; પરંતુ મોક્ષ માટેનો સાક્ષાત્ યત્ન કરવાની શક્તિ ન હોય ત્યારે મોક્ષનું કારણ બને તેવો અભ્યુદય પણ ઇષ્ટ છે. માટે મોક્ષને લક્ષ્યરૂપે નક્કી કરવા અને અભ્યુદયને તેના ઉપાયરૂપે નક્કી કરવા નવતત્ત્વનો જ બોધ આવશ્યક છે, ન્યૂન કે અધિક નહિ.

તત્ત્વો સાત છે અને નવ તત્ત્વમાંથી પુણ્ય-પાપનો સાતમાં અંતર્ભાવ થાય છે તેથી ન્યૂન-અધિક તત્ત્વ નથી તેમાં સાક્ષી પાઠ તત્ત્વાર્થસૂત્ર અધ્યાય-૧, સૂત્ર-૪, ઉપાધ્યાયજી શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ સાહેબની ટીકામાં આ પ્રમાણે છે —

अथ सप्तैव पदार्था इति कुतः, पुण्यपापयोरप्यन्यत्र श्रवणात्, इति चेत्, तयोर्बन्ध एवान्तर्भावेन भेदेनानुपादानात्, यद्येवमाश्रवादयोऽपि पञ्च तर्हि जीवाजीवाभ्यां न भिद्यन्ते, तथा हि-आश्रवो मिथ्यादर्शनादिपरिणामो द्रव्यभावविवेचनेन जीवाजीवयोः परिणाम एव, बन्धस्तु कर्मपुद्गलजीवसंयोगः, सोऽपि निरन्तरोत्पाद उभयस्वभाव एव, संवरोऽपि कर्मपुद्गलादानच्छेदभवहेतुक्रियात्यागलक्षणो जीवाजीवात्मक एव । निर्जरापि निर्जर्यनिर्जरकोभयस्वभावैव । मोक्षोऽपि सर्वनिर्जरारूपः सुतरां तथा । आत्मनिष्ठफलजनकत्वे चाश्रवादयः सन्त्वात्मधर्मा एव । तथा च जीवा अजीवाश्चेत्युभे एव तत्त्वे इति चेत्, सत्यम् । मोक्षार्थिनः खल्वत्र तत्त्वज्ञाने प्रवर्तयितव्याः, तत्र च हेयस्य संसारस्याश्रवबन्धलक्षणं कारणद्वयम्, उपादेयस्य च मोक्षस्य च संवर-निर्जालक्षणम्, मोक्षश्च परमप्रयोजनतयाऽवश्यवक्तव्य इति मोक्षार्थितयाऽवश्य-वक्तव्यानां सप्तानामपि तत्त्वानामुपादानस्य न्याय्यत्वात्, न च कारणजिज्ञासया एकमेव वक्तव्यमन्यथा बहून्यपि वक्तव्यानि स्युरित्यपि कुचोद्यमाशङ्कनीयम्, एककारणे ज्ञाते कारणान्तरजिज्ञासाया औत्सर्गिकत्वात्, न च परतोऽपि तदनिवृत्तिर्मध्यमरुचे-स्तावतैव चरितार्थत्वादिति दिक् ॥४॥

ननु कथं सप्तैव तत्त्वानि, पुण्य-पापयोरप्यधिकयोः सत्त्वादिति चेत् ? न, बन्ध एव तयोरन्तर्भावमभिप्रेत्य भेदेनानभिधानात्, हन्त तर्हि जीवाऽजीवास्तत्त्वमेतावदेव वाच्यं स्याद्, आश्रवादीनामपि पञ्चानां जीवाऽजीवयोरभिन्नत्वात्, तथाहि-आश्रवो मिथ्यादर्शनादिरूपः परिणामो जीवस्य, स च क आत्मानं पुद्गलांश्च विहाय ? बन्धश्चात्मप्रदेशसंश्लिष्टकर्मपुद्गलात्मकः, संवरोऽप्यात्मन एवाश्रवनिरोधलक्षणो देशसर्वनिवृत्तिपरिणामः, निर्जरा तु पार्थक्यापन्नजीवपुद्गलदशैव मोक्षोऽपि समस्त-कर्मरहित आत्मैवेति ? सत्यम्, इदमित्थमेव, किन्त्विदं शास्त्रं मुमुक्षुशिष्यप्रवृत्तये, सा च मुक्तिसंसारयोः कारणयोर्भेदनाभिधानं बिना न स्यादिति, आश्रवो बन्धश्चेति द्वयं मुख्यं संसारकारणम्, संवरो निर्जरा चेति द्वयं मुख्यं मोक्षकारणमुपात्तम्, यत्तु मुख्यं प्रयोजनं मोक्षो यदर्थं सर्वा प्रवृत्तिः, स कथं न प्रदेश्येतेति युक्तं पञ्चानामप्युपादानम् । अथ हेयोपादेययोरेककारणाभिधानेनैव चरितार्थत्वे किं द्वयाभिधानेनेति चेत्, न, एककारणे ज्ञाते कारणान्तरजिज्ञासाया औत्सर्गिकत्वात्, कारणद्वयज्ञाने च

મધ્યમજિજ્ઞાસાપરિપૂર્તેઃ, તથાપિ મોક્ષસ્યોપાદેયતયેવ હેયતયા સંસારસ્યાપિ પૃથગભિધાનં કાર્યં સ્યાદિતિ ચેત્, ન, અનાગતજન્માદ્યભાવરૂપસંસારહાનેઃ સ્વાતન્ત્ર્યેનાસાધ્યતયા તદ્દેતૂચ્છેદે પુરુષવ્યાપારાભ્યુપગમેન તદ્દેત્વોરેવાભિધાનાત્, સંસારહાનેર્મોક્ષસ્વરૂપ એવાનુપ્રવેશાન્મોક્ષોપસ્થિતૌ સંસારસ્ય પ્રતિપક્ષત્વેનાવશ્યોપસ્થિતિકતયા પૃથગભિધાનસ્યા- નતિપ્રયોજનત્વાચ્ચેતિ સમ્પ્રદાયપરિષ્કારઃ ।

વસ્તુતઃ સંવરનિર્જરયોર્મોક્ષે દળચક્રાદિન્યાયેન હેતુતા, ન તુ તૃનારણિમણિન્યાયેનેતિ બોધયિતું દ્વયાભિધાનમ્, બન્ધપદેન સંસારસ્યાશ્રવસ્ય ચ તત્કારણતયાભિધાનમિત્યયં સંસારનિવૃત્તિમોક્ષપ્રવૃત્તિપ્રગુણઃ પ્રઘટ્ટકં ઇત્યપિ યુક્તં પશ્યામઃ, ન ચૈવં સમ્પ્રદાયાતિક્રમઃ, અનેકનયસમૂહાત્મકત્વાદ્ ભગવત્પ્રવચનસ્યેતિ સૂક્ષ્મમીક્ષણીયમ્ ॥

(અનેકાન્ત પ્રકરણમ્-૧ પાન નં. ૧૦ થી ૧૫)

તદેવં જીવાજીવાદીનિ સપ્તૈવ તત્ત્વાનીતિ વ્યવસ્થિતમ્ । યદિ ચાઽભ્યુદયહેતુતયા પુણ્યસ્ય તત્પ્રતિપક્ષતયા પાપસ્યાપિ ચ પૃથગ્ નિરૂપણમાવશ્યકં, તદાઽભ્યુદયનિઃશ્રેયસ- હેતુપ્રવૃત્ત્યનુકૂલજ્ઞાનવિષયતયા જીવાજીવાદયો નવૈવ પદાર્થા નિરૂપણીયા ઇતિ પરમમુનિસિદ્ધાન્તસરણિઃ ॥ (અનેકાન્ત પ્રકરણમ્-૧, પાન નં. ૩૭-૩૮)

જેમ નવતત્ત્વમાંથી પુણ્ય-પાપનો બંધમાં અંતર્ભાવ કરીને સાત તત્ત્વો કહ્યાં, તેમ જીવ-અજીવમાં અન્ય તત્ત્વોનો અંતર્ભાવ કરવો ઉચિત નથી. તે આ રીતે -

વિભાગવાક્યની મર્યાદા છે કે જેનો વિભાગ કરવામાં આવે તેના સર્વ ભેદોનું કથન કરવું જોઈએ. જેમ કે સંસારી જીવના કેટલા ભેદો છે તે બતાવવા માટે જીવના ભેદોનો વિભાગ કરવો હોય તો એકેન્દ્રિય, બેઠન્દ્રિય, તેઠન્દ્રિય, ચઉરિન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય એમ કહેવામાં આવે તો સંસારી જીવના સર્વ ભેદોનો સંગ્રહ થઈ જાય છે. તેથી તે સમ્યગ્ વિભાગવાક્ય છે; પરંતુ તેના બદલે એમ કહેવામાં આવે કે સંસારી જીવો એકેન્દ્રિય, બેઠન્દ્રિય, તેઠન્દ્રિય છે, તો સંસારી જીવોના સર્વ ભેદોનો સમાવેશ થાય નહિ, તેથી તે સમ્યગ્ વિભાગવાક્ય નથી. અથવા અન્ય રીતે વિચારીએ તો સંસારી જીવોના ત્રસ અને સ્થાવર એમ બે પ્રકારો છે એમ કહેવામાં આવે તોપણ તે સમ્યગ્ વિભાગવાક્ય બને; કેમ કે તેમાં સંસારી સર્વ જીવોનો સંગ્રહ થાય છે. તેવી જ રીતે મોક્ષને ઉપયોગી તત્ત્વ

કેટલાં છે ? તે જિજ્ઞાસાથી તત્ત્વનો વિભાગ કરવામાં આવે તો સાત તત્ત્વથી ઓછાં તત્ત્વ બતાવવામાં આવે તો તે સમ્યગ્ વિભાગવાક્ય નથી.

વળી, મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય, અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાં સુધી અભ્યુદયની પ્રાપ્તિ થાય, તે બન્નેના અભિલાષથી ક્યાં તત્ત્વોનું જ્ઞાન આવશ્યક છે ? તેવી જિજ્ઞાસાથી તત્ત્વનો વિભાગ કરવામાં આવે તો આ નવતત્ત્વો જ બતાવવાં પડે, સાતતત્ત્વ પણ નહિ અને તેનાથી ન્યૂન પણ નહિ, તો જ સમ્યગ્ વિભાગવાક્ય બને. તેથી બંધતત્ત્વને કહ્યા પછી પણ પુણ્ય-પાપને સ્વતંત્ર બતાવ્યા તેમાં દોષ નથી; કેમ કે અભ્યુદય અર્થે પુણ્યને ઉપાદેય બતાવવું હોય અને મોક્ષ અર્થે પુણ્યને અને પાપને હેય બતાવવું હોય તો આ રીતે વિભાગ કરવાથી જ બતાવી શકાય.

વળી, સંસારી જીવોના ભેદમાં ત્રસ અને સ્થાવર કહેવાથી તમામ જીવોનો સંગ્રહ થઈ જાય છે, તેથી તે સમ્યગ્ વિભાગવાક્ય છે. તેના બદલે કોઈ એમ કહે કે જીવ ત્રસ, સ્થાવર, પૃથ્વીકાય, અપૂકાય છે, તો તે અસંગત વિભાગવાક્ય છે; કેમ કે સ્થાવરના ગ્રહણથી પૃથ્વીકાય આદિ જીવોનું ગ્રહણ થઈ જાય છે. તેથી જીવના ભેદમાં ત્રસ અને સ્થાવર કહ્યા પછી પૃથ્વીકાય આદિ ભેદો સ્થાવરના અવાંતર ભેદો હોવાથી ગ્રહણ કરી શકાય નહિ. તેવી રીતે પુણ્ય અને પાપ ‘બંધ’ તત્ત્વના અવાંતર ભેદો છે. તેથી ‘બંધ’ તત્ત્વને કહ્યા પછી પુણ્ય-પાપને સ્વતંત્ર તત્ત્વ તરીકે ગ્રહણ કરી શકાય નહિ. તેથી સ્થૂલથી વિચારકને આ નવતત્ત્વનો વિભાગ સંગત દેખાય નહિ. આમ છતાં, અહીં ભિન્ન દૃષ્ટિકોણથી વિભાગ છે, માટે દોષ નથી. તે આ રીતે —

મોક્ષના આશયથી બંધતત્ત્વનું કથન છે. મોક્ષના આશયથી ‘બંધ’ હેય છે, તેમ બતાવવું છે, અને પુણ્ય-પાપ બંધના અવાંતર ભેદો છે. તેને સ્વતંત્ર બતાવીને અભ્યુદય માટે પુણ્ય ઉપાદેય છે અને પાપ હેય છે, તેમ બતાવવું છે.

આનાથી એ ફલિત થાય કે પુણ્ય અને પાપને છોડીને બાકીનાં સાત તત્ત્વો મોક્ષના ઉદ્દેશથી બતાવ્યાં અને અભ્યુદયના ઉદ્દેશથી પુણ્ય-પાપ બતાવ્યાં, જેથી અભ્યુદયનો અર્થી આરાધક જીવ પુણ્યમાં ઉપાદેય બુદ્ધિ કરે અને પાપમાં હેયબુદ્ધિ કરે અને મોક્ષનો અર્થી આરાધક જીવ પુણ્ય અને પાપસ્વરૂપ ‘બંધ’માં હેયબુદ્ધિ કરે.

ગાથા :-

જીવાઽજીવા પુણ્ણં, પાવાઽસવ સંવરો ય નિજ્જરણા ।
બન્ધો મુક્ષો ય તહા, નવતત્તા હુંતિ નાયવ્વા ॥૧॥

ગાથાર્થ :-

જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આશ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ અને મોક્ષ નવતત્ત્વો જાણવા યોગ્ય છે. ॥૧॥

♦ ‘ય’, ‘ય’ અને ‘તહા’ ચ કારના અર્થમાં છે. તેથી નવે તત્ત્વોનો સમુચ્ચય કરવા માટે તેનો પ્રયોગ છે.

ભાવાર્થ :-

આ નવે તત્ત્વો જ્ઞાનનો વિષય છે, તેથી જ્ઞેય છે; અને આ નવે તત્ત્વોનું જ્ઞાન જીવને ઇષ્ટ એવી પૂર્ણ સુખમય અવસ્થાનું કારણ છે, તેથી પરમાર્થ છે; અને તેમાં જીવ, અજીવ આદિ તત્ત્વો મોક્ષ માટે ઉપયોગી છે તે આ પ્રમાણે —

**(૧) જીવતત્ત્વ અને (૨) અજીવતત્ત્વના જ્ઞાનની ઉપયોગિતા :
અભ્યુદય માટે અને મોક્ષ માટે :-**

જીવ દેહથી અને કર્મથી જુદો છે, શાશ્વત છે અને ચાર ગતિમાં પરિભ્રમણ કરનાર છે, તેવું જ્ઞાન થવાથી સંસારથી છૂટવાની ઇચ્છા થાય છે. તેથી વૈરાગ્ય પેદા કરવા દ્વારા જીવનું જ્ઞાન મોક્ષપ્રાપ્તિમાં ઉપયોગી છે. વળી, ગાથા-૪માં જીવના ચૌદ ભેદો બતાવાશે. એ ભેદમાં સંસારી જીવ વર્તે છે, તેવું જ્ઞાન થવાથી અને જીવના ભેદ-પ્રભેદનું જ્ઞાન થવાથી ષટ્કાયના પાલનમાં સમ્યગ્ યત્ન થઈ શકે છે. તેથી મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે જીવતત્ત્વનું જ્ઞાન ઉપયોગી છે.

વળી, અજીવતત્ત્વનું જ્ઞાન અજીવથી જીવ જુદો છે, તેનો બોધ કરવા માટે આવશ્યક છે. અજીવથી જુદા જીવનો બોધ થાય તો આત્મહિત સાધવા માટે યત્ન થઈ શકે. માટે અજીવતત્ત્વનું જ્ઞાન પણ મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે ઉપયોગી છે.

વળી, જીવ-અજીવ તત્ત્વના જ્ઞાન દ્વારા આ જગતની વ્યવસ્થાનું સમ્યગ્ સમાલોચન થઈ શકે છે, જેનાથી ધર્મધ્યાન આદિમાં યત્ન થઈ શકે છે અને સંસારના સ્વરૂપનું ચિંતન થઈ શકે છે. તે રીતે પણ જીવ-અજીવ તત્ત્વનું જ્ઞાન મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે ઉપયોગી છે.

(૩) પુણ્યતત્ત્વ અને (૪) પાપતત્ત્વના જ્ઞાનની ઉપયોગિતા :

સાક્ષાત્ અભ્યુદય માટે અને પરંપરાએ મોક્ષ માટે :-

અભ્યુદય એટલે જીવનો ઉત્કર્ષ, અને ઉત્કર્ષની પરાકાષ્ઠા એટલે મોક્ષ. પુણ્યતત્ત્વનું જ્ઞાન ઉપાદેયરૂપે અભ્યુદય માટે ઉપયોગી છે, અને પાપતત્ત્વનું જ્ઞાન હેયરૂપે અભ્યુદય માટે ઉપયોગી છે. પુણ્યથી જીવને સુમાનુષત્વ અને સુદેવત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે, જે ઉત્તરોત્તર અભ્યુદયની પ્રાપ્તિ દ્વારા કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનું કારણ બને છે.

પુણ્ય અને પાપ એ જીવની સાથે બંધાયેલ કર્મની એક અવસ્થા છે. વળી વસ્ત્રને ગ્રહણ કરવા માટે જે રીતે સાક્ષાત્ યત્ન થાય છે તે રીતે પુણ્યને આત્મા સાથે યોજન કરવા માટે સાક્ષાત્ યત્ન થતો નથી, અને મલિન વસ્ત્રના પરિહાર માટે જે રીતે સાક્ષાત્ યત્ન થાય છે તે રીતે આત્મા ઉપર લાગેલા પાપના પરિહાર માટે સાક્ષાત્ યત્ન થતો નથી; પરંતુ પુણ્યના કારણીભૂત શુભ આશ્રવ છે અને પાપના કારણીભૂત અશુભ આશ્રવ છે. શુભઆશ્રવ અને અશુભઆશ્રવ જીવના પરિણામરૂપ છે, તેથી તેમાં યત્ન થઈ શકે છે. માટે જે જીવોને પુણ્યના ફળનું જ્ઞાન છે અને પાપના ફળનું જ્ઞાન છે અને તેના કારણે પુણ્યના અર્થી છે અને પાપના પરિહારના અર્થી છે, તેવા જીવો પુણ્યના કારણીભૂત શુભઆશ્રવનું અને પાપના કારણીભૂત અશુભઆશ્રવનું સ્વરૂપ શાસ્ત્રથી સમ્યગ્ જાણે, અને શાસ્ત્રોથી થયેલા બોધ અનુસાર સમ્યગ્ યત્ન કરે તો શુભઆશ્રવમાં યત્ન થઈ શકે છે અને અશુભઆશ્રવના પરિહારમાં યત્ન થઈ શકે છે. શુભઆશ્રવમાં કરાયેલા યત્નથી પુણ્યબંધ થાય છે અને પૂર્વમાં બંધાયેલ પાપ ક્ષીણ થાય છે, અને અશુભઆશ્રવના પરિહાર માટે કરાયેલ યત્નથી નવું પાપ અટકે છે, જેથી જીવમાં પુણ્યબંધનો સંચય થાય છે, જેના ફળરૂપે સુદેવત્વ અને સુમાનુષત્વ પ્રાપ્ત કરીને યોગમાર્ગની અધિક અધિક શક્તિનો સંચય કરે છે, અને જેમ જેમ આત્મામાં અધિક અધિક યોગમાર્ગ સ્થિર થાય છે, તેમ તેમ મોક્ષપ્રાપ્તિ નજીક બને છે. આમ યોગમાર્ગના સેવનથી સંચિત શક્તિવાળા જીવો બને ત્યારે સર્વથા બંધના પરિહાર માટે યત્ન કરીને સંવરભાવને પામે છે, અને સંવરભાવથી જેમ બંધનો પરિહાર થાય છે તેમ સત્તામાં રહેલ કર્મની નિર્જરા પણ થાય છે,

અને પ્રકર્ષવાળો સંવરભાવ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે સર્વથા આશ્રવનો અભાવ થાય છે અને સંવરભાવથી સત્તામાં રહેલ અવશિષ્ટ કર્મોની નિર્જરા થાય છે; અને સર્વકર્મોનો નાશ થાય છે ત્યારે, કૃત્સ્નકર્મક્ષયો મોક્ષઃ (તત્ત્વાર્થ સૂત્ર-૧૦-૩) અર્થાત્ કૃત્સ્નકર્મક્ષયરૂપ=સંપૂર્ણ કર્મના ક્ષયરૂપ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે.

(૫) આશ્રવતત્ત્વના જ્ઞાનની ઉપયોગિતા :-

કાયવાહ્મનઃ કર્મયોગઃ (તત્ત્વાર્થસૂત્ર અ. ૬, સૂ. ૧) અને

સ આસ્રવઃ (તત્ત્વાર્થસૂત્ર અ. ૬, સૂ. ૧)

આશ્રવરૂપ જીવના પરિણામથી આત્મામાં કર્મોનું આગમન થાય છે, જેના ફળરૂપે જીવને સંસારની પ્રાપ્તિ થાય છે. અને મન-વચન અને કાયાના યોગથી થતી જીવની પરિણતિ આશ્રવ છે. તેથી કર્મબંધના કારણીભૂત એવો મન, વચન, કાયાનો વ્યાપાર એ આશ્રવ છે. મિથ્યાત્વ, અવિરતિ અને કષાયના સંશ્લેષવાળા મન, વચન અને કાયાના યોગો સંપૂર્ણ આશ્રવવાળા છે, તેથી સંસાર પરિભ્રમણના કારણ બને છે; અને જેમ જેમ જીવમાં વિવેક પ્રગટે છે, તેમ તેમ જીવ સમ્યગ્ યત્નપૂર્વક સ્વશક્તિ અનુસાર મિથ્યાત્વ આદિ આશ્રવના અંશોનો પરિહાર કરવા યત્ન કરે તો તેટલા અંશમાં સંવર પ્રગટે છે, અને સંપૂર્ણ આશ્રવનો પરિહાર યોગનિરોધ વખતે ચૌદમા ગુણસ્થાનકે થાય છે.

મોક્ષના અર્થી જીવને માટે આશ્રવ મોક્ષનો વિરોધી હોવાથી હેય છે. તેથી આશ્રવનું જ્ઞાન કરીને આશ્રવમાં હેયબુદ્ધિ પેદા થાય તો આશ્રવના પરિહાર માટે યત્ન થાય છે, અને અંશ અંશથી આશ્રવના પરિહાર માટે યત્ન કરીને અંતે શક્તિસંચય થાય ત્યારે જીવ સર્વથા આશ્રવનો પરિહાર કરી શકે છે, જેના ફળરૂપે સંસારનો અંત થાય છે. માટે મોક્ષની પ્રાપ્તિ અર્થે આશ્રવનું જ્ઞાન ઉપયોગી છે. આમ છતાં આ આશ્રવ શુભઆશ્રવરૂપ પણ છે. તેથી મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે સાક્ષાત્ યત્ન ન થઈ શકે ત્યાં સુધી અભ્યુદયનો અર્થી જીવ શુભઆશ્રવમાં યત્ન કરીને સુમાનુષત્વ અને સુદેવત્વની પ્રાપ્તિ દ્વારા સર્વ આશ્રવના પરિહારની શક્તિને પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે સર્વથા આશ્રવના ઉચ્છેદ માટે ઉદયમ કરીને અંતે મોક્ષફળને પામે છે.

(૬) સંવરતત્ત્વના જ્ઞાનની ઉપયોગિતા :-

સંવર એટલે આશ્રવનો નિરોધ, અને આ આશ્રવના નિરોધરૂપ સંવર દેશથી અને સર્વથી એમ બે પ્રકારે છે. તે આ રીતે -

બંધના કારણભૂત આશ્રવ મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગ એમ ચાર ભૂમિકામાં વિભક્ત છે. જે સાધક આ ચારે આશ્રવોનો નિરોધ કરે તે સાધકને સર્વસંવર પ્રાપ્ત થાય; અને આ સર્વસંવર યોગનિરોધકાળમાં પ્રગટ થાય છે, તેની પૂર્વે સર્વસંવર આવતો નથી; તોપણ તે ચારે આશ્રવોમાંથી જે જે આશ્રવનો નિરોધ થાય તે તે અંશથી સંવર પ્રગટે છે, યોગનિરોધ પૂર્વે કેવલીને પણ સર્વસંવર નથી.

આ ચારે આશ્રવોમાં ક્રમસર નિરોધ આ રીતે થઈ શકે -

સંસારવર્તી જીવો અનાદિકાળથી મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગરૂપ આશ્રવવાળા છે, પરંતુ સંવરનો અંશ સંસારવર્તી જીવોને લેશથી પણ નથી. તેથી સંસારવર્તી જીવો અનાદિકાળથી કર્મને બાંધે છે અને કર્મના ફળરૂપ ચારગતિમાં પરિભ્રમણ કરે છે, પરંતુ સંસારનો અંત ક્યારેય કરતાં નથી. આમ છતાં જે જીવનું તથાભવ્યત્વ પરિપાકને પામે છે, ત્યારે કંઈક કર્મની અસરથી તેનો આત્મા મુક્ત થાય છે. તે ભૂમિકામાં તે જીવનું મિથ્યાત્વ કંઈક મંદ થાય છે અને સામગ્રી મળતાં તે જીવને તત્ત્વની જિજ્ઞાસા થાય છે અને જગતના પદાર્થોની યથાર્થ વ્યવસ્થા બતાવનાર ભગવાનના વચનને જાણીને તેના પરમાર્થને જાણવા માટે જ્યારે તે જીવને ઉત્કટ ઇચ્છા થાય છે, અને પરમ મધ્યસ્થતાપૂર્વક તત્ત્વાત્ત્વના વિભાગને કરવા માટે તે જીવ યત્ન કરે છે, ત્યારે તત્ત્વને જોવામાં બાધક એવી ઉત્કટ રાગ-દ્વેષરૂપ ગ્રંથિનો ભેદ થાય છે; અને તે જીવને ભગવાનના વચનનો પરમાર્થ સંક્ષેપથી કે વિસ્તારથી યથાર્થ દેખાય છે, ત્યારે દૃષ્ટિવાદોપદેશિકી સંજ્ઞા પ્રગટે છે. અર્થાત્ સર્વજ્ઞના વચનરૂપ તત્ત્વને બતાવનાર એવો જે દૃષ્ટિવાદ, તે દૃષ્ટિવાદના ઉપદેશ અનુસાર હિતમાં પ્રવૃત્તિ અને અહિતમાં નિવૃત્તિ કરાવે એવી મનોવૃત્તિ પ્રગટે છે. આવી મનોવૃત્તિ પ્રગટ્યા પછી આવા જીવોમાં મિથ્યાત્વનો ઉદય પૂર્વમાં હતો તે ક્ષયોપશમભાવ આદિરૂપે થાય છે. તેથી મિથ્યાત્વના આપાદક કર્મના વિગમનથી થયેલી જીવની સહજ પરિણતિરૂપ

સંવરની પરિણતિ પ્રગટે છે, તોપણ અવિરતિ આદિ આશ્રવોનો નિરોધ થયો નથી. તેથી તેવા જીવોના મન, વચન અને કાયાના વ્યાપારો મિથ્યાત્વના સંશ્લેષ વગરના હોવાથી સંવરવાળા છે અને અવિરતિ આદિના પરિણામવાળા હોવાથી આશ્રવવાળા છે.

(i) મિથ્યાત્વ આશ્રવના નિરોધનું સ્વરૂપ :-

જે જીવો મિથ્યાત્વના ઉદયવાળા છે અને કોઈક નિમિત્તને પામીને તત્ત્વની સન્મુખ થાય છે અને ભગવાનના વચનના પરમાર્થને પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે, તેઓ માને છે કે “સર્વકર્મરહિત આત્માની શુદ્ધ અવસ્થા સિદ્ધ અવસ્થા છે, અને સિદ્ધ અવસ્થામાં રહેલો આત્મા પૂર્ણ જ્ઞાનમય છે. સિદ્ધ અવસ્થામાં કર્મકૃત, દેહકૃત કે મોહકૃત કોઈ ઉપદ્રવ નથી, તેથી આત્મા સંપૂર્ણ નિરાકુળ છે, માટે સિદ્ધ અવસ્થામાં પૂર્ણ સુખ છે. આ પૂર્ણ સુખની પ્રાપ્તિનો ઉપાય સર્વસંવર છે અર્થાત્ મન-વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિનો સંપૂર્ણ અભાવ છે, જે ચૌદમા ગુણસ્થાનકે યોગનિરોધકાળમાં પ્રાપ્ત થાય છે. સર્વસંવરની પ્રાપ્તિનો ઉપાય કેવળજ્ઞાન છે; કેમ કે કેવળજ્ઞાન પૂર્વે જીવને સર્વસંવર કરવાને અનુકૂળ બોધ નથી અને તેવા પ્રકારની વીર્યશક્તિ પણ નથી. અને જીવને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે પૂર્ણ જ્ઞાન અને ક્ષાયિકભાવનું વીર્ય છે, તેથી તેના બળથી સર્વસંવરને પ્રાપ્ત કરીને કેવળીનો આત્મા સર્વ કર્મનો નાશ કરે છે અને મુક્ત બને છે. માટે મોક્ષના અર્થીએ સર્વસંવરને પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ અને સર્વસંવરના અર્થીએ કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. આ કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનો ઉપાય મોહનો નાશ છે અને મોહના નાશનો ઉપાય ક્ષપકશ્રેણી છે. આ ક્ષપકશ્રેણી અસંગભાવમાં કરાયેલા સુદૃઢ યત્નથી શુક્લધ્યાન દ્વારા પ્રગટે છે. તેથી મોહનાશના અર્થીએ અસંગભાવમાં યત્ન કરવો જોઈએ. આ અસંગભાવની પ્રાપ્તિનો ઉપાય ભગવાનના વચન અનુસાર સંપૂર્ણ નિરવધ આચારોનું સેવન છે. તેથી અસંગભાવના અર્થીએ ભગવાનના વચન અનુસાર સંપૂર્ણ નિરવધ આચારનું સેવન કરવું જોઈએ અને ભગવાનના વચન અનુસાર સંપૂર્ણ નિરવધ આચારના સેવન માટે સર્વવિરતિ ગ્રહણ કરીને શાસ્ત્રાનુસારી સર્વ ક્રિયાઓમાં ઉદમ કરવો જોઈએ. જો સર્વવિરતિ ગ્રહણ કરવાની શક્તિ ન હોય તો સ્વશક્તિ અનુસાર દેશવિરતિમાં યત્ન કરીને સર્વવિરતિની શક્તિનો સંચય કરવો જોઈએ, અને જ્યારે સર્વવિરતિની શક્તિનો

સંયય થાય ત્યારે ક્ષણભર પણ વિલંબ કર્યા વગર સર્વવિરતિમાં ઉદ્ધમ કરીને અસંગભાવની શક્તિનો સંયય કરવા માટે ઉદ્ધમ કરવો જોઈએ, જેથી ક્રમે કરીને આ સંસારનો અંત થાય.

આ પ્રકારની સ્થિર રુચિ સમ્યગ્દૃષ્ટિના હૈયામાં સદા વર્તે છે. આવા સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવોને ભગવાનના વચનરૂપ શ્રુત, ભગવાનના વચન અનુસાર સંયમની ક્રિયારૂપ શીલ અને ભગવાનના વચન અનુસાર શીલના સેવનથી થયેલી શાંત પ્રકૃતિરૂપ સમાધિમાં અભિનિવેશ હોય છે.

આ પ્રકારની સ્થિર રુચિ પ્રગટ થવાથી જીવમાં વર્તતા મન-વચન અને કાયાના યોગો મિથ્યાત્વરૂપ વિપર્યાસના સંશ્લેષ વગરના હોય છે. તેથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો જે કાંઈ સંસારની કે ધર્મની પ્રવૃત્તિ કરતા હોય, ત્યારે તેમના મન, વચન અને કાયાના યોગો અવિરતિના ઉદયવાળા હોવા છતાં મિથ્યાત્વના સંવરભાવવાળા છે.

આનાથી એ ફલિત થયું કે તત્ત્વને જાણીને તત્ત્વ પ્રત્યે પક્ષપાત પેદા થાય એવા આત્મા ઉપર સંસ્કારો પાડવાની ક્રિયાએ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિનો ઉપાય છે, અને તે સંસ્કારો દૃઢ અને સ્થિર થાય ત્યારે સમ્યક્ત્વકાળમાં તે સંસ્કારો નીચે સર્વ પ્રવૃત્તિ અને સર્વ નિવૃત્તિ થાય છે. જે મિથ્યાત્વનાં સંવરભાવરૂપ છે. આથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવોની સર્વ પ્રવૃત્તિ દૃષ્ટિવાદોપદેશિકી સંજ્ઞા અનુસાર હોય છે.

(ii) અવિરતિ આશ્રવના નિરોધનું સ્વરૂપ :-

અવિરતિ બાર પ્રકારની છે :

૫ ઇન્દ્રિયનો અસંવર

૧ મનનો અસંવર

૭ કાયનો વધ.

પાંચ ઇન્દ્રિયો અને છઠ્ઠું મન એ બાહ્ય પુદ્ગલોમાં રાગ અને દ્વેષથી વર્તે છે, અને ષટ્કાયના વધનો પરિણામ જીવમાં વર્તે છે, એ બાર પ્રકારની અવિરતિ છે. જો બાર પ્રકારની અવિરતિનો સંપૂર્ણ રોધ થાય તો અવિરતિ આશ્રવનો રોધ પ્રાપ્ત થાય. અવિરતિ આશ્રવનો રોધ એટલે સર્વવિરતિની ક્રિયા.

આનાથી એ પ્રાપ્ત થાય કે કોઈક સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ અવિરતિનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ જાણીને, અવિરતિ પ્રત્યે અત્યંત જુગુપ્સાવાળા થાય અને વિરતિ પ્રત્યેનો પક્ષપાત એ રીતે સ્થિર કરવા યત્ન કરે, જેથી સર્વવિરતિ ગ્રહણ કરે ત્યારે અવિરતિના સંસ્કારો જાગૃત થાય નહિ ત્યારે વિરતિ પ્રત્યેના પક્ષપાતથી પડેલા સંસ્કારો સર્વ ઉચિત પ્રવૃત્તિના અને સાવધની નિવૃત્તિના કારણ બને.

અવિરતિના સંસ્કારોનો રોધ કરવો અતિદુષ્કર હોવાથી ભગવાને શ્રાવકધર્મની તુલનાપૂર્વક સર્વવિરતિ ગ્રહણ કરવાની વિધિ બતાવેલ છે.

શ્રાવકધર્મની ક્રિયા એટલે અંશથી અવિરતિના રોધને અનુકૂળ યત્ન, અને ઉત્તર ઉત્તરના અવિરતિ અંશનો રોધ કરીને સર્વવિરતિની શક્તિસંચયની ક્રિયા.

વળી, વિરતિનો અર્થ એવો સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ, શ્રાવકધર્મ પાળીને સર્વવિરતિનો શક્તિસંચય થાય ત્યારે સર્વવિરતિ ગ્રહણ કરે, જેથી સર્વવિરતિ ગ્રહણ કરતી વખતે કરાયેલી પ્રતિજ્ઞાને અનુકૂળ સંવરભાવ પ્રગટે.

સંપૂર્ણ અવિરતિના રોધનો ઉપાય પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિવાળું માનસ છે. પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ એટલે મનની, વચનની કે કાયાની કોઈપણ પ્રવૃત્તિ મોક્ષના ઉપાય સિવાય અન્યત્ર ન વર્તે. તેથી સાધુ સદા ગુપ્ત થઈને શાસ્ત્રઅધ્યયન અને ધ્યાનાદિમાં યત્ન કરે છે. વળી શાસ્ત્રઅધ્યયન અને ધ્યાનાદિની ક્રિયાથી સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મતર બોધ અને તત્ત્વજ્ઞાનના સંસ્કારો આત્મા ઉપર સ્થિર થાય છે.

વળી, દેહના નિર્વાહ અર્થે કે અન્ય કોઈ સંચયના અનુષ્ઠાનના સેવન અર્થે ગમનાદિનું પ્રયોજન હોય તો શાસ્ત્રના વચનના સ્મરણપૂર્વક ઉચિત વિધિ અનુસાર સાધુ પ્રવૃત્તિ કરે તો સર્વવિરતિનો પરિણામ રહી શકે. તેથી સાધુ ગમનાગમનની સર્વ ચેષ્ટા કંટક આકીર્ણ ભૂમિમાં જતા પુરુષની જેમ કરે છે, તેથી પોતાની ગમનાગમનની ચેષ્ટાથી કોઈ જીવનો વધ ન થાય, તેવો યતનાનો પરિણામ વર્તે છે.

સર્વવિરતિના પરિણામને સ્થિર કરવા અર્થે પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયો પ્રત્યે આત્મામાં ઉત્સુકતા ન રહે તે રીતે તત્ત્વનું ભાવન સ્થિર કરવું જોઈએ, જેથી મોક્ષના પ્રયોજન સિવાય કોઈ બાહ્ય પદાર્થોને જોવાની કે જાણવાની જિજ્ઞાસા

ન થાય, પાંચ ઇન્દ્રિયો શાંત રહે અને મન પણ સર્વ પદાર્થો પ્રત્યે અનુત્સુક હોવાથી શાંત રહે. આવા શાંત યોગીનું ચિત્ત ભગવાનના વચન અનુસાર ઉચિત અનુષ્ઠાનમાં યત્ન કરીને તત્ત્વજ્ઞાનના સંસ્કારોનું આધાન કરે છે, જેથી સર્વવિરતિના ક્ષયોપશમભાવની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થાય છે. આ પ્રકારે પ્રવૃત્તિ કરનારા યોગીઓને સંપૂર્ણ અવિરતિનો સંવરભાવ હોય છે. તેથી મિથ્યાત્વના સંવરની પ્રાપ્તિ પછી અવિરતિના સંવરના અર્થીએ અવિરતિનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ જાણીને અને અવિરતિના રોધવાળા મુનિના સ્વરૂપને જાણીને તેના પ્રત્યેના પક્ષપાતના સંસ્કારો સ્થિર કરવા યત્ન કરવો જોઈએ, જેથી પોતાનામાં વર્તતા અવિરતિના સંસ્કારોનો રોધ થાય અને મન, વચન અને કાયાના યોગો વિરતિને અનુકૂળ સંવરભાવવાળા બને.

આ ભૂમિકાને પામેલા યોગીઓને મિથ્યાત્વ અને અવિરતિનો સંવરભાવ પ્રાપ્ત થાય છે પરંતુ કષાય અને યોગનો આશ્રવભાવ વર્તે છે. તેથી આ ભૂમિકાના યોગીઓ પોતાના કષાયોને અને પોતાના મન-વચન-કાયાના યોગોને મોક્ષના ઉપાયભૂત તપ-સંયમમાં પ્રવર્તાવે છે, જેથી વિદ્યમાન એવો કષાય અને યોગરૂપ આશ્રવ પણ ઉત્તરઉત્તરની સંયમની પ્રાપ્તિનું કારણ બને છે.

આવા યોગીઓનો વિદ્યમાન રાગ ભગવાનના વચનમાં વર્તે છે અને ભગવાનના વચન અનુસાર ઉચિત પ્રવૃત્તિઓમાં વર્તે છે અને વિદ્યમાન દ્વેષ ભગવાનના વચનથી વિપરીત આચરણા પ્રત્યે વર્તે છે, જેથી તેઓમાં વર્તતા રાગ કે દ્વેષનો ઉપયોગ પણ અપ્રમાદભાવની વૃદ્ધિનું કારણ બને છે અને તેઓમાં વર્તતા મન-વચન અને કાયાના યોગો પણ સંયમની વૃદ્ધિમાં પ્રવર્તે છે.

(iii) કષાય આશ્રવના નિરોધનું સ્વરૂપ :-

આ રીતે અપ્રમાદભાવથી સંયમમાં યત્ન કરવાને કારણે અતિશય શક્તિનો સંચય થાય ત્યારે આવા યોગીઓ અસંગભાવમાં પ્રધાનપણે યત્ન કરે છે, અને અસંગભાવને પામેલા યોગીઓ સર્વ દ્રવ્ય, સર્વ ક્ષેત્ર, સર્વ કાળ અને સર્વ ભાવો પ્રત્યે અપ્રતિબદ્ધ માનસવાળા હોય છે. આ પ્રકારનું અપ્રતિબદ્ધ માનસ કષાયોના ઉચ્છેદમાં વર્તે છે અને જ્યારે અસંગભાવનો પ્રકર્ષ થાય ત્યારે આવા યોગીઓ ક્ષપકશ્રેણી ઉપર આરૂઢ થાય છે. ક્ષપકશ્રેણી ઉપર આરૂઢ થઈને સર્વથા કષાયોનો

ઉચ્છેદ કરે છે ત્યારે તેઓ વીતરાગ-સર્વજ્ઞ બને છે અને તે વખતે કષાયરૂપ આશ્રવનો પણ રોધ થાય છે. આ ભૂમિકાને પામેલા યોગીઓને મિથ્યાત્વ, અવિરતિ અને કષાયનો સંવરભાવ પ્રાપ્ત થાય છે અને માત્ર યોગનો આશ્રવભાવ વર્તે છે.

(iv) યોગઆશ્રવના નિરોધનું સ્વરૂપ :-

ઉપર દર્શાવ્યા તેવા યોગીઓ કેવળજ્ઞાન પામ્યા પછી ઉચિતકાળે મન-વચન અને કાયાનો રોધ કરે છે ત્યારે યોગરૂપ આશ્રવનો રોધ થાય છે, અને ચૌદમા ગુણસ્થાનકને પામે છે ત્યારે સંપૂર્ણ યોગનો નિરોધ થવાથી સર્વસંવરભાવની પ્રાપ્તિ થાય છે. આવા યોગીઓને મિથ્યાત્વ, અવિરતિ અને કષાયનાં આપાદક કર્મો પણ સત્તામાં નથી, તેથી ક્ષાયિકભાવના સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રની પ્રાપ્તિ છે અને યોગનિરોધ થવાથી સંપૂર્ણ આશ્રવનો રોધ છે, અને આ આશ્રવનો નિરોધ અવશિષ્ટ કર્મોનો નાશ કરીને મોક્ષરૂપ ફળમાં વિશ્રાંત થાય છે.

(૭) નિર્જરાતત્ત્વના જ્ઞાનની ઉપયોગિતા :-

મોક્ષપ્રાપ્તિનાં બે કારણો છે : (૧) સંવર અને (૨) નિર્જરા.

સંવર જીવના અધ્યવસાયરૂપ છે અને નિર્જરા એ જીવથી કર્મની પૃથક્ભૂત થયેલી અવસ્થા છે, અને સંવર નિર્જરા દ્વારા મોક્ષનું કારણ છે. તેથી કલ્યાણના અર્થી જીવો સંવર અને નિર્જરાએ બે કારણોનું સેવન કરીને મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે. સંવરરૂપ અધ્યવસાય નિર્જરા દ્વારા મોક્ષનું કારણ છે.

નિર્જરાના બે ભેદ છે : (૧) અકામનિર્જરા અને (૨) સકામનિર્જરા.

દરેક કર્મ ઉદયમાં આવે છે અને પોતાનો વિપાક બતાવીને આત્માથી છૂટાં પડે છે. તે વખતે જીવ સ્વભાવથી સત્તામાં રહેલાં પણ કેટલાક કર્મોની ઉદીરણા દ્વારા નિર્જરા કરે છે, તે અકામનિર્જરા છે, અને નિર્જરાના ઉપાયભૂત એવા સંવરમાં યત્ન કરવામાં આવે તો જે પ્રકારના સંવરના અધ્યવસાયની પ્રાપ્તિ થાય તેને અનુરૂપ આત્માથી કર્મો છૂટાં પડે તે સકામનિર્જરા છે.

સામાન્યથી જીવ આશ્રવના રોધમાં પ્રયત્ન કરે છે અને આશ્રવના રોધમાં કરાયેલો પ્રયત્ન તે સંવરભાવનો યત્ન છે. સંવરમાં કરાયેલા પ્રયત્નથી જ

આત્મામાં આવતાં કર્મોનો બંધ અટકે છે અને સંવરભાવની પ્રાપ્તિથી સત્તામાં રહેલાં કર્મોની નિર્જરા થાય છે. તેથી સંવરનાં આ બે કાર્યો છે :

(૧) આવતાં કર્મોને અટકાવવાં.

(૨) વિદ્યમાન કર્મોની નિર્જરા કરવી.

જેમ દંડ ચક્રભ્રમણ દ્વારા ઘટનું કારણ છે, તેમ સંવરનો પરિણામ નિર્જરા દ્વારા મોક્ષનું કારણ પણ છે.

આમ છતાં, જૈનશાસનનાં વચનો સાપેક્ષ હોય છે, તેથી તપથી નિર્જરા થાય છે, એમ કહેવામાં આવે છે. છતાં તપસા નિર્જરા ચ (તત્ત્વાર્થ સૂત્ર-૯-૩) તત્ત્વાર્થના આ સૂત્રમાં ‘ચ’ શબ્દથી સંવરને પણ ગ્રહણ કરેલ છે. તેથી એ પ્રાપ્ત થાય કે તપ દ્વારા સંવર અને નિર્જરા બન્ને પ્રાપ્ત થાય છે, છતાં નિર્જરા મુખ્યરૂપે છે અને સંવર ગૌણરૂપે છે. જેમ ગુપ્તિનું માનસ સંવરભાવનું કારણ છે, તેમ તપ પણ આત્માના સંવરભાવને અતિશય કરવાનું કારણ છે; કેમ કે બાર પ્રકારના તપના સેવનથી જીવમાં નિર્લેપદશા પ્રગટે છે જે સંવરવિશેષરૂપ છે, અને તપના સેવનથી જીવમાં પેદા થયેલ આ સંવરવિશેષ ઘણી નિર્જરા કરે છે. તેથી તપથી નિર્જરા થાય છે તેમ બતાવીને તત્ત્વાર્થ સૂત્રમાં ‘ચ’ શબ્દથી તપ દ્વારા સંવર પણ થાય છે, તેમ બતાવેલ છે.

(૮) બંધના જ્ઞાનની ઉપયોગિતા :-

બંધ એટલે આશ્રવના પરિણામથી જીવની સાથે એકમેક ભાવને પામેલાં કર્મો. બંધ એ સંસાર છે અને બંધનું કારણ આશ્રવ છે.

જેમ જીવ માટે મોક્ષ ઉપાદેય છે, તેમ મોક્ષથી વિરુદ્ધ સંસાર હેય છે. તેથી હેયરૂપે સંસારને પણ બતાવવો જોઈએ, તેવી જિજ્ઞાસા થાય. તેના ખુલાસારૂપે શ્રી ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી મહારાજ સાહેબે એ કહેલ છે કે જીવ અને કર્મનો સંબંધ એ સંસાર છે. તેથી બંધ શબ્દથી સંસારનું ગ્રહણ થઈ જાય છે, અને બંધનું કારણ આશ્રવ છે. તેથી મોક્ષના અર્થી જીવો મોક્ષના ઉપાયમાં જેમ યત્ન કરે છે તેમ મોક્ષના વિરોધી એવા બંધરૂપ સંસાર પ્રત્યે હેયબુદ્ધિ કરીને સંસારના કારણભૂત એવા આશ્રવના ત્યાગમાં યત્ન કરે છે. આનાથી એ પ્રાપ્ત થાય કે બંધ એ સંસાર છે અને બંધનું કારણ આશ્રવ છે.

અથવા સંસારનો અર્થ બીજી રીતે વિચારીએ તો સંસાર એટલે ચાર ગતિનું પરિભ્રમણ, અને તેનાં બે કારણો છે : (૧) આશ્રવ અને (૨) બંધ. આ પ્રકારનો સંસાર શબ્દનો બીજો અર્થ કરવાથી એ પ્રાપ્ત થાય કે જેમ મોક્ષનાં બે કારણો છે, તેમ સંસારનાં પણ બે કારણો છે, અને જેમ સંવરએ નિર્જરા દ્વારા મોક્ષનું કારણ છે, તેમ આશ્રવએ બંધ દ્વારા સંસારનું કારણ છે. વળી, નવતત્ત્વમાં મોક્ષતત્ત્વનું ઉપાદેયરૂપે સાક્ષાત્ કથન કર્યું, તેથી અર્થથી તેના પ્રતિપક્ષરૂપ સંસાર હેયરૂપે ઉપસ્થિત થાય છે. માટે શબ્દથી સંસારનું સાક્ષાત્ કથન નવતત્ત્વમાં કરેલ નથી.

વળી, જીવ માટે મોક્ષ ઉપાદેય છે, તેથી તેનો પ્રતિપક્ષ સંસાર હેય છે. સંસાર હેય હોવાથી તેનાં આશ્રવ અને બંધ બન્ને કારણો હેય છે, અને મોક્ષ ઉપાદેય હોવાથી તેનાં સંવર અને નિર્જરા બન્ને કારણો ઉપાદેય છે.

બંધ એટલે આશ્રવના પરિણામથી જીવની સાથે એકમેક ભાવને પામેલાં કર્મો. તે બંધાયેલાં કર્મો જ્ઞાનાવરણીય આદિ આઠ ભેદવાળાં છે, અને બંધાયેલાં તે કર્મોમાં પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, રસ અને પ્રદેશ એમ ચાર પ્રકારો પડે છે. તે બંધાયેલાં કર્મો વિપાકમાં આવે છે અને જીવને જુદી જુદી અવસ્થાઓ પ્રાપ્ત કરાવે છે. માટે સંસારની સર્વ કદર્થનાનું કારણ બંધ છે. આ પ્રકારનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય તો બંધનાં કારણો જાણવાની જિજ્ઞાસા થાય, અને બંધનાં કારણોનું જ્ઞાન કરીને બંધનાં કારણોના ત્યાગ માટે યત્ન થાય તો (i) નવાં બંધાતાં કર્મો અટકાવી શકાય અને (ii) બંધાયેલાં કર્મો અનર્થનું કારણ છે, તેવું જ્ઞાન થવાથી તેના ઉચ્છેદના ઉપાયો જાણવાની જિજ્ઞાસા થાય, અને તેના ઉચ્છેદના ઉપાયો જાણીને તે ઉપાયોમાં પ્રવૃત્તિ કરવાથી બંધાયેલાં કર્મોનો નાશ થાય, જેથી બંધના ફળરૂપ અનર્થની પરંપરાથી આત્મા પોતાનું રક્ષણ કરી શકે. આ રીતે બંધતત્ત્વનું જ્ઞાન આત્માને માટે ઉપયોગી છે.

(૯) મોક્ષતત્ત્વના જ્ઞાનની ઉપયોગિતા :-

જીવ માટે મોક્ષતત્ત્વ અત્યંત ઉપાદેય હોવાથી નવતત્ત્વમાં એક તત્ત્વરૂપે મોક્ષતત્ત્વનો સાક્ષાત્ ઉલ્લેખ કરેલ છે, જેથી મોક્ષના સ્વરૂપને જાણીને જીવો મોક્ષના અર્થી બને.

મોક્ષના બે ઉપાયો છે : (૧) સંવર અને (૨) નિર્જરા. (૧) મોક્ષના અર્થી જીવો સંવર અને નિર્જરાના અર્થી બને તો તેની પ્રાપ્તિમાં યત્ન કરીને મોક્ષરૂપ ફળને પામે.

સંપૂર્ણ કર્મક્ષયરૂપ મોક્ષ છે. અને મોક્ષ એ જીવની સ્વભાવભૂત અવસ્થા છે; કેમ કે જીવ સર્વકર્મરહિત બને છે, ત્યારે કર્મકૃત સર્વ વિકૃતિઓ જાય છે. તેથી જીવની સ્વભાવભૂત અવસ્થા પ્રગટે છે અને મુક્તઅવસ્થામાં કર્મકૃત સર્વ વિકૃતિઓ નહિ હોવાથી મુક્ત આત્મામાં પૂર્ણજ્ઞાન છે, પૂર્ણ સુખ છે. આથી જ જીવ માટે મોક્ષ ઉપાદેય છે અને મોક્ષને ઉદ્દેશીને ઉપદેશની સર્વ પ્રવૃત્તિ છે. માટે મોક્ષનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ શું છે, તે બતાવવું આવશ્યક છે, જેથી મોક્ષના સ્વરૂપને જાણીને જીવો મોક્ષના અર્થી બને અને આત્મહિત સાધી શકે. તેથી મોક્ષને તત્ત્વરૂપે સ્વીકારીને નવ તત્ત્વમાં તેનો સંગ્રહ કર્યો છે.

આ રીતે જીવ નવે તત્ત્વોના જ્ઞાનની ઉપયોગિતા જાણીને, નવતત્ત્વોમાં સ્થિર શ્રદ્ધા કરે તો મોક્ષનો અર્થી બને અને આત્માનું કલ્યાણ કરી શકે. ॥૧॥

અવતરણિકા :-

નવતત્ત્વના અવાંતરભેદો કેટલા છે ? તેની સંખ્યા બતાવે છે -

ગાથા :-

ચડદસ ચડદસ બાયાલીસા, બાસી અ હંતિ બાયાલા ।

સત્તાવત્રં બારસ, ચડ નવ ભેયા કમેણોસિં ॥૨॥

ગાથાર્થ :-

ચૌદ, ચૌદ, બેતાલીસ, બ્યાસી, બેતાલીસ, સત્તાવન, બાર, ચાર અને નવ ક્રમસર આમના=નવતત્ત્વના ભેદો છે. ॥૨॥

ભાવાર્થ :-

નવતત્ત્વોનો કંઈક સ્પષ્ટ બોધ કરાવવા અર્થે નવતત્ત્વોના અવાંતર ભેદો કેટલી સંખ્યામાં છે તે પ્રસ્તુત ગાથામાં બતાવે છે, જેનું વિસ્તારથી વર્ણન આગળની ગાથામાં કરશે.

જીવના ચૌદ ભેદો, અજીવના ચૌદ ભેદો, પુણ્યના બેતાલીસ ભેદો, પાપના બ્યાસી ભેદો, આશ્રવના બેતાલીસ ભેદો, સંવરના સત્તાવન ભેદો, નિર્જરાના બાર ભેદો, બંધના ચાર ભેદો અને મોક્ષના નવ ભેદો છે. ॥૨॥

(૧) “જીવતત્ત્વ”નું વર્ણન. (ગાથા ૩થી ૬)

અવતરણિકા :-

સામાન્ય રીતે ‘જીવ’ શબ્દથી સર્વ જીવોનો સંગ્રહ થાય, અને તે પ્રમાણે સંસારી અને મુક્ત જીવોને ગ્રહણ કરીએ તો જીવના સંસારી અને મુક્ત એમ બે ભેદ પડે અને સંસારી જીવોના અવાંતર ભેદો થાય; પરંતુ નવતત્ત્વમાં મુક્ત આત્માઓને જીવ શબ્દથી ગ્રહણ કરેલ નથી; કેમ કે મોક્ષ માટે અને અભ્યુદય માટે ઉપયોગી એવા તત્ત્વનું જ્ઞાન કરાવવા અર્થે નવતત્ત્વ બતાવેલ છે, અને મોક્ષ અને અભ્યુદયની પ્રવૃત્તિ માટે સંસારી જીવોના ભેદનું જ્ઞાન આવશ્યક છે, જેથી અહિંસાદિની પ્રવૃત્તિ કરીને આત્મહિત સાધી શકાય. તેથી સંસારી જીવોના ભેદો ચૌદ છે, તેમ પૂર્વગાથામાં બતાવ્યું. અહીં કોઈને ભ્રમ થાય કે સંસારી જીવોના ચૌદ જ ભેદો છે, ન્યૂન કે અધિક નહિ ? તેના નિવારણ માટે સંસારી જીવોના અન્ય રીતે પાણ ભેદો પડી શકે છે, તે બતાવે છે —

ગાથા :-

एगविह दुविह त्रिविहा, चउव्विहा पंच छव्विहा जीवा ।

चेयण-तस-इयरेहिं, वेय-गई-करण-काएहिं ॥३॥

ગાથાર્થ :-

ચેતન, ત્રસ અને ઈતર વડે=સ્થાવર વડે, વેદ, ગતિ, કરણ અને કાય વડે એકવિધ, દ્વિવિધ, ત્રિવિધ, ચતુર્વિધ, પંચ અને છવિધ જીવો છે. ॥૩॥

ભાવાર્થ :-

સંસારી જીવો ચેતન છે તે અપેક્ષાએ સર્વ સંસારી જીવોનો એક પ્રકારમાં સંગ્રહ થાય છે.

વળી, સર્વ સંસારી જીવો ત્રસ અને સ્થાવર એમ બે પ્રકારના છે, તે અપેક્ષાએ સર્વ સંસારી જીવોનો બે પ્રકારમાં સંગ્રહ થાય છે.

વળી, સર્વ સંસારી જીવો સ્ત્રીવેદ, પુરુષવેદ અને નપુંસકવેદ એ ત્રણમાંથી કોઈક અવસ્થામાં હોય છે. તે અપેક્ષાએ સર્વ સંસારી જીવોનો આ ત્રણ પ્રકારમાં સંગ્રહ થાય છે.

વળી, સર્વ સંસારી જીવો ચાર ગતિના ભેદથી ચાર પ્રકારના છે.

વળી, સર્વ સંસારી જીવો એક, બે આદિ ઇન્દ્રિયના ભેદથી પાંચ પ્રકારના છે.

વળી, સર્વ સંસારી જીવો પૃથ્વીકાય આદિ છ કાયના ભેદથી છ પ્રકારના છે.

અહીં સામાન્યથી એક પ્રકાર, બે પ્રકાર આદિથી છ પ્રકારના જીવના ભેદો બતાવ્યા. તે રીતે સંસારી જીવોના અનેક પ્રકારે પણ ભેદો પડી શકે છે. આ સર્વ જીવોના ભેદનું પરિજ્ઞાન જીવરક્ષા માટે ઉપયોગી છે, તેમ સંસારી જીવોની કર્મકૃત વિડંબનાનું પરિભાવન કરવા માટે પણ ઉપયોગી છે. સર્વ સંસારી જીવોનું આ પ્રકારનું સ્વરૂપ જણાય તો સંસારના પરિભ્રમણથી વિમુખભાવ થાય અને સર્વ કર્મરહિત આત્માની અવસ્થાને પ્રગટ કરવાનો દૃઢ પરિણામ થાય. તે માટે નવતત્ત્વમાં જીવના ભેદોનું વર્ણન કરેલ છે. ||૩||

અવતરણિકા :-

ગાથા-૨માં નવતત્ત્વમાં દરેક તત્ત્વના કેટલા ભેદ છે, તેની સંખ્યા બતાવી. તેમાં જીવતત્ત્વના ચૌદ ભેદ બતાવ્યાં. આમ છતાં જીવતત્ત્વના ચૌદ જ ભેદ છે ? અધિક કે વ્યૂન ભેદ નથી ? એમ કોઈને ભ્રમ થાય, તેના નિવારણ માટે જીવતત્ત્વના અનેક રીતે પણ ભેદ પડી શકે છે, તે ગાથા-૩માં બતાવ્યું. હવે જીવતત્ત્વના ચૌદ ભેદ કઈ રીતે પડે છે, તે બતાવે છે -

ગાથા :-

एगिंदिय सुहुमियरा, सन्नियर पणिंदिया य सबितिचउ ।

अपज्जत्ता पज्जत्ता, कमेण चउदस जियट्ठाणा ॥४॥

ગાથાર્થ :-

એકેન્દ્રિય સૂક્ષ્મ અને ઇતર=બાદર, બે ભેદવાળા છે, અને પંચેન્દ્રિય સંજ્ઞી અને ઇતર=અસંજ્ઞી, બે ભેદવાળા છે. બેઇન્દ્રિય, તેઇન્દ્રિય અને ચઉરિન્દ્રિય સહિત એકેન્દ્રિય આદિ સર્વ જીવો અપર્યાપ્તા અને પર્યાપ્તા એમ બે ભેદવાળા છે. એ ક્રમથી જીવસ્થાનકો ચૌદ છે. ॥૪॥

ભાવાર્થ :-

જીવતત્ત્વના ચૌદ ભેદ આ રીતે છે – એકેન્દ્રિયના બે ભેદ :

(૧) સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય, (૨) બાદર એકેન્દ્રિય.

આ બન્ને પ્રકારના એકેન્દ્રિયમાંથી કેટલાક અપર્યાપ્તા અને કેટલાક પર્યાપ્તા છે. તેથી એકેન્દ્રિયના –

- (૧) સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્તા એકેન્દ્રિય,
 - (૨) સૂક્ષ્મ પર્યાપ્તા એકેન્દ્રિય,
 - (૩) બાદર અપર્યાપ્તા એકેન્દ્રિય અને
 - (૪) બાદર પર્યાપ્તા એકેન્દ્રિય
- એમ ચાર ભેદ પ્રાપ્ત થાય છે.

બેઇન્દ્રિય, તેઇન્દ્રિય અને ચઉરિન્દ્રિય, એ ત્રણ ભેદોમાં કેટલાક અપર્યાપ્તા અને કેટલાક પર્યાપ્તા છે, તેથી તેમના

- (૧) બેઇન્દ્રિય અપર્યાપ્તા,
- (૨) બેઇન્દ્રિય પર્યાપ્તા,
- (૩) તેઇન્દ્રિય અપર્યાપ્તા,
- (૪) તેઇન્દ્રિય પર્યાપ્તા,
- (૫) ચઉરિન્દ્રિય અપર્યાપ્તા અને
- (૬) ચઉરિન્દ્રિય પર્યાપ્તા

એમ કુલ છ ભેદ પ્રાપ્ત થાય છે.

આમ એકેન્દ્રિયના ચાર ભેદ અને બેઘન્દ્રિય આદિના છ ભેદ મળીને કુલ દસ ભેદ પ્રાપ્ત થાય છે.

આ દસ ભેદવાળા સર્વ જીવો અસંજી ૪ છે. તેથી એકેન્દ્રિયથી માંડીને ચઉરિન્દ્રિય સુધીના જીવોના ઉપરના દસ ભેદમાં સંજી અને અસંજી એવો ભેદ નથી. જ્યારે પંચેન્દ્રિય જીવોમાં સંજી અને અસંજી એમ બે ભેદ પ્રાપ્ત થાય છે અને તે બન્ને ભેદમાં કેટલાક અપર્યાપ્તા અને કેટલાક પર્યાપ્તા છે, તેથી પંચેન્દ્રિય જીવમાં -

- (૧) અસંજી અપર્યાપ્તા પંચેન્દ્રિય,
 - (૨) અસંજી પર્યાપ્તા પંચેન્દ્રિય,
 - (૩) સંજી અપર્યાપ્તા પંચેન્દ્રિય અને
 - (૪) સંજી પર્યાપ્તા પંચેન્દ્રિય
- એમ ચાર ભેદ પ્રાપ્ત થાય છે.

આમ એકેન્દ્રિયના ચાર, બેઘન્દ્રિય આદિના છ અને પંચેન્દ્રિયના ચાર એમ સંસારી જીવોનાં વિભાગસ્થાનો કુલ ચૌદ પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ સંસારી જીવો આ ચૌદ જીવસ્થાનોમાંથી કોઈક સ્થાનમાં વર્તે છે.

આ પ્રકારના ચૌદ ભેદોની વિચારણામાં એકેન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય જીવોની પ્રાપ્તિ છે, તેથી (૧) ઇન્દ્રિય શું છે ? તેનું જ્ઞાન આવશ્યક છે. વળી એકેન્દ્રિયમાં સૂક્ષ્મ અને બાદર બે ભેદ છે. તેથી (૨) સૂક્ષ્મ અને બાદરના સ્વરૂપનું જ્ઞાન આવશ્યક છે. વળી, પંચેન્દ્રિયમાં સંજી અને અસંજી એમ બે ભેદ છે, તેથી (૩) સંજી અને અસંજીના સ્વરૂપનું જ્ઞાન આવશ્યક છે. આ સર્વ જીવો અપર્યાપ્તા અને પર્યાપ્તા છે, તેથી (૪) પર્યાપ્તિઓ શું છે ? અને કેટલી છે ? અને કેટલી પર્યાપ્તિઓ પૂરી કરવા છતાં જીવો અપર્યાપ્તા છે ? અને કેટલી પર્યાપ્તિ પૂરી થાય ત્યારે જીવ પર્યાપ્ત કહેવાય ? એનું જ્ઞાન આવશ્યક છે. તેથી હવે ક્રમસર (૧) ઇન્દ્રિયનું જ્ઞાન, (૨) સૂક્ષ્મ અને બાદરના સ્વરૂપનું જ્ઞાન, (૩) સંજી-અસંજીનું જ્ઞાન અને (૪) પર્યાપ્તિ-અપર્યાપ્તિનું જ્ઞાન બતાવે છે.

(i) ઇન્દ્રિયનું જ્ઞાન :- સૌ પ્રથમ ઇન્દ્રિયનું જ્ઞાન કરવા માટે ઇન્દ્રિય શું છે ? અને ઇન્દ્રિયોના વિભાગો શું છે ? અને ઇન્દ્રિયોના વિભાગથી જીવના વિભાગો કઈ રીતે પડે છે ? તે જાણવું આવશ્યક છે. તેનું વર્ણન તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં આ પ્રમાણે છે --

ઇન્દ્રો જીવઃ સર્વદ્રવ્યેષ્વૈશ્વર્યયોગાત્ વિષયેષુ વા પરમૈશ્વર્યયોગાત્, તસ્ય લિङ्ગમિન્દ્રિયમ્, લિङ્ગનાત્ સૂચનાત્ પ્રદર્શનાદુપષ્ટમ્ભનાદ્ વ્યજ્જનાચ્ચ જીવસ્ય લિङ्ગમિન્દ્રિયમ્ ।।

(તત્ત્વાર્થસૂત્ર અ. ૨, સૂ. ૧૫, ભાષ્ય)

સર્વ દ્રવ્યોમાં ઐશ્વર્યવાળો જીવ હોવાથી જીવ ઇન્દ્ર છે અને તેનું લિંગ તે ઇન્દ્રિય. આ પ્રકારનો ઇન્દ્રિય શબ્દનો અર્થ છે અને આ ઇન્દ્રિય બે પ્રકારની છે :

(૧) દ્રવ્યઇન્દ્રિય, (૨) ભાવઇન્દ્રિય.

દ્રવ્ય ઇન્દ્રિયના બે ભેદ : (૧) નિવૃત્તિઇન્દ્રિય, (૨) ઉપકરણઇન્દ્રિય.

ભાવઇન્દ્રિયના બે ભેદ : (૧) લબ્ધિઇન્દ્રિય, (૨) ઉપયોગઇન્દ્રિય.

(I) દ્રવ્યઇન્દ્રિય :-

નિર્વૃત્ત્યુપકરણે દ્રવ્યેન્દ્રિયમ્ ।। (તત્ત્વાર્થસૂત્ર અ. ૨, સૂ. ૧૭)

તત્ર નિર્વૃત્તીન્દ્રિયમુપકરણેન્દ્રિયં ચ દ્વિવિધં દ્રવ્યેન્દ્રિયમ્ । નિર્વૃત્તિરિङ્ગોપાङ્ગનામ- નિર્વૃત્તિતાનીન્દ્રિયદ્વારાણિ, કર્મવિશેષસંસ્કૃતાઃ શરીરપ્રદેશાઃ, નિર્માણનામાङ્ગોપાङ્ગપ્રત્યયા મૂલગુણનિર્વર્તનેત્યર્થઃ । ઉપકરણં બાહ્યમભ્યન્તરં ચ નિર્વૃત્તિતસ્યાનુપઘાતાનુગ્રહાભ્યામુપ- કારીતિ ।।૧૭।। (તત્ત્વાર્થસૂત્ર અ. ૨, સૂ. ૧૭, ભાષ્ય)

દ્રવ્યઇન્દ્રિય પુદ્ગલાત્મક છે. તેના બે ભેદ છે :

(i) નિવૃત્તિ ઇન્દ્રિય :- અંગોપાંગનામકર્મ અને નિર્માણનામકર્મથી પ્રતિવિશિષ્ટ સંસ્થાનરૂપે=ચોક્કસ આકારરૂપે, ઉત્પન્ન કરાયેલ અને ઉપયોગરૂપ ભાવઇન્દ્રિયના દ્વારસ્વરૂપ નિવૃત્તિ ઇન્દ્રિય છે, અને તે નિવૃત્તિ ઇન્દ્રિય અંગોપાંગનામકર્મ અને નિર્માણનામકર્મથી સંસ્કાર પામેલા એવા શરીરના પ્રદેશોરૂપ છે.

(ii) ઉપકરણઇન્દ્રિય :- નિવૃત્તિ ઇન્દ્રિય છે તેનાથી જુદી કોઈ ઉપકરણઇન્દ્રિય નથી, પરંતુ જે નિવૃત્તિ ઇન્દ્રિયનાં પુદ્ગલો છે, તે હણાયેલાં ન હોય અને બોધ

કરવા માટે અનુગ્રહ કરે તેવાં હોય, તેને આશ્રયીને તે નિવૃત્તિ ઇન્દ્રિયને જ ઉપકરણઇન્દ્રિય કહેલ છે.

ઉપકરણઇન્દ્રિયના બે ભેદ છે :

(૧) બાહ્ય ઇન્દ્રિય, (૨) અભ્યંતર ઇન્દ્રિય.

ઉપકરણઇન્દ્રિયના બાહ્ય અને અભ્યંતર એમ બે ભેદ તત્ત્વાર્થભાષ્યકારે કહેલ છે, તે પ્રકારો નિવૃત્તિ ઇન્દ્રિયના બાહ્ય અને અભ્યંતર ભેદને આશ્રયીને છે, તેમ ટીકામાં સ્પષ્ટતા કરેલ છે.

(II) ભાવઇન્દ્રિય :-

લઙ્ઘ્યુપયોગૌ ભાવેન્દ્રિયમ્ ।। (તત્ત્વાર્થસૂત્ર અ. ૨, સૂ. ૧૮)

લઙ્ઘિરુપયોગસ્તુ ભાવેન્દ્રિયં ભવતિ । લઙ્ઘિનામ ગતિજાત્યાદિનામકર્મજનિતા તદાવરણીયકર્મક્ષયોપશમજનિતા ચ ઇન્દ્રિયાશ્રયકર્મોદયનિર્વૃત્તા ચ જીવસ્ય ભવતિ સા પઞ્ચવિધા, તદ્વથાસ્પર્શનેન્દ્રિયલઙ્ઘિઃ, રસનેન્દ્રિયલઙ્ઘિઃ, ઘ્રાણેન્દ્રિયલઙ્ઘિઃ, ચક્ષુરિન્દ્રિયલઙ્ઘિઃ, શ્રોત્રેન્દ્રિયલઙ્ઘિરિતિ ।।૧૮।। (તત્ત્વાર્થ સૂત્ર અ. ૨, સૂ. ૧૮, શ્રી સિદ્ધસેનગણિકૃતા ટીકા)

ભાવઇન્દ્રિય જ્ઞાનાત્મક છે. તેના બે ભેદ છે, લઙ્ઘિઇન્દ્રિય અને ઉપયોગ-ઇન્દ્રિય. (તત્ત્વાર્થસૂત્ર અ. ૨, સૂ. ૧૮)

(૧) લઙ્ઘિ ઇન્દ્રિય :- ગતિ-જાતિ આદિ નામકર્મથી જનિત અને તદ્ આવરણીય=રૂપાદિ ગ્રહણ પરિણાતિના આવરણીય એવા કર્મોના ક્ષયોપશમથી જનિત એવી પ્રાપ્તિ=બોધની પ્રાપ્તિ, તે લઙ્ઘિ ઇન્દ્રિય છે. વળી, ઇન્દ્રિયના આશ્રયવાળા કર્મોથી નિષ્પન્ન થયેલ જીવના ક્ષયોપશમભાવરૂપ આ લઙ્ઘિ ઇન્દ્રિય છે, અને તે પાંચ ભેદવાળી છે.

(૧) સ્પર્શનેન્દ્રિય લઙ્ઘિ, (૨) રસનેન્દ્રિય લઙ્ઘિ, (૩) ઘ્રાણેન્દ્રિય લઙ્ઘિ, (૪) ચક્ષુરિન્દ્રિય લઙ્ઘિ અને (૫) શ્રોત્રેન્દ્રિય લઙ્ઘિ.

આનાથી એ પ્રાપ્ત થાય કે પાંચ લઙ્ઘિ ઇન્દ્રિયો છે, અને ચાર ગતિમાંથી જીવને પ્રાપ્ત થયેલ જે ગતિનામકર્મનો ઉદય હોય, અને એકેન્દ્રિય આદિ પાંચ જાતિમાંથી જે જાતિનામકર્મનો ઉદય હોય, તેનાથી જનિત, અને તે તે ઇન્દ્રિયોથી

થનારા બોધનાં આવારક કર્મોના ક્ષયોપશમથી જનિત, એવા જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો જે ક્ષયોપશમ છે, તે લબ્ધિ ઇન્દ્રિય છે, અને આ લબ્ધિ ઇન્દ્રિયરૂપ ક્ષયોપશમ આત્મામાં પડેલો છે.

(૨) ઉપયોગઇન્દ્રિય :-

લબ્ધિનિર્વૃત્યુપકરણક્રમેણોપયોગઃ । (તત્ત્વાર્થ સૂત્ર અ. ૨, સૂ. ૧૯, શ્રી સિદ્ધસેન-ગણિકૃતા ટીકા)

લબ્ધિઇન્દ્રિય, નિવૃત્તિઇન્દ્રિય અને ઉપકરણઇન્દ્રિયના ક્રમથી બોધરૂપે ઉપસ્થિત થયેલો મતિજ્ઞાનનો પરિણામ તે ઉપયોગઇન્દ્રિય છે.

જીવમાં લબ્ધિઇન્દ્રિયરૂપે જે ક્ષયોપશમભાવની શક્તિ છે તેને આશ્રયીને જીવ બોધ કરવાને અભિમુખ થાય છે ત્યારે, પુદ્ગલાત્મક નિવૃત્તિઇન્દ્રિય અને તે નિવૃત્તિઇન્દ્રિયમાં રહેલ બોધ કરવાને ઉપકારક એવી ઉપકરણઇન્દ્રિયના ક્રમથી તે તે ઇન્દ્રિયનો ઉપયોગ વર્તે છે, તે ઉપયોગઇન્દ્રિય છે.

સંક્ષેપથી ઇન્દ્રિયોનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે :

(i) લબ્ધિઇન્દ્રિય એટલે જીવમાં રહેલ તે તે ઇન્દ્રિયના આવારક મતિ જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી પેદા થયેલ બોધને અનુકૂળ શક્તિ. આ શક્તિ જીવમાં ક્ષયોપશમભાવરૂપે રહેલી છે.

(ii) નિવૃત્તિઇન્દ્રિય એટલે પુદ્ગલની બનેલી પાંચ ઇન્દ્રિયો.

(iii) ઉપકરણઇન્દ્રિય એટલે નિવૃત્તિઇન્દ્રિયમાં બોધ કરાવવાને અનુકૂળ પુદ્ગલની શક્તિ.

(iv) ઉપયોગઇન્દ્રિય એટલે બોધ કરવાને અનુકૂળ એવી લબ્ધિઇન્દ્રિય, નિવૃત્તિઇન્દ્રિય અને ઉપકરણઇન્દ્રિયના ક્રમથી બોધરૂપે ઉપસ્થિત થયેલો મતિજ્ઞાનનો પરિણામ.

(૨) સૂક્ષ્મ અને બાદરનાં સ્વરૂપનું જ્ઞાન :-

ઇન્દ્રિય પાંચ પ્રકારની છે અને તે દરેકના દ્રવ્યઇન્દ્રિય અને ભાવઇન્દ્રિય એમ બે ભેદ છે. તે ઇન્દ્રિયોને આશ્રયીને એકેન્દ્રિય, બેઇન્દ્રિય, તેઇન્દ્રિય, ચઉરિન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય એમ જીવના પાંચ ભેદો છે.

એકેન્દ્રિયમાં સૂક્ષ્મ અને બાદર એમ બે ભેદ છે.

(i) સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય :- સૂક્ષ્મ એટલે જેઓનું શરીર સૂક્ષ્મનામકર્મના ઉદયવાળું છે, તેથી તેમનું શરીર ઇન્દ્રિયથી ગ્રહણ થતું નથી. વળી, તેઓના શરીરથી અન્ય જીવોને ઉપઘાત થતો નથી. વળી, બાદર શરીરવાળા જીવોથી પણ સૂક્ષ્મ શરીરવાળા જીવોને ઉપઘાત થતો નથી. તેવા પ્રકારના સૂક્ષ્મ પરિણામવાળું શરીર જે જીવોને છે, તે સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય જીવો કહેવાય.

આ સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિયના પૃથ્વીકાય, અપૂકાય, તેઉકાય, વાયુકાય અને વનસ્પતિકાય એમ પાંચ ભેદો છે.

(ii) બાદર એકેન્દ્રિય :- જે જીવોનું શરીર બાદરનામકર્મના ઉદયથી બાદર પરિણામવાળું છે, અને તેમના બાદર શરીરથી અન્ય બાદર શરીરવાળા જીવોને ઉપઘાત - અનુગ્રહ થાય તેવું છે, તે બાદર એકેન્દ્રિય જીવો કહેવાય.

આ બાદર એકેન્દ્રિયના પણ પૃથ્વીકાય, અપૂકાય, તેઉકાય, વાયુકાય અને વનસ્પતિકાય એમ પાંચ ભેદો છે. વનસ્પતિકાયનાં પાંદડાં આદિ સિવાય પૃથ્વીકાય આદિ બાદર શરીરવાળા જીવોમાં પણ એક જીવનું શરીર પૃથગ્ રૂપે ગ્રહણ ન થાય તેવું છે, પરંતુ અનેક જીવના શરીરના સમૂહરૂપ બાદર શરીર ઇન્દ્રિયોથી ગ્રાહ્ય થાય છે.

(૩) સંજ્ઞી-અસંજ્ઞીનું જ્ઞાન :-

સંજ્ઞિનઃ સમનસ્કાઃ ।। (તત્ત્વાર્થસૂત્ર - ૨-૨૫)

સમ્પ્રધારણસંજ્ઞાયાં સંજ્ઞિનો જીવાઃ સમનસ્કા ભવન્તિ । સર્વે નારકદેવા ગર્ભ-વ્યુત્ક્રાન્તયશ્ચ મનુષ્યાસ્તિર્યગ્યોનિજાશ્ચ કેચિત્ । ર્હાપોહયુક્તા ગુણદોષવિચારણા-ત્મિકા સમ્પ્રધારણસંજ્ઞા । (તત્ત્વાર્થ સૂત્ર અ. ૨, સૂ. ૨૫, ભાષ્ય)

સંપ્રધારણસંજ્ઞા હોતે છતે જીવ સંજ્ઞી બને છે. સંપ્રધારણ સંજ્ઞાવાળા જીવો મનવાળા હોય છે. ઇહા અને અપોહથી યુક્ત, ગુણ-દોષની વિચારણારૂપ સંપ્રધાનસંજ્ઞા છે. પંચેન્દ્રિય જીવોમાં સંપ્રધારણ સંજ્ઞાવાળા જીવો સંજ્ઞી છે અને સંપ્રધારણસંજ્ઞા વગરના જીવો અસંજ્ઞી છે. એકેન્દ્રિયથી માંડીને ચઉરિન્દ્રિય સુધીના સર્વ જીવો સંપ્રધારણ સંજ્ઞા વગરના હોવાથી અસંજ્ઞી છે.

ગ્રહણ કરાયેલા આહારનાં પુદ્ગલોની શરીરપણારૂપે સંસ્થાપનની=રચનાની ક્રિયાની પરિસમાપ્તિ શરીરપર્યાપ્તિ છે.

જીવ ઉત્પત્તિના સમયે આહાર ગ્રહણ કરે છે, તેમાંથી શરીર આદિ પાંચ વસ્તુની રચના કરવાનો પ્રારંભ કરે છે. તેથી ઉત્પત્તિના સમયે ગ્રહણ કરાયેલાં પુદ્ગલોમાંથી જે પુદ્ગલથી શરીરરચનાનો પ્રારંભ કરાય તે ક્રિયા અંતર્મુદૂર્ત સુધી નવાં નવાં પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને શરીરરૂપે બનાવવાનું ચાલુ કરે છે. તેથી શરીરની રચના કરવારૂપ ક્રિયાની સમાપ્તિ થાય તે શરીરપર્યાપ્તિ છે. પરંતુ આહારપર્યાપ્તિની ક્રિયા જેમ એક સમયમાં પૂર્ણ થાય છે, તેમ શરીર આદિની રચનાની ક્રિયા એક સમયમાં પરિસમાપ્ત થતી નથી. માટે શરીરપર્યાપ્તિ એક અંતર્મુદૂર્ત પૂરી થાય છે.

(iii) ઇન્દ્રિયપર્યાપ્તિ :-

ત્વગાદીન્દ્રિયનિર્વર્તનક્રિયાપરિસમાપ્તિરિન્દ્રિયપર્યાપ્તિ: । (તત્ત્વાર્થ સૂત્ર અ. ૮, સૂ. ૧૨, ભાષ્ય)

ત્વગાદિ ઇન્દ્રિયની=સ્પર્શેન્દ્રિય આદિની નિષ્પત્તિની ક્રિયાની પરિસમાપ્તિ ઇન્દ્રિયપર્યાપ્તિ છે. સ્પર્શનેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય, શ્રોત્રેન્દ્રિય અને મનની નિષ્પત્તિને અનુકૂળ ક્રિયાની પરિસમાપ્તિ ઇન્દ્રિયપર્યાપ્તિ છે.

જીવ ઉત્પત્તિના પ્રથમ સમયે ઔદારિક આદિ પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને પાંચ ઇન્દ્રિયો અને છઠ્ઠા મનને નિષ્પન્ન કરવાની ક્રિયા શરૂ કરે છે, તે ઇન્દ્રિય અને મનને નિષ્પન્ન કરવાની ક્રિયાની સમાપ્તિ તે ઇન્દ્રિયપર્યાપ્તિ છે.

(iv) પ્રાણાપાનપર્યાપ્તિ :- (ઉચ્ચ્વાસ-નિઃશ્વાસપર્યાપ્તિ)

પ્રાણાપાનક્રિયાયોગ્યદ્રવ્યગ્રહણનિર્સર્ગશક્તિનિર્વર્તનક્રિયાપરિસમાપ્તિ: પ્રાણાપાન-પર્યાપ્તિ: ।। (તત્ત્વાર્થ સૂત્ર અ. ૮, સૂ. ૧૨, ભાષ્ય)

પ્રાણાપાનની ક્રિયાને યોગ્ય એવા શ્વાસોશ્વાસ વર્ગણાના દ્રવ્યને ગ્રહણ અને ત્યાગને અનુકૂળ એવી શક્તિની નિષ્પત્તિની ક્રિયાની પરિસમાપ્તિ પ્રાણાપાન-પર્યાપ્તિ છે.

જીવ ઉત્પત્તિના સમયમાં જે ઔદારિક આદિ પુદ્ગલો ગ્રહણ કરે છે, તેમાંથી પ્રાણ-અપાનને યોગ્ય એવી પર્યાપ્તિ બનાવવા માટે પ્રારંભ કરે છે,

અને તે પર્યાપ્તિ ઔદારિક આદિ પુદ્ગલોની બનેલી છે; અને પ્રાણપાનપર્યાપ્તિ પૂરી થાય ત્યારે પ્રાણપાનપર્યાપ્તિવાળા ઔદારિક આદિ પુદ્ગલોમાં શ્વાસોશ્વાસ વર્ગણાનાં પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરી શકે અને ત્યાગ કરી શકે તેવી શક્તિ પેદા થાય છે, અને તે શક્તિવાળાં ઔદારિક આદિ પુદ્ગલોથી જ ઉત્તરમાં જીવ શ્વાસોશ્વાસ વર્ગણાના દ્રવ્યને ગ્રહણ અને નિસર્ગ કરીને જીવનવ્યવસ્થા ટકાવે છે.

(v) ભાષાપર્યાપ્તિ :-

ભાષાયોગ્યદ્રવ્યગ્રહણનિસર્ગશક્તિનિર્વર્તનક્રિયાપરિસમાપ્તિર્ભાષાપર્યાપ્તિ: । (તત્ત્વાર્થ સૂત્ર અ. ૮, સૂ. ૧૨, ભાષ્ય)

ભાષાને યોગ્ય એવા દ્રવ્યના ગ્રહણ અને ત્યાગની શક્તિની નિષ્પન્ન કરવાની ક્રિયાની પરિસમાપ્તિ ભાષાપર્યાપ્તિ છે.

જીવ ઉત્પત્તિ સમયે ગ્રહણ કરાયેલાં પુદ્ગલોને ભાષાપર્યાપ્તિરૂપે બનાવવાનો પ્રારંભ કરે છે, અને આ ભાષાપર્યાપ્તિ પૂર્ણ થયા પછી તે ભાષાપર્યાપ્તિના ઔદારિક આદિ પુદ્ગલો દ્વારા જીવ ભાષાયોગ્ય દ્રવ્યને ગ્રહણ અને નિસર્ગ કરી શકે તેવી શક્તિ ભાષાપર્યાપ્તિમાં પ્રગટ થયેલી હોય છે, જેના બળથી ભાષાવર્ગણાનાં પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને ભાષારૂપે જીવ પરિણમન પમાડે છે અને તેનો ત્યાગ કરે છે, અને આ ભાષાપર્યાપ્તિ દ્વારા વચનપ્રયોગ કરીને જીવ અન્યને પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરે છે.

(vi) મન:પર્યાપ્તિ :-

મનસ્ત્વયોગ્યદ્રવ્યગ્રહણનિસર્ગશક્તિનિર્વર્તનક્રિયાપરિસમાપ્તિર્મન:પર્યાપ્તિરિત્યેકે । (તત્ત્વાર્થ સૂત્ર અ. ૮, સૂ. ૧૨, ભાષ્ય)

મનપણાને યોગ્ય એવા દ્રવ્યના ગ્રહણ અને ત્યાગની શક્તિની નિષ્પત્તિની ક્રિયાની પરિસમાપ્તિ મન:પર્યાપ્તિ છે, તેમ ઇન્દ્રિયપર્યાપ્તિથી મન:પર્યાપ્તિને જુદી સ્વીકારનાર એક મત કહે છે.

જીવ ઉત્પત્તિના સમયે ઔદારિક આદિ પુદ્ગલોમાંથી મન:પર્યાપ્તિ બનાવવાનો પ્રારંભ કરે છે, અને આ ઔદારિક આદિ પુદ્ગલોની બનેલી મન:પર્યાપ્તિ પૂર્ણ થયા પછી તેના દ્વારા જીવ મનોવર્ગણા યોગ્ય દ્રવ્યને ગ્રહણ કરી મનરૂપે

પરિણમન પમાડે છે. તે મનરૂપે પરિણમન પામેલાં પુદ્ગલોનું અવલંબન લઈને મનોપુદ્ગલોનો ત્યાગ કરે છે, ત્યારે તે મનોપુદ્ગલ દ્વારા જીવને ચિંતવન કરાયેલા અર્થનો બોધ થાય છે. તે ચિંતવન માટે મનોવર્ગણના પુદ્ગલોના ગ્રહણ અને ત્યાગમાં કારણ મન:પર્યાપ્તિ છે.

(II) કર્મગ્રંથ પ્રમાણે પર્યાપ્તિનું સ્વરૂપ :-

તત્ર પર્યાપ્તિર્નામ પુદ્ગલોપચયજઃ પુદ્ગલગ્રહણપરિણમનહેતુઃ શક્તિવિશેષઃ, સા ચ વિષયભેદાત્ ષોઢા - આહારપર્યાપ્તિઃ ૧ શરીરપર્યાપ્તિઃ ૨ ઇન્દ્રિયપર્યાપ્તિઃ ૩ ઉચ્છ્વાસપર્યાપ્તિઃ ૪ ભાષાપર્યાપ્તિઃ ૫ મનઃપર્યાપ્તિઃ ૬ ચેતિ । (ચત્ત્વારઃ કર્મગ્રંથાઃ, કર્મગ્રંથ-૧, શ્લોક-૪૮, સ્વોપજ્ઞ ટીકા)

પુદ્ગલના ઉપચયથી પેદા થયેલ પુદ્ગલના ગ્રહણ અને પરિણમનનો હેતુ એવી શક્તિવિશેષ પર્યાપ્તિ છે અને તે પર્યાપ્તિ છ છે.

(૧) આહારપર્યાપ્તિ :-

તત્ર યયા બાહ્યમાહારમાદાય ચલરસરૂપતયા પરિણમયતિ સા આહારપર્યાપ્તિઃ ૧ । (ચત્ત્વારઃ કર્મગ્રંથાઃ, કર્મગ્રંથ-૧, શ્લોક-૪૮, સ્વોપજ્ઞ ટીકા)

આહાર પર્યાપ્તિ દ્વારા બાહ્ય આહારને ગ્રહણ કરીને તે આહારને જીવ મલ અને રસરૂપણે પરિણમન પમાડે છે.

આનાથી એ પ્રાપ્ત થાય કે જીવ ઉત્પત્તિના સમયે ઔદારિક આદિ પુદ્ગલો ગ્રહણ કરે છે અને તેના છ વિભાગ કરે છે, તેમાં એક વિભાગ આહારપર્યાપ્તિરૂપે બને છે અને તે આહારપર્યાપ્તિરૂપ બનેલ પુદ્ગલોથી જીવ ઉત્તરમાં આહારના પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને મલ અને રસરૂપે પરિણમન પમાડે છે, તેથી જીવ વડે ગ્રહણ કરાયેલો આહાર મલ અને રસરૂપે પરિણમન પમાડવામાં આહારપર્યાપ્તિનાં પુદ્ગલો સાધન છે.

(૨) શરીર પર્યાપ્તિ :-

યયા રસીભૂતમાહારં રસાસૃગ્માંસમેદોઽસ્થિમજ્જાશુક્રલક્ષણસપ્તધાતુરૂપતયા પરિણમયતિ સા શરીરપર્યાપ્તિઃ ૨ । (ચત્ત્વારઃ કર્મગ્રંથાઃ, કર્મગ્રંથ-૧, શ્લોક-૪૮, સ્વોપજ્ઞ ટીકા)

ગ્રહણ કરાયેલો આહાર મલ અને રસરૂપે આહારપર્યાપ્તિથી પરિણમન પામ્યા પછી રસરૂપે પરિણમન પામેલા આહારને સાત ધાતુરૂપે જીવ જેનાથી પરિણમન પમાડે છે તે શરીરપર્યાપ્તિ છે.

આનાથી એ પ્રાપ્ત થાય કે જીવ ઉત્પત્તિના પ્રથમ સમયે ઔદારિક આદિ પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને તેના છ વિભાગ કરે છે. તેમાંથી એક વિભાગ આહારપર્યાપ્તિરૂપે બન્યો અને બીજો વિભાગ શરીરપર્યાપ્તિરૂપે બને છે. ત્યાર પછી જીવ જે લોમાહાર કે કવલાહારથી આહાર ગ્રહણ કરે છે, તે આહારને આહારપર્યાપ્તિ દ્વારા મલ અને રસરૂપે પરિણમન પમાડે છે, અને આહારપર્યાપ્તિથી રસરૂપે પરિણમન પામેલાં પુદ્ગલોને શરીરપર્યાપ્તિથી સાત ધાતુરૂપે બનાવે છે. તેથી ગ્રહણ કરાયેલા આહારને આહારપર્યાપ્તિ રસરૂપે બનાવે અને શરીરપર્યાપ્તિ સાત ધાતુરૂપ બનાવે તેમ ફલિત થાય છે.

ઇન્દ્રિય પર્યાપ્તિ :-

યયા ધાતુરૂપતયા પરિણમિતમાહારમિન્દ્રિયરૂપતયા પરિણમયતિ સા ઇન્દ્રિય-પર્યાપ્તિ: ૩ । (ચત્ત્વાર: કર્મગ્રંથા:, કર્મગ્રંથ-૧, શ્લોક-૪૮, સ્વોપજ્ઞ ટીકા)

ગ્રહણ કરાયેલા આહારને આહારપર્યાપ્તિ દ્વારા જીવ રસરૂપે બનાવે છે, શરીરપર્યાપ્તિ દ્વારા સાત ધાતુરૂપે બનાવે છે, અને ધાતુરૂપે પરિણમન પામેલા આહારને જીવ ઇન્દ્રિયપર્યાપ્તિથી ઇન્દ્રિયરૂપે પરિણમન પમાડે છે. તેથી સાત ધાતુમાંથી ઇન્દ્રિયોને બનાવવાને અનુકૂળ શક્તિવાળાં ઔદારિક આદિ પુદ્ગલો ઇન્દ્રિયપર્યાપ્તિ છે.

ઉચ્છ્વાસ પર્યાપ્તિ :-

યયા પુનરુચ્છ્વાસપ્રાયોગ્યવર્ગણાદલિકમાદાય ઉચ્છ્વાસરૂપતયા પરિણમય્યાઽલમ્બ્ય ચ મુજ્જતિ સા ઉચ્છ્વાસપર્યાપ્તિ: ૪ । (ચત્ત્વાર: કર્મગ્રંથા:, કર્મગ્રંથ-૧, શ્લોક-૪૮, સ્વોપજ્ઞ ટીકા)

ઉચ્છ્વાસને યોગ્ય વર્ગણાનાં પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને ઉચ્છ્વાસરૂપે પરિણમન પમાડીને, અને તે ઉચ્છ્વાસ યોગ્ય પુદ્ગલોનું આલંબન લઈને તે ઉચ્છ્વાસ

યોગ્ય પુદ્ગલોને જીવ મૂકે છે. તેમાં ઉચ્છ્વાસરૂપે પરિણમન પમાડવામાં અને આલંબનરૂપે લઈને મૂકવામાં સાધનભૂત ઉચ્છ્વાસપર્યાપ્તિ છે.

આનાથી એ પ્રાપ્ત થાય કે જીવે ઉત્પત્તિના સમયે જે આહાર ગ્રહણ કરેલો તેના છ વિભાગ કરેલ, તેમાંથી એક વિભાગ આહારપર્યાપ્તિરૂપે, બીજો વિભાગ શરીરપર્યાપ્તિરૂપે, ત્રીજો વિભાગ ઇન્દ્રિયપર્યાપ્તિરૂપે અને ચોથો વિભાગ ઉચ્છ્વાસ પર્યાપ્તિરૂપે બન્યો. આ ઉચ્છ્વાસપર્યાપ્તિના પુદ્ગલોરૂપ સાધનથી જીવ ઉચ્છ્વાસ યોગ્ય વર્ગજ્ઞાનાં પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને ઉચ્છ્વાસરૂપે પરિણમન પમાડે છે અને તેનું આલંબન લઈને ઉચ્છ્વાસને મૂકે છે.

(૫) ભાષાપર્યાપ્તિ :-

यया तु भाषाप्रायोग्यवर्गणाद्रव्यं गृहीत्वा भाषात्वेन परिणमय्याऽऽलम्ब्य च मुञ्चति सा भाषापर्याप्तिः ५ ।। (चत्वारः कर्मग्रंथाः, कर्मग्रंथ-१, श्लोक-४८, स्वोपज्ञ टीका)

ભાષા યોગ્ય વર્ગજ્ઞાના દ્રવ્યને ગ્રહણ કરીને, ભાષારૂપે પરિણમન પમાડીને, અને ભાષારૂપે પરિણમન પામેલાં પુદ્ગલોનું આલંબન લઈને જીવ ભાષાપર્યાપ્તિથી તે પુદ્ગલોને મૂકે છે.

આનાથી એ પ્રાપ્ત થાય કે જીવે ઉત્પત્તિના સમયે ગ્રહણ કરાયેલાં પુદ્ગલોના છ વિભાગ કર્યા, તેમાંથી પાંચમો વિભાગ ભાષાપર્યાપ્તિ બને છે; અને આ ભાષાપર્યાપ્તિ જીવને વચનપ્રયોગ કરતી વખતે ભાષા યોગ્ય વર્ગજ્ઞાના દ્રવ્યને ગ્રહણ કરવામાં, ભાષારૂપે પરિણમન પમાડવામાં અને ભાષારૂપે પરિણમન પામેલાં તે દ્રવ્યોનું આલંબન લઈને મૂકવામાં સાધન બને છે.

(૬) મનઃપર્યાપ્તિ :-

यया पुनर्मनोयोग्यवर्गणादलिकं गृहीत्वा मनस्त्वेन परिणमय्याऽऽलम्ब्य च मुञ्चति सा मनःपर्याप्तिः ६ ।। (चत्वारः कर्मग्रंथाः, कर्मग्रंथ-१, श्लोक-४८, स्वोपज्ञ टीका)

મનોવર્ગજ્ઞા યોગ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને, મનરૂપે પરિણમન પમાડીને, અને મનરૂપે પરિણમન પામેલાં તે પુદ્ગલોનું આલંબન લઈને, જીવ મનઃપર્યાપ્તિથી તે પુદ્ગલોને મૂકે છે.

આનાથી એ પ્રાપ્ત થાય કે જીવ ઉત્પત્તિના સમયે ગ્રહણ કરાયેલાં પુદ્ગલોના જે છ વિભાગ કરે છે, તેમાંથી છઠ્ઠો વિભાગ મન:પર્યાપ્તિનો છે, અને તે મન:પર્યાપ્તિરૂપ સાધનથી જીવ મનોવર્ગણાના દ્રવ્યને ગ્રહણ કરે છે, મનરૂપે પરિણમન પમાડે છે અને મનરૂપે પરિણમન પામેલાં તે પુદ્ગલોનું આલંબન લઈને મૂકે છે. તે સર્વ ક્રિયામાં મન:પર્યાપ્તિનાં પુદ્ગલો સાધન છે.

આ પ્રમાણે છ પર્યાપ્તિઓમાંથી એકેન્દ્રિય જીવો ચાર પર્યાપ્તિ કરે છે, બેઘન્દ્રિય-તેઘન્દ્રિય-ચઉરિન્દ્રિય અને અસંજીપંચેન્દ્રિય સુધીના જીવો પાંચ પર્યાપ્તિ કરે છે અને સંજી પંચેન્દ્રિય જીવો છ પર્યાપ્તિ કરે છે.

જે જીવો પોતાને યોગ્ય ચાર, પાંચ કે છ પર્યાપ્તિમાંથી બધી પર્યાપ્તિઓ પૂરી કરીને મરે છે, તે પર્યાપ્તિનામકર્મવાળા જીવો કહેવાય, અને જે જીવો પોતાને યોગ્ય ચાર, પાંચ કે છમાંથી જેટલી પર્યાપ્તિ થવાની હોય તેટલી પર્યાપ્તિનો પ્રારંભ કરવા છતાં તે પર્યાપ્તિ પૂરી કર્યા વિના મરે તે અપર્યાપ્તનામકર્મવાળા જીવો કહેવાય.

એકેન્દ્રિય જીવો ચાર પર્યાપ્તિ બનાવવાનો પ્રારંભ કરે અને ત્રણ પર્યાપ્તિ પૂરી કરીને મરી જાય તો અપર્યાપ્તનામકર્મવાળા છે, અને ચાર પર્યાપ્તિ પૂરી કરે તે પહેલાં મરે નહિ તો પર્યાપ્તનામકર્મવાળા છે.

બેઘન્દ્રિય, તેઘન્દ્રિય અને ચઉરિન્દ્રિય અને અસંજી પંચેન્દ્રિય જીવો પાંચ પર્યાપ્તિ બનાવવાનો પ્રારંભ કરે, અને કેટલાક ત્રણ, કેટલાક ચાર પર્યાપ્તિ કર્યા પછી મરી જાય તો તે અપર્યાપ્તનામકર્મના ઉદયવાળા કહેવાય, અને પાંચ પર્યાપ્તિ કર્યા વગર જેઓ મરે નહિ તે પર્યાપ્તનામકર્મવાળા જીવો છે.

સંજી પંચેન્દ્રિય જીવો છ પર્યાપ્તિ બનાવવાનો પ્રારંભ કરે અને કેટલાક ત્રણ, કેટલાક ચાર અને કેટલાક પાંચ પર્યાપ્તિ કર્યા પછી મરી જાય તો તે અપર્યાપ્તનામકર્મના ઉદયવાળા કહેવાય, અને છ પર્યાપ્તિ કર્યા વગર જેઓ મરે નહિ, તે પર્યાપ્તનામકર્મવાળા જીવો છે. ॥૪॥

અવતરણિકા :-

ગાથા-૩ અને ગાથા-૪માં જીવોના ભેદો કેટલા છે તે બતાવ્યાં. તેથી જિજ્ઞાસા થાય કે જીવને ઓળખવા માટે તેનું લક્ષણ શું છે ? તેથી હવે જીવનું લક્ષણ બતાવે છે —

ગાથા :-

નાણં ચ દંસણં ચેવ, ચરિત્તં ચ તવો તહા ।

વીરિયં ઉવઓગો ય, એયં જીઅસ્સ લક્ખણં ॥૫॥

ગાથાર્થ :-

જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપ, વીર્ય અને ઉપયોગ એ જીવનું લક્ષણ છે. ॥૫॥

ભાવાર્થ :-

(૧) જેનાથી લક્ષ્યનો બોધ થાય તે લક્ષણ. આ રીતે લક્ષણ શબ્દની વ્યુત્પત્તિથી પ્રસ્તુત ગાથામાં જીવનાં છ લક્ષણો બતાવેલ છે. (૨) વળી, લક્ષ્યમાત્રમાં વ્યાપીને રહે, અને અવ્યાપ્તિ, અતિવ્યાપ્તિ અને અસંભવદોષથી રહિત હોય તે લક્ષણ કહેવાય. આ રીતે બીજા પ્રકારની લક્ષણ શબ્દની વ્યુત્પત્તિથી વિચારીએ તો ઉપયોગ એ જીવનું લક્ષણ છે. તત્ત્વાર્થકારે આ બીજા પ્રકારના લક્ષણ શબ્દની વ્યુત્પત્તિને આશ્રયીને ‘ઉપયોગ’ને જીવનું લક્ષણ કહેલ છે.

ઉપયોગો લક્ષણમ્ ॥ (તત્ત્વાર્થસૂત્ર અ. ૨, સૂ. ૮)

જીવમાં જ્ઞાનનો પરિણામ છે, દર્શનનો પરિણામ છે, ચારિત્રનો પરિણામ છે, તપનો પરિણામ છે અને વીર્યનું પ્રવર્તન છે. તેથી જીવમાં જ્ઞાનને જોઈને કે દર્શનને જોઈને “આ જીવ છે” તેમ નક્કી થાય છે. તેમ ચારિત્ર કે તપની આચરણા જોઈને પણ “આ જીવ છે” તેમ નક્કી થાય છે. વળી, વીર્યનું પ્રવર્તન જોઈને પણ “આ જીવ છે” એમ નક્કી થાય છે. આમ છતાં, એવું પણ બને કે જીવમાં જ્ઞાનનો ઉપયોગ ન હોય પણ દર્શનનો ઉપયોગ હોય, અને ક્યારેક જીવમાં જ્ઞાનનો ઉપયોગ હોય પણ દર્શનનો ઉપયોગ ન હોય, તોપણ જ્ઞાનના ઉપયોગવાળો જીવ છે કે દર્શનવાળો જીવ છે, તેમ નક્કી થાય છે. પરંતુ બધા જીવોમાં કે એક જીવમાં પણ સદા જ્ઞાનનો ઉપયોગ હોય કે સદા દર્શનનો ઉપયોગ હોય તેવો નિયમ નથી.

વળી, ચારિત્ર અને તપ પણ બધા જીવોમાં નથી, તોપણ ચારિત્રની આચરણા કે તપની આચરણા જીવ સિવાય અન્ય કોઈ જડ વસ્તુમાં નથી. તેથી ચારિત્ર કે તપના લિંગ દ્વારા પણ “આ જીવ છે” તેમ અનુમાન થાય છે.

વળી, જીવ ચેષ્ટા કરે છે ત્યારે વીર્યનું પ્રવર્તન દેખાય છે. તેથી જ્યાં ચેષ્ટારૂપ વીર્યનું પ્રવર્તન હોય તે જીવ છે, એવો નિયમ હોવાથી “આ જીવ છે” એવું અનુમાન થાય છે.

વળી, જીવ ઉપયોગવાળો છે. કોઈપણ જીવ ક્યારેય ઉપયોગ વગરનો નથી. ક્વચિત્ તે ઉપયોગ જ્ઞાનનો હોય તો ક્વચિત્ તે ઉપયોગ દર્શનનો હોય. તેથી ઉપયોગ એ પ્રકારનું જીવનું લક્ષણ અવ્યાપ્તિ, અતિવ્યાપ્તિ અને અસંભવદોષથી રહિત છે. માટે જીવમાત્રમાં સદા ઉપયોગ લક્ષણની પ્રાપ્તિ છે.

દર્શન એટલે સામાન્ય બોધ અને જ્ઞાન એટલે વિશેષ બોધ. જગતમાં સર્વ પદાર્થો દ્રવ્ય અને પર્યાયરૂપ છે. દ્રવ્ય સામાન્ય છે અને પર્યાય વિશેષ છે. તેથી દ્રવ્યને સ્પર્શીને થનારો જે બોધ, તે સામાન્ય બોધ દર્શન છે અને દ્રવ્યમાં વર્તતા પર્યાયને સ્પર્શીને થનારો જે બોધ તે વિશેષ બોધ જ્ઞાન છે. ભગવાનના વચન અનુસાર મોક્ષને અનુકૂળ આચરણા તે ચારિત્ર છે, અને નિર્જરાનું કારણ એવો બાર પ્રકારનો તપ છે. ગમનાગમન આદિ ચેષ્ટાનું કારણ એવું વીર્ય છે. જ્ઞાન-દર્શનને અનુકૂળ બોધનો વ્યાપાર એ ઉપયોગ છે. આ રીતે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ, વીર્ય અને ઉપયોગ એ જીવના લક્ષણ છે. સંક્ષેપથી એ ફલિત થાય કે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ અને વીર્ય, એ પાંચમાંથી કોઈપણ લિંગ જેમાં દેખાય એ જીવ છે, એમ અનુમાન થાય છે, પરંતુ સર્વ જીવોમાં આ પાંચ લિંગો એક સાથે વર્તતાં જ હોય, એવો નિયમ નથી. જ્યારે ઉપયોગ લક્ષણ સર્વ જીવોમાં સદા નિયમા વર્તતું જ હોય છે. કોઈ જીવ ઉપયોગ લક્ષણ વગરનો નથી. ॥૫॥

અવતરણિકા :-

જીવનું લક્ષણ બતાવ્યાં પછી ગાથા-૪માં બતાવેલ જીવના ચૌદ ભેદો પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તાને આશ્રયીને થાય છે. તેથી જિજ્ઞાસા થાય કે પર્યાપ્તિઓ કેટલી છે ? અને કયા જીવની કેટલી પર્યાપ્તિઓ હોય ? તે બતાવે છે -

ગાથા :-

આહારસરીરિંદિયપજ્જત્તી આણપાણભાસમણે ।

ચઙ પંચ પંચ છપ્પિ ય, ઇગવિગલાઽસન્નિસત્રીણં ॥૬॥

ગાથાર્થ :-

આહાર, શરીર, ઇન્દ્રિય, શ્વાસોશ્વાસ, ભાષા અને મનઃ આ છ પર્યાપ્તિ છે. એકેન્દ્રિય, વિકલેન્દ્રિય, અસંજી અને સંજી પંચેન્દ્રિયને ચાર, પાંચ, પાંચ અને છ પર્યાપ્તિ છે. ॥૬॥

ભાવાર્થ :-

કુલ છ પર્યાપ્તિ છે : (૧) આહારપર્યાપ્તિ, (૨) શરીરપર્યાપ્તિ, (૩) ઇન્દ્રિયપર્યાપ્તિ, (૪) શ્વાસોશ્વાસપર્યાપ્તિ, (૫) ભાષાપર્યાપ્તિ અને (૬) મનઃપર્યાપ્તિ. એકેન્દ્રિય જીવને આહાર, શરીર, ઇન્દ્રિય અને શ્વાસોશ્વાસ આ ચાર પર્યાપ્તિ છે. વિકલેન્દ્રિયને અને અસંજી જીવોને આ ચાર ઉપરાંત પાંચમી ભાષાપર્યાપ્તિ છે, અને સંજી પંચેન્દ્રિય જીવોને છઠ્ઠી પર્યાપ્તિઓ હોય છે. ॥૬॥

અવતરણિકા :-

સંસારી જીવોના ચૌદ ભેદોમાં પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા ભેદો છે. તેથી પૂર્વની ગાથામાં છ પર્યાપ્તિ બતાવી. હવે સંસારી જીવો દશ પ્રાણના બળથી જીવે છે, તેથી તે દશ પ્રાણ કયા છે ? અને કયા જીવને કેટલા પ્રાણ છે ? તે બતાવે છે -

ગાથા :-

પણિદિઅત્તિબલૂસાસાઝ દસ પાણ ચઝ છ સગ અઢુ ।

ઇગ-દુ-તિ-ચઝરિંદીણં, અસન્નિ-સન્નીણં નવ દસ ય ॥૭॥

ગાથાર્થ :-

પાંચ ઇન્દ્રિયો, ત્રણ બળ, ઉચ્છ્વાસ અને આયુષ્ય એમ દશ પ્રાણ છે. ચાર, છ, સાત, આઠ ક્રમસર એકેન્દ્રિય, બેઇન્દ્રિય, તેઇન્દ્રિય, ચઉરિન્દ્રિયને અને અસંજી=અસંજીપંચેન્દ્રિય તથા સંજી=સંજીપંચેન્દ્રિયને નવ અને દસ=ક્રમસર નવ અને દસ પ્રાણ હોય છે. ॥૭॥

ભાવાર્થ :-

સંસારી જીવોને પાંચ ઇન્દ્રિય, ત્રણ બળ=મનોબળ, વચનબળ અને કાયબળ, ઉચ્છ્વાસ અને આયુષ્ય આ દસ પ્રાણ છે, જેના બળથી સંસારી જીવો જીવે છે.

સ્પર્શનેન્દ્રિય આદિ પાંચ ઇન્દ્રિયો છે અને તે પુદ્ગલોની બનેલી છે, જેનું વર્ણન ગાથા-૨ માં કરેલ છે. ત્રણ બળ અર્થાત્ કાયબળ, વચનબળ અને મનોબળ : જે જીવોએ શરીરપર્યાપ્તિ, ભાષાપર્યાપ્તિ અને મનઃપર્યાપ્તિ પૂર્ણ કરી છે, તે જીવોને ત્રણ બળો હોય છે, જેનાથી જીવો બોધ કરી શકે છે અને પ્રવૃત્તિ કરી શકે છે.

કાયબળ એટલે કાયાનાં પુદ્ગલોને અવલંબીને થતી જીવની પ્રવૃત્તિ, તે કાયયોગ છે. વચનબળ એટલે ભાષાવર્ગણાનાં પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને ભાષાપર્યાપ્તિથી ભાષારૂપે પરિણમન પમાડીને બોલવાની ક્રિયા, જેનાથી જીવ તે પ્રકારનો વચનપ્રયોગ કરે છે, અને તે પ્રકારના વચનપ્રયોગ દ્વારા પોતાના અભિપ્રાયનો અન્યને બોધ કરાવે છે, અને પોતે પણ તે વચનપ્રયોગ દ્વારા પોતાના બોધની વૃદ્ધિ કરે છે, તે વચનયોગ છે. મનોબળ એટલે મનઃપર્યાપ્તિ દ્વારા મનોવર્ગણાનાં પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને થતી ચિંતવનની ક્રિયા, જેના બળથી જીવ પોતાને અભિપ્રેત પદાર્થવિષયક સૂક્ષ્મ બોધ કરે છે.

ઉચ્છ્વાસ એટલે ઉચ્છ્વાસ પર્યાપ્તિ દ્વારા શ્વાસોશ્વાસ વર્ગણાનાં પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને શરીરની વ્યવસ્થાને ટકાવવાને અનુકૂળ ક્રિયા.

આયુષ્ય અર્થાત્ દેહ સાથે જીવનો સંબંધ ટકાવવાને અનુકૂળ એવું કર્મ તે આયુષ્યકર્મ છે. તેના બળથી દેહધારી જીવ ચોક્કસ કાળમર્યાદા સુધી દેહ સાથે સંબંધવાળો રહે છે.

એકેન્દ્રિયજીવોને ચાર પ્રાણ હોય છે અર્થાત્ એકેન્દ્રિયને એક ઇન્દ્રિય=સ્પર્શનેન્દ્રિય, કાયબળ, ઉચ્છ્વાસ અને આયુષ્ય એમ ચાર પ્રાણ હોય છે. બેઇન્દ્રિયજીવોને છ પ્રાણ હોય છે અર્થાત્ બેઇન્દ્રિય=સ્પર્શનેન્દ્રિય અને રસનેન્દ્રિય, કાયબળ, વચનબળ, ઉચ્છ્વાસ અને આયુષ્ય, એમ છ પ્રાણ હોય છે. તેઇન્દ્રિયને સાત પ્રાણ હોય છે અર્થાત્ ત્રણ ઇન્દ્રિય=સ્પર્શનેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય અને દ્રાણેન્દ્રિય અને કાયબળ, વચનબળ, ઉચ્છ્વાસ અને આયુષ્ય એમ સાત પ્રાણ હોય છે. ચઉરિન્દ્રિયને આઠ પ્રાણ હોય છે અર્થાત્ ચાર ઇન્દ્રિય=સ્પર્શન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય, દ્રાણેન્દ્રિય અને ચક્ષુઇન્દ્રિય અને કાયબળ, વચનબળ, ઉચ્છ્વાસ અને આયુષ્ય એમ આઠ પ્રાણ હોય છે. અસંજી પંચેન્દ્રિયને નવ પ્રાણ હોય છે અર્થાત્ પાંચ

ઇન્દ્રિય=સ્પર્શનેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય, શ્રોત્રેન્દ્રિય, કાયબળ, વચનબળ, ઉચ્છ્વાસ અને આયુષ્ય, એમ નવ પ્રાણ હોય છે. સંજી પંચેન્દ્રિય મનુષ્યો, તિર્યચ, નારકી અને દેવતાને દસ પ્રાણ હોય છે અર્થાત્ પાંચેય ઇન્દ્રિયો, કાયબળ, વચનબળ અને મનોબળ, ઉચ્છ્વાસ અને આયુષ્ય એમ દસ પ્રાણ હોય છે.

સંસારી જીવો દેહધારી છે, અને દેહ સાથે ઇન્દ્રિયો અને મન-વચન-કાયનાં ત્રણ બળો જોડાયેલાં હોય છે, અને ઉચ્છ્વાસ શક્તિ અને આયુષ્યકર્મ હોય છે. આ શરીર અને દસ પ્રાણોના બળથી સંસારી જીવો સંસારની જીવન વ્યવસ્થા ચલાવે છે, સંસારની પ્રવૃત્તિ કરે છે, કર્મ બાંધે છે અને સંસારપરિભ્રમણ કરે છે.

વળી, સંજીપંચેન્દ્રિય થયેલા જીવો આ દસ પ્રાણના બળથી યોગમાર્ગને પામીને સંસારના ઉચ્છેદમાં પણ યત્ન કરે છે. તેથી આ દસ પ્રાણ જેમ જીવન વ્યવસ્થાનાં અંગો છે, તેમ કર્મબંધને અનુકૂળ મલિનભાવો કરવાનાં પણ કારણ છે, અને વિવેકચક્ષુ પ્રગટ થાય તો પંચેન્દ્રિયપણાને પામીને જીવ આ દસ પ્રાણના બળથી શુભઅધ્યવસાયો કરે છે અને સંસારનો ઉચ્છેદ પણ કરે છે.

॥૭॥

(૨) “અજીવતત્ત્વ”નું વર્ણન (ગાથા-૭ થી ૧૫)

અવતરણિકા :-

ગાથા-૧માં નવતત્ત્વનાં નામ આપ્યાં. ગાથા-૨માં નવે તત્ત્વોના અવાંતર ભેદો કેટલા છે, તેની સંખ્યા બતાવી. પછી નવતત્ત્વમાં પ્રથમ જીવતત્ત્વ હોવાથી જીવતત્ત્વના અનેક ભેદો થાય છે, તેમ ગાથા-૩માં બતાવ્યું, જેથી અન્ય તત્ત્વોના પણ તે રીતે અનેક ભેદો થઈ શકે તેમ જ્ઞાન થાય. ત્યારપછી ગાથા-૨માં જીવતત્ત્વના ૧૪ ભેદો છે તેમ કહેલ, તેથી ગાથા-૪માં જીવતત્ત્વના ૧૪ ભેદો બતાવ્યા, અને ગાથા-૫માં જીવનું લક્ષણ બતાવ્યું, જેથી જીવતત્ત્વ શું છે, તેનો બોધ થાય. ત્યારપછી જીવતત્ત્વના ચૌદ ભેદોમાં પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્તના ભેદો છે, તેથી પર્યાપ્તિ કેટલી છે અને કયા જીવને કેટલી પર્યાપ્તિ હોય તે ગાથા-૬માં બતાવ્યું, જેથી જીવના સ્વરૂપનો કંઈક વિશેષ બોધ થાય. ત્યારપછી સંસારી જીવો દસ પ્રાણમાંથી યથાયોગ્ય પ્રાણના

બળથી જીવે છે, તેથી ગાથા-૭માં દસ પ્રાણ કયા છે અને કોને કેટલા પ્રાણ હોય તે બતાવ્યું. આ રીતે સંક્ષેપથી જીવતત્ત્વનો બોધ કરાવ્યો. હવે ક્રમપ્રાપ્ત અજીવતત્ત્વના ચૌદ ભેદો બતાવે છે –

ગાથા :-

ધમ્માધમ્માગાસા, તિય-તિય-ભેયા તહેવ અદ્ધા ય ।

ખંધા દેસ પણ્ણા, પરમાણુ અજીવ ચડદસહા ॥૮॥

ગાથાર્થ :-

ધર્મ, અધર્મ અને આકાશના ત્રણ ત્રણ ભેદો તથા અદ્ધા=કાળ અર્થાત્ કાળનો એક ભેદ, અને સ્કંધ, દેશ, પ્રદેશ અને પરમાણુ=પુદ્ગલના સ્કંધ, દેશ, પ્રદેશ અને પરમાણુ એ ચાર ભેદો છે. આ રીતે અજીવ તત્ત્વના ચૌદ ભેદો છે. ॥૮॥

ભાવાર્થ :-

ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, કાળ અને પુદ્ગલાસ્તિકાય એમ કુલ પાંચ અજીવ દ્રવ્યો છે. ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય ત્રણે એક એક દ્રવ્ય છે, કાળ એક સમયરૂપ એક દ્રવ્ય છે, અને પુદ્ગલ દ્રવ્યો અનંતા છે.

ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય ત્રણેયના દરેકના ત્રણ ત્રણ ભેદો છે : (૧) સ્કંધ, (૨) દેશ અને (૩) પ્રદેશ.

તેમાં ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય અસંખ્યાત પ્રદેશાત્મક એક એક દ્રવ્ય છે, અને આકાશાસ્તિકાય અનંતા પ્રદેશાત્મક એક દ્રવ્ય છે. આ ત્રણે દ્રવ્યોના વિવક્ષાથી સ્કંધ, દેશ, પ્રદેશ એમ ત્રણ ભેદ કહેલ છે.

કાળ એક સમયરૂપ એક દ્રવ્ય છે અને ભૂતકાળ અને ભવિષ્યકાળની અપેક્ષાએ અનંત દ્રવ્ય છે. છતાં વર્તમાનમાં એક સમયરૂપ કાળનો એક જ ભેદ છે.

પુદ્ગલ દ્રવ્યો અનંતા છે. વિવક્ષાથી=આ પ્રકારના ભેદ પાડવાની દૃષ્ટિથી, પુદ્ગલોના ચાર ભેદ કહેલ છે. (૧) સ્કંધ (૨) દેશ, (૩) પ્રદેશ અને (૪) પરમાણુ.

ધર્માસ્તિકાય એક દ્રવ્ય છે, તેથી તે એક સ્કંધ કહેવાય. ધર્માસ્તિકાયનો એક દેશ તે ધર્માસ્તિકાયનો દેશ કહેવાય. ધર્માસ્તિકાયનો સૂક્ષ્મ અંશ તે પ્રદેશ કહેવાય. આ રીતે ધર્માસ્તિકાયના સ્કંધ, દેશ અને પ્રદેશ ત્રણ ભેદ કહ્યા. વળી, ધર્માસ્તિકાય એક અખંડ દ્રવ્ય છે, તેથી તેના ખંડોની પ્રાપ્તિ નથી. માટે પુદ્ગલના પરમાણુની જેમ ધર્માસ્તિકાયનો એક પ્રદેશ પૃથગ્ મળતો નથી. માટે તેના ત્રણ જ ભેદો છે, પરંતુ પુદ્ગલની જેમ ચાર ભેદો નથી.

ધર્માસ્તિકાયની જેમ અધર્માસ્તિકાય પણ એક અખંડ દ્રવ્ય છે. તેથી તેના પણ સ્કંધ, દેશ અને પ્રદેશ એમ ત્રણ ભેદ કહેલ છે, પરંતુ પુદ્ગલની જેમ ચાર ભેદો નથી.

વળી, આકાશાસ્તિકાય પણ એક અખંડ દ્રવ્ય છે. તેથી તેના પણ સ્કંધ, દેશ અને પ્રદેશ એમ ત્રણ ભેદો છે, પણ પુદ્ગલની જેમ ચાર ભેદો નથી.

વળી, પુદ્ગલ અખંડ દ્રવ્ય નથી, પરંતુ અનેક પરમાણુઓના સ્કંધરૂપે પણ બનેલો છે, અને છૂટા છૂટા પરમાણુઓ રૂપે પણ છે; અને સંખ્યાથી ધર્માસ્તિકાયની જેમ એક દ્રવ્ય નથી, અને સ્કંધો પણ અખંડ દ્રવ્ય નહિ હોવાથી પરમાણુઓ છૂટા પડે છે, અને નાના સ્કંધમાંથી મોટો સ્કંધ બને છે અને તે મોટા સ્કંધનો એક નાનામાં નાનો ભાગ તે પ્રદેશ કહેવાય. વળી, તે સ્કંધમાંથી પ્રદેશો છૂટા પડે છે, ત્યારે તે છૂટા પડેલા પ્રદેશને પરમાણુ કહેવાય. તેથી પુદ્ગલના ચાર ભેદ સ્કંધ, દેશ, પ્રદેશ અને પરમાણુ ગ્રહણ કરેલ છે.

વળી, પુદ્ગલના દરેક સ્કંધને આશ્રયીને સ્કંધ, દેશ અને પ્રદેશ એમ ત્રણ વિભાગ થાય છે, અને છૂટા પડેલા પરમાણુને આશ્રયીને પરમાણુરૂપ ચોથો ભેદ પડે છે.

આ રીતે ધર્માસ્તિકાયના ત્રણ, અધર્માસ્તિકાયના ત્રણ અને આકાશાસ્તિકાયના ત્રણ અને કાળનો એક ભેદ અને પુદ્ગલના ચાર ભેદ એમ સર્વ મળી અજીવના ચૌદ ભેદો પડે છે.

પુદ્ગલાસ્તિકાયની વિશેષતા એ છે કે પુદ્ગલદ્રવ્ય ગતિ પરિણામવાળા છે, પરસ્પર સંશ્લેષ પામીને સ્કંધો બને છે અને સ્કંધોનો વિભાગ થવાથી પરમાણુની

પણ પ્રાપ્તિ થાય છે. આ પુદ્ગલદ્રવ્ય ધર્માસ્તિકાય આદિની જેમ એક એક દ્રવ્ય નથી, પરંતુ અનંતા પરમાણુરૂપે પણ છે અને અનંતા સ્કંધોરૂપે પણ છે. વળી, તે સ્કંધો બે પરમાણુના બનેલા હોય કે ત્રણ પરમાણુના બનેલા હોય અને ઉત્કૃષ્ટથી અનંત અનંત પરમાણુના પણ બનેલા હોય, અને આવા અનંત અનંત પરમાણુના બનેલા સ્કંધો પણ ચૌદ રાજલોકવર્તી જગતમાં અનંત છે, અને તે સ્કંધોમાંથી કોઈપણ એક સ્કંધને લઈને વિચારણા કરીએ તો તેના ત્રણ ભાગ પ્રાપ્ત થાય. (૧) સ્કંધ, (૨) સ્કંધનો બે પરમાણુનો કે તેથી અધિક પરમાણુનો બનેલો ભાગ તે દેશ અને (૩) સ્કંધનો સૌથી નાનામાં નાનો ભાગ તે પ્રદેશ.

પુદ્ગલના આ ત્રણ ભેદો ઉપરાંત સ્કંધોમાંથી છૂટા પડેલા પ્રદેશોનો નાનામાં નાનો ભાગ તે પરમાણુ. એમ પુદ્ગલના ચાર ભેદ અહીં ગ્રહણ કરેલ છે. ॥૮॥

અવતરણિકા :-

પૂર્વગાથામાં અજીવતત્ત્વના ચૌદ ભેદો બતાવ્યા. હવે અજીવ દ્રવ્ય કેટલાં છે ? અને તેઓનો સ્વભાવ શું છે ? તે બતાવે છે -

ગાથા :-

ધમ્માઽધમ્મા પુગ્ગલ, નહ કાલો પંચ હંતિ અજ્જીવા ।

ચલણસહાવો ધમ્મો, થિરસંઠાણો અહમ્મો ય ॥૯॥

અવગાહો આગાસં, પુગ્ગલજીવાણ પુગ્ગલા ચઝહા ।

ખંધા દેસ પપ્પસા, પરમાણુ ચેવ નાયવ્વા ॥૧૦॥

ગાથાર્થ :-

ધર્મ, અધર્મ, પુદ્ગલ, નભ=આકાશ અને કાળ પાંચ અજીવ દ્રવ્યો છે. ચલન સ્વભાવવાળો ધર્મ છે=ચલન ક્રિયા કરનારા જીવ અને પુદ્ગલને ગતિમાં સહાય કરવાના સ્વભાવવાળો ધર્માસ્તિકાય છે, અને સ્થિર સંસ્થાન અધર્મ છે=ગતિ કરતાં પુદ્ગલોને અને જીવને સ્થિર સંસ્થાન કરવામાં=સ્થિર રહેવામાં, સહાય કરવાના સ્વભાવવાળો અધર્માસ્તિકાય છે. પુદ્ગલને અને જીવને અવગાહન આપનાર આકાશ છે=પુદ્ગલને

અને જીવોને અવગાહના આપવાના સ્વભાવવાળું આકાશ છે. પુદ્ગલના ચાર પ્રકાર છે=સ્કંધ, દેશ, પ્રદેશ અને પરમાણુ ચાર પ્રકારના જાણવા. ॥૯-૧૦॥

ભાવાર્થ :-

જીવાદિ સાત તત્ત્વોમાંથી અજીવ તત્ત્વના ચૌદ ભેદો બતાવ્યા, અને તે ચૌદ ભેદોના વિષયભૂત અજીવ દ્રવ્યો પાંચ છે. ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય આકાશાસ્તિકાય અને કાળ પાંચ અજીવ દ્રવ્યો છે.

ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય અરૂપી છે. ગતિ કરવાના અને સ્થિર થવાના સ્વભાવવાળા જીવ અને પુદ્ગલને ગતિ કરવામાં સહાય કરવાના સ્વભાવવાળું ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય છે.

અધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય અરૂપી છે. ગતિ કરવાના અને સ્થિર થવાના સ્વભાવવાળા જીવ અને પુદ્ગલને સ્થિર થવામાં સહાય કરવાના સ્વભાવવાળું અધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય છે.

આકાશાસ્તિકાય દ્રવ્ય રૂપી છે. જીવ અને પુદ્ગલને અવગાહના આપવાના સ્વભાવવાળું આકાશાસ્તિકાય દ્રવ્ય છે. અહીં પુદ્ગલ અને જીવને અવગાહના આપવાના સ્વભાવવાળું આકાશાસ્તિકાય દ્રવ્ય કહ્યું છે. વસ્તુતઃ તત્ત્વાર્થ સૂત્ર અ. ૫, સૂ. ૧૮માં ધર્માસ્તિકાય આદિ સર્વ દ્રવ્યોને અવગાહના આપવાના સ્વભાવવાળું આકાશાસ્તિકાય દ્રવ્ય બતાવેલ છે.

પુદ્ગલ દ્રવ્ય રૂપી છે. પુદ્ગલ દ્રવ્ય ચાર પ્રકારનું છે. સ્કંધ, દેશ, પ્રદેશ અને પરમાણુરૂપે ચાર પ્રકારના જાણવા. વસ્તુતઃ પુદ્ગલ સ્કંધરૂપે પણ અનંતા છે, તોપણ તે સર્વ સ્કંધોને ‘સ્કંધ’ શબ્દથી ગ્રહણ કરેલ છે, અને તે સ્કંધનો એક ભાગ તેને દેશથી ગ્રહણ કરેલ છે અને સ્કંધમાં રહેલો સૌથી નાનો અંશ તેને પ્રદેશથી ગ્રહણ કરેલ છે, અને સ્કંધથી પૃથગ્ભૂત અવસ્થામાં રહેલ નાનામાં નાનો અવિભાજ્ય અંશરૂપ પ્રદેશ તેને પરમાણુથી ગ્રહણ કરેલ છે, તેથી પુદ્ગલને ચાર પ્રકારના કહેલ છે. વાસ્તવિક રીતે પરમાણુ પણ સંખ્યાથી અનંતા છે અને સ્કંધો પણ સંખ્યાથી અનંતા છે, અને સ્કંધોના દેશ અને પ્રદેશો સ્કંધથી પૃથગ્ નથી. ॥૯-૧૦॥

અવતરણિકા :-

ગાથા-૯-૧૦માં પાંચ અજીવ દ્રવ્યો બતાવ્યાં અને ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાયનો સ્વભાવ બતાવ્યો અને પુદ્ગલનો સ્વભાવ શું છે, તે બતાવ્યું નહિ, પરંતુ પુદ્ગલના ચાર ભેદો બતાવ્યા. હવે પુદ્ગલનો સ્વભાવ બતાવવા અર્થે પુદ્ગલનું લક્ષણ કરે છે —

ગાથા :-

સદ્ધંધ્યાર ઉજ્જોઅ, પમા છાયાતવેહિ અ ।

વત્ર ગંધ રસા ફાસા, પુગ્ગલાણં તુ લક્ખણં ॥૧૧॥

ગાથાર્થ :-

શબ્દ, અંધકાર, ઉદ્યોત, પ્રભા, છાયા, આતપ, વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ પુદ્ગલોનું લક્ષણ છે. ॥૧૧॥

ભાવાર્થ :-

અહીં લક્ષણ એટલે લક્ષ્યનો જેનાથી બોધ થાય તે લક્ષણ. આ અર્થથી વિચારીએ તો શબ્દ, અંધકાર, ઉદ્યોત, પ્રભા, છાયા અને આતપ એ પુદ્ગલનું લક્ષણ છે. તેથી એ પ્રાપ્ત થાય કે સર્વ પુદ્ગલ શબ્દરૂપ નથી, પણ જે શબ્દરૂપ દેખાય તે પુદ્ગલ છે તેવો નિર્ણય કરી શકાય છે. તેથી શબ્દથી માંડીને આતપ સુધીના લક્ષણવાળા આ પુદ્ગલો છે, તેમ નિર્ણય કરી શકાય છે. વળી, લક્ષ્યમાત્રમાં રહેતા હોય અને અલક્ષ્યથી લક્ષ્યની વ્યાવૃત્તિ કરે તે લક્ષણ કહેવાય, અને આવું લક્ષણ અવ્યાપ્તિ, અતિવ્યાપ્તિ અને અસંભવદોષથી રહિત હોય છે. જો લક્ષણનો આવો અર્થ કરીએ તો પુદ્ગલમાત્રમાં વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ રહેલ છે.

આનાથી એ ફલિત થાય કે એક સ્વતંત્ર પરમાણુથી માંડીને અનંત પરમાણુના દરેક સ્કંધમાં અવશ્ય વર્ણાદિ ચારે લક્ષણો હોય છે. આમ, શબ્દાદિ છ અને વર્ણાદિ ચાર એમ કુલ દસ લક્ષણો દ્વારા પુદ્ગલ દ્રવ્ય અન્ય દ્રવ્ય કરતાં જુદું છે, તેનો બોધ થાય છે. ‘પુદ્ગલ’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ એ છે કે જેમાં પૂરણ અને

ગલન થાય. પુદ્ગલના બનેલા સ્કંધોમાં નવા નવા પરમાણુનું પૂરણ થતું હોય છે, અને તે સ્કંધોમાંથી કેટલાક પરમાણુનું ગલન પણ થતું હોય છે. તેથી પૂરણ અને ગલનના સ્વભાવવાળાં પુદ્ગલો છે, અને પરમાણુ કોઈક સ્કંધમાંથી જુદો થઈને ગલનના સ્વભાવવાળો હોય છે અને પરમાણુ કોઈક સ્કંધ સાથે સંલગ્ન થાય ત્યારે તે પૂરણના સ્વભાવવાળો હોય છે, પરંતુ સ્વતંત્ર રીતે પરમાણુ પડેલો હોય ત્યારે તે પરમાણુમાંથી કોઈ વસ્તુનું ગલન કે પૂરણ થતું નથી.

વળી, દ્વચણુક અર્થાત્ બે પરમાણુઓના સ્કંધનું અન્ય સ્કંધો સાથે સંલગ્ન ન થતું હોય, કે અન્ય પરમાણુ વર્તમાનમાં તેની સાથે પૂરણ ન પામતા હોય, કે અન્ય કોઈ પરમાણુ તે દ્વચણુકમાંથી ગલન ન પામતો હોય તો તે દ્વચણુકમાં પૂરણ-ગલનની ક્રિયા વર્તમાનમાં પ્રાપ્ત નથી, તોપણ તે દ્વચણુકમાં ક્યારેક અન્ય પરમાણુ સંલગ્ન થાય છે, ત્યારે પૂરણ ક્રિયા થાય છે અને તે દ્વચણુકમાંથી કોઈક પરમાણુ છૂટો પડે ત્યારે ગલનક્રિયા પણ થાય છે. આ રીતે ઉપર ઉપરના સ્કંધોમાં પણ યથાયોગ્ય પૂરણ-ગલનની ક્રિયા જાણવી, અને ચક્ષુથી દેખાતા જે પુદ્ગલો છે તે સર્વ અનંત પરમાણુના સ્કંધો છે, અને તેમાં સતત પૂરણ-ગલનની ક્રિયા ચાલુ જ હોય છે, અર્થાત્ કેટલાક પરમાણુ આદિ તે પુદ્ગલમાં પ્રવેશ પામતા હોય છે તો કેટલાક પરમાણુ આદિ તે પુદ્ગલમાંથી છૂટા પણ થતા હોય છે. તેથી દેખાતા સર્વ સ્કંધોમાં પૂરણ-ગલન ક્રિયા સતત ચાલુ હોય છે. જ્યારે પુદ્ગલ સિવાય ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય કે જીવ દ્રવ્ય તે સર્વમાં પૂરણ-ગલન ક્રિયા નથી, પરંતુ તે સર્વ દ્રવ્યો અખંડ સ્વતંત્ર દ્રવ્યો છે. ફક્ત ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય આ ત્રણે એક એક દ્રવ્ય છે અને અખંડ દ્રવ્ય છે, અને જીવ દ્રવ્ય અનંતા છે અને દરેક જીવ અસંખ્યાત આત્મપ્રદેશયુક્ત એક અખંડ દ્રવ્ય છે. ॥૧૧॥

અવતરણિકા :-

ગાથા-૯-૧૦માં પાંચ અજીવ દ્રવ્યો બતાવ્યાં. તેમાં કાળ શું છે તે બતાવતાં પૂર્વે એક મુહૂર્તમાં આવલિકારૂપ કાળની સંખ્યા કેટલી છે તે બતાવે છે -

ગાથા :-

एगा कोडि सतसट्ठि, लक्खा सत्तहुत्तरी सहस्सा य ।
दो य सया सोलहिया, आवलिया इगमुहुत्तम्मि ॥१२॥

ગાથાર્થ :-

એક મુહૂર્ત એટલે ૪૮ મિનિટ=બે ઘડી. જેની અંદર ૧૬૭૭૭૨૧૬ આવલિકા હોય છે. ॥૧૨॥

અવતરણિકા :-

કાળ શું છે, તે બતાવે છે -

ગાથા :-

समयावली मुहुत्ता, दीहा पक्खा य मास वरिसा य ।
भणिओ पलिया सागर, उस्सप्पिणिसप्पिणी कालो ॥१३॥

ગાથાર્થ :-

સમય, આવલિકા, મુહૂર્ત, દિવસ, પક્ષ, માસ, વર્ષ, પલ્યોપમ, સાગરોપમ, ઉત્સર્પિણી, અવસર્પિણીરૂપ કાળ કહેવાયો છે. ॥૧૩॥

ભાવાર્થ :-

સમય : ગતિ પરિણામને પામેલ પરમાણુ મંદગતિથી એક આકાશપ્રદેશથી અન્ય આકાશપ્રદેશમાં જાય તેટલા કાળને ‘સમય’ કહે છે. આ ‘સમય’ કાળનો સૌથી સૂક્ષ્મ વિભાગ છે, જેનો ભેદ પડતો નથી.

આવલિકા : અસંખ્યાત સમયોનો સમુદાય તે આવલિકા છે.

મુહૂર્ત : પૂર્વગાથામાં બતાવ્યું તે પ્રમાણે ૧૬૭૭૭૨૧૬ આવલિકાનું એક મુહૂર્ત હોય છે.

દિવસ : ૩૦ મુહૂર્તનો એક દિવસ થાય છે.

પક્ષ : ૧૫ દિવસનો પક્ષ થાય છે.

મહિનો : બે પક્ષનો એક મહિનો થાય છે.

વર્ષ : બાર મહિનાનું એક વર્ષ થાય છે.

આ રીતે સમયથી માંડીને એક વર્ષ સુધીના કાળની મર્યાદા બતાવી. વિશેષ પ્રકારની કાળની ગણના માટે પલ્યોપમ વગેરેથી કાળની ગણના કરાય છે.

પલ્યોપમ : પલ્યોપમ એટલે અસંખ્યાત વર્ષોનો સમુદાય=વિશેષ પ્રકારના ખ્યાલાથી ગણના કરાયેલ વર્ષોની સંખ્યાવાળું કાલમાન.

સાગરોપમ : એક કોડને એક કોડ વડે ગુણવાથી જે સંખ્યા આવે તેને ૧૦ વડે ગુણવાથી ૧૦ કોટાકોટી થાય અને ૧૦ કોટાકોટી પલ્યોપમનો એક સાગરોપમ થાય.

ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાળ : ૨૦ કોટાકોટી સાગરોપમ પ્રમાણ.

આ રીતે સમયથી માંડીને ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી સુધી કાળની સંખ્યાની ગણના બતાવી. તે સિવાય કાળવિષયક અન્ય કોઈ સ્પષ્ટતા પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં કરેલ નથી.

વસ્તુતઃ અજીવ દ્રવ્યમાં કાળતત્ત્વની ગણના તત્ત્વાર્થ સૂત્રમાં કરી નથી, પરંતુ એક મત કાળને અજીવ દ્રવ્ય તરીકે સ્વીકારે છે, તેમ તત્ત્વાર્થ સૂત્રમાં કહેલ છે.

ધર્માસ્તિકાય આદિ જેમ સ્વતંત્ર દ્રવ્ય છે તેમ કાળ નામનું કોઈ સ્વતંત્ર દ્રવ્ય નથી, પરંતુ અનંતકાળ પસાર થયો તેનો બોધ કરવા અર્થે કાળને ઉપચારથી દ્રવ્ય કહેલ છે, એમ ઉપાધ્યાયજી મહારાજ અને શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિએ કહેલ છે, અને તે અનુસાર ધર્માસ્તિકાય આદિ અન્ય અજીવ દ્રવ્યોની જેમ કાળ નામનું કોઈ દ્રવ્ય નથી. પરંતુ વ્યવહારમાં દિવસ-રાત વગેરેની ગણનામાં કાળ ઉપયોગી છે. તેથી ઉપચારથી કાળને દ્રવ્ય તરીકે શ્રેતાંબરમતમાં સ્વીકારવામાં આવે છે. ||૧૨-૧૩||

અવતરણિકા :-

જીવદ્રવ્યનું અને અજીવદ્રવ્યનું સ્વરૂપ અત્યાર સુધી બતાવ્યું. હવે બાર દ્વારોથી જીવ-અજીવ વિષયક વિચારણા કરવા માટે તે દ્વારોનાં નામો બતાવે છે -

ગાથા :-

પરિણામિ જીવ મુક્તં, સપણસા એગ ચિત્ત કિરિયા ય ।

ણિચ્ચં કારણ કત્તા, સવ્વગય ઇયર અપ્પવેસે ॥૧૪॥

ગાથાર્થ :-

પરિણામી, જીવ, મૂર્ત, સપ્રદેશી, એક, ક્ષેત્ર, ક્રિયા, નિત્ય, કારણ, કર્તા, સર્વગત ઇતર=પરિણામી આદિથી માંડીને સર્વગત સુધીથી ઇતર અર્થાત્ અપરિણામી, અજીવ, અમૂર્ત, અપ્રદેશવાળા, અનેક, ક્ષેત્રી, અક્રિયા, અનિત્ય, અકારણ, અકર્તા, અસર્વગત, અને અપ્રવેશી. ॥૧૪॥

ભાવાર્થ :-

પૂર્વમાં જીવ દ્રવ્ય અને પાંચ ભેદવાળું અજીવ દ્રવ્ય બતાવ્યું, તેથી કુલ છ દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ થઈ. હવે તે છ દ્રવ્યમાં કયું દ્રવ્ય પરિણામી છે અને કયું અપરિણામી છે, તેનો વિચાર કરવાથી તે દ્રવ્યનો વિશેષ બોધ થાય છે; તેમ કયું દ્રવ્ય જીવ છે, મૂર્ત છે આદિ બાર દ્વારોથી વિચારણા કરવાથી દરેક દ્રવ્યનો વિશેષ બોધ થાય છે. તે આ રીતે —

પરિણામી-અપરિણામી : પરિણામી એટલે એક અવસ્થામાંથી અન્ય અવસ્થામાં જવું અર્થાત્ દ્રવ્યરૂપે સ્થિર રહીને એક ભાવમાંથી અન્ય ભાવને પામવું તે પરિણામી.

જૈનશાસનની દૃષ્ટિએ દરેક પદાર્થ ઉત્પાદ, વ્યય, ધ્રૌવ્યયુક્ત કહેવાયો છે. તેથી પરમાર્થથી ધર્માસ્તિકાય આદિ સર્વ દ્રવ્યો પરિણામી છે. આમ છતાં દૃષ્ટ વ્યવહારમાં જીવ અને પુદ્ગલના પરિણામો દેખાય છે. તેથી વ્યવહારથી પુદ્ગલ દ્રવ્ય અને જીવદ્રવ્યને પરિણામી કહેવામાં આવે છે, અને ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય ત્રણ દ્રવ્યો સદા એક અવસ્થામાં પ્રાપ્ત થતા હોવાથી અપરિણામી કહેવાય છે. કાળ એક સમયાત્મક છે, તેથી વર્તમાન ક્ષણમાત્ર રૂપ છે, તેથી કાળને પણ પરિણામી કહી શકાય નહિ.

દરેક વસ્તુ દ્રવ્યરૂપે ધ્રુવ છે અને પર્યાયરૂપે એક પર્યાયને છોડીને અન્ય

પર્યાયરૂપે થાય છે. તેથી ધર્માસ્તિકાય આદિ દરેક દ્રવ્ય દ્રવ્યરૂપે સ્થિર છે અને પર્યાયરૂપે એક પર્યાયને છોડીને અન્ય પર્યાયરૂપે થાય છે, માટે પરિણામી છે.

વ્યવહારનય સ્થૂલદૃષ્ટિથી જોનાર છે. જેમ ભમરો કાળા રંગનો દેખાય છે, તેથી વ્યવહારનય ભમરાને કાળા વર્ણનો સ્વીકારે છે. તે રીતે કોઈ પદાર્થમાં વિદ્યમાન પરિણામથી પરિણામાંતરની પ્રાપ્તિ દેખાય તેને જોઈને આ પદાર્થ પરિણામી છે તેમ વ્યવહારનય કહે છે. જેમ મેળવણ નાખેલ દૂધ દહીંરૂપે પરિણામાંતર પામે છે તેને જોઈને દૂધને પરિણામી સ્વીકારે છે.

વળી, નિશ્ચયનય સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી જોનાર છે. જેમ ભમરો કાળો હોવા છતાં ઔદારિકસ્કંધમાં પાંચે વર્ણ છે તેથી નિશ્ચયનય ભમરાને પાંચ વર્ણવાળો સ્વીકારે છે. તે રીતે કોઈ પદાર્થમાં અન્ય પરિણામ થતો દેખાતો ન હોય તોપણ તદ્દસદૃશ અન્ય પરિણામ પ્રતિક્ષણ થાય છે એમ સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી જોઈને સ્વીકારે છે. તેથી સિદ્ધમાં ગયેલા આત્માઓમાં સિદ્ધઅવસ્થાની પ્રાપ્તિ પછી કોઈ અન્ય પરિણામ થતો નહિ દેખાતો હોવા છતાં પણ પ્રતિક્ષણ તેમને અનુભવાતો સુખનો પરિણામ પૂર્વસદૃશ અન્યક્ષણનો સુખનો અનુભવ છે. માટે પરિણામાંતર છે તેમ નિશ્ચયનય સ્વીકારે છે.

વળી, ધર્માસ્તિકાય આદિ દ્રવ્યોમાં એક અવસ્થામાંથી બીજી અવસ્થામાં જાય તેવો વ્યક્ત પરિણામ નથી, તેથી વ્યવહારનય ધર્માસ્તિકાય આદિ દ્રવ્યોને પરિણામી સ્વીકારતો નથી, તોપણ નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિથી જીવ અને પુદ્ગલ દ્રવ્યોને પ્રતિક્ષણ ગતિમાં સહાય કરવાને અનુકૂળ પરિણામ ધર્માસ્તિકાય આદિમાં વર્તે છે. તેથી નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિથી ધર્માસ્તિકાય આદિ દ્રવ્યો પરિણામી છે. જેમ -

વર્તમાનમાં અમુક જીવને કે પુદ્ગલને ધર્માસ્તિકાય ગતિસહાયમાં કારણ બન્યું, અને ઉત્તરમાં જ્યારે જીવ અને પુદ્ગલ સ્થિર પરિણામવાળા થાય છે ત્યારે તે જીવ અને પુદ્ગલને આશ્રયીને ગતિસહાયના પરિણામનો અભાવ ધર્માસ્તિકાયમાં પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી તે તે જીવ અને પુદ્ગલને આશ્રયીને ગતિસહાયના પરિણામવાળા થવું અને તે તે જીવને અને પુદ્ગલને આશ્રયીને

ગતિસહાયના પરિણામના અભાવવાળા થવું એ રૂપ પરિણામનો પ્રવાહ ધર્માસ્તિકાયમાં સદા ચાલે છે. તેથી ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય પણ પરિણામી છે. તે રીતે જ અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય વિષે જાણવું.

જીવ-અજીવ : છ દ્રવ્યોમાં ચેતન પરિણામવાળું આત્મદ્રવ્ય જીવ છે અને જે ચેતન પરિણામવાળું દ્રવ્ય નથી, તેવાં ધર્માસ્તિકાય આદિ સર્વ દ્રવ્યો અજીવ છે.

મૂર્ત-અમૂર્ત : જેનામાં રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ હોય તે મૂર્ત કહેવાય. પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ છે માટે મૂર્ત છે, અને શરીરવાળો આત્મા આત્મારૂપે અમૂર્ત હોવા છતાં દેહની સાથે કે કર્મની સાથે કથંચિત્ એકમેક ભાવને પામેલો હોવાથી કથંચિત્ મૂર્ત છે. સિદ્ધના જીવો સર્વથા અમૂર્ત છે.

પુદ્ગલની સાથે એકમેક થયેલા એવા આત્માને કથંચિત્ મૂર્ત કહેવાય છે; કેમ કે તે અવસ્થામાં તે મૂર્ત છે એમ પ્રતીત થાય છે. તેમ આત્મા સાથે એકમેકભાવને પામેલ એવાં દેહનાં પુદ્ગલો કે કર્મનાં પુદ્ગલોને અમૂર્ત કહી શકાય નહિ; કેમ કે તે અવસ્થામાં પણ તે પુદ્ગલો અમૂર્તરૂપે પ્રતીત નથી; ફક્ત દેહના અને કર્મના પુદ્ગલ સાથે એકમેકભાવને પામેલા એવા આત્માના અમૂર્ત સ્વભાવનો કર્મનાં પુદ્ગલમાં કે દેહના પુદ્ગલમાં ઉપચાર કરીને ઉપચારથી કર્મનાં પુદ્ગલોને કે દેહનાં પુદ્ગલોને અમૂર્ત કહી શકાય.

સપ્રદેશી-અપ્રદેશી : જે સ્કંધના અનેક પ્રદેશો હોય તે સપ્રદેશી કહેવાય, અને જેના કોઈ પ્રદેશો ન હોય તે અપ્રદેશી કહેવાય. પ્રદેશ એટલે સ્કંધનો સૌથી નાનામાં નાનો અવિભાજ્ય અંશ, જેનો વિભાગ કેવળજ્ઞાનમાં પણ થતો નથી. તે પ્રદેશ સ્કંધથી છૂટો પડે ત્યારે પરમાણું કહેવાય છે.

ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય એ બે દ્રવ્યો સપ્રદેશી છે, અને તેના પ્રદેશો સંખ્યાથી અસંખ્યાત છે. આકાશાસ્તિકાય દ્રવ્ય પણ સપ્રદેશી છે, અને તેના પ્રદેશો અનંત છે અને દરેક જીવદ્રવ્ય પણ સપ્રદેશી છે. દરેક જીવદ્રવ્યના પ્રદેશો અસંખ્યાત છે. દરેક જીવદ્રવ્યના પ્રદેશોની સંખ્યા અને ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશોની સંખ્યા સમાન છે. બે પરમાણુના સ્કંધથી માંડીને અનંતા પરમાણુના બનેલા સ્કંધો સપ્રદેશી છે અને પરમાણુ અપ્રદેશી છે; કેમ કે પરમાણુ સ્કંધ નથી. કાળ એક સમયાત્મક છે અને તે સમય નાશ થયા પછી બીજો સમય આવે છે, તેથી કાળ અપ્રદેશી છે.

એક-અનેક : ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય દરેક એક એક દ્રવ્ય છે; જીવ અનેક છે=સંખ્યાથી અનંતા છે; પુદ્ગલો પણ અનેક છે=સંખ્યાથી અનંતા છે.

ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રી : ક્ષેત્ર એટલે બીજાને પોતાનામાં રહેવાનું સ્થાન આપે તે. ક્ષેત્રી એટલે જે ક્ષેત્રમાં રહે પરંતુ બીજાને પોતાનામાં રહેવાનું સ્થાન નથી આપતાં તે. ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, જીવાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય અને કાળ ક્ષેત્રી છે; આકાશાસ્તિકાય ક્ષેત્ર છે. આકાશાસ્તિકાય અન્ય સર્વ દ્રવ્યોને પોતાનામાં રહેવાનું સ્થાન આપે છે, તેથી આકાશદ્રવ્ય ક્ષેત્ર છે. આકાશ સિવાયનાં સર્વ દ્રવ્યો આકાશમાં રહે છે, માટે આકાશ સિવાયનાં સર્વ દ્રવ્યો ક્ષેત્રી છે.

ક્રિયા-અક્રિયા : ક્રિયા એટલે એક સ્થાનમાંથી અન્ય સ્થાનમાં ગમન. અક્રિયા એટલે જે સ્થાનમાં છે તે સ્થાનમાંથી અન્ય સ્થાનમાં ગમનનો સદા અભાવ. ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય એ ત્રણ દ્રવ્યો અક્રિયાવાળા છે, જીવદ્રવ્ય અને પુદ્ગલદ્રવ્ય ક્રિયાવાળા છે, કાળ અક્રિય છે.

નિત્ય-અનિત્ય : નિત્ય એટલે સદા જેની પ્રાપ્તિ હોય તે. અનિત્ય એટલે જેની સદા પ્રાપ્તિ ન હોય તે. ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્યયુક્ત સત્, એ પ્રકારનું સત્ત્વનું લક્ષણ હોવાથી જગતમાં જે વિદ્યમાન છે, તે સર્વ દ્રવ્યો દ્રવ્યથી નિત્ય છે અને પર્યાયથી અનિત્ય છે. તેથી કયાં દ્રવ્યો નિત્ય છે અને કયાં દ્રવ્યો અનિત્ય છે, તેવો વિભાગ થાય નહિ, તોપણ સ્થૂલ વ્યવહારથી જે દ્રવ્યોમાં કોઈ પરિવર્તન ન દેખાતું હોય તે દ્રવ્યોને નિત્ય કહેવાય છે, અને સ્થૂલ વ્યવહારથી જે દ્રવ્યોમાં પરિવર્તન દેખાતું હોય તે દ્રવ્યોને અનિત્ય કહેવાય છે. તે દૃષ્ટિને સામે રાખીને અહીં ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાયને નિત્ય કહેલ છે; પુદ્ગલ અને જીવદ્રવ્યને અનિત્ય કહેલ છે; કાળને નિત્ય કહેલ છે; કેમ કે કાળ વર્તમાન-ભૂત અને ભવિષ્યરૂપ સદા પ્રાપ્ત છે.

વસ્તુતઃ કોઈ પુદ્ગલદ્રવ્ય કે જીવદ્રવ્ય, નાશ પામતું નથી, પરંતુ સદા છે; આમ છતાં પુદ્ગલદ્રવ્ય ઘડીક સ્કંધરૂપે બને છે અને ઘડીક પરમાણુરૂપે વીખરાય છે. તે અપેક્ષાએ પુદ્ગલદ્રવ્ય અનિત્ય છે; અને જીવદ્રવ્ય સંસાર અવસ્થામાં ઘડીક મનુષ્યરૂપે તો ઘડીક દેવરૂપે થાય છે. આ રીતે જીવદ્રવ્ય ચાર ગતિરૂપે

પરિણામ પામે છે, માટે જીવદ્રવ્ય અનિત્ય છે.

કારણ-અકારણ : ધર્માસ્તિકાય ગતિમાં સહાયક નિમિત્ત કારણ છે, અધર્માસ્તિકાય સ્થિતિમાં સહાયક નિમિત્ત કારણ છે, આકાશાસ્તિકાય કારણ નથી, ફક્ત સર્વ દ્રવ્યને અવગાહના આપે છે. પુદ્ગલના સ્કંધો પ્રત્યે પુદ્ગલના અવયવો ઉપાદાનકારણ છે, અને જીવની શરીરની નિષ્પત્તિ આદિમાં પુદ્ગલ કારણ છે. જીવ કર્તારૂપે કારણ હોવા છતાં અન્ય રીતે કારણ નથી, માટે અકારણ છે. કાળ પદાર્થોના પરાવર્તનમાં નિમિત્ત કારણ છે.

કર્તા-અકર્તા : ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય અને પુદ્ગલાસ્તિકાય કર્તા નથી, પરંતુ અકર્તા છે; અને જીવ દેહ આદિનો કર્તા છે અને અંતે શુદ્ધ સ્વભાવનો પણ કર્તા છે; અને કાળ અકર્તા છે.

સર્વગત-દેશગત : ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય ચૌદ રાજલોક પ્રમાણ સંસ્થાનવાળા છે, તેથી દેશગત છે. આકાશાસ્તિકાય સર્વગત છે; કેમ કે આકાશનો કોઈ દિશામાં અંત નથી. પુદ્ગલાસ્તિકાય ચૌદ રાજલોકમાં રહેલ છે, તેથી દેશગત છે. પુદ્ગલદ્રવ્યના સ્કંધો તો ચૌદ રાજલોકમાં પણ તે તે દેશમાં રહે છે, તેથી તે તે સ્કંધોને આશ્રયીને પણ પુદ્ગલાસ્તિકાય દેશગત છે, અને પરમાણુ એક આકાશપ્રદેશમાં રહે છે, તેથી પરમાણુને આશ્રયીને પણ પુદ્ગલાસ્તિકાય દેશગત છે.

જીવાસ્તિકાય ચૌદ રાજલોક અંતર્ગત રહેલ છે, તેથી દેશગત છે, અને તે તે જીવ સ્વદેહપ્રમાણ છે, તેથી ચૌદ રાજલોકના પણ એક દેશમાં રહે છે, તેથી તે તે જીવને આશ્રયીને પણ જીવાસ્તિકાય દેશગત છે. કાળ ઔપચારિક દ્રવ્ય છે અને ઉપચારથી અઢી દ્વીપ પ્રમાણ વ્યવહાર કાળ છે, તેથી તે અપેક્ષાએ કાળ દેશગત છે.

પ્રવેશી-અપ્રવેશી : સર્વ દ્રવ્યો એકબીજાના સ્વરૂપમાં પ્રવેશ પામતાં નથી, તેથી છએ દ્રવ્યો અપ્રવેશી છે. જીવ અને પુદ્ગલ કથંચિત્ એકબીજાની સાથે એકમેક ભાવ આપે છે, તે અપેક્ષાએ સંસારી જીવો પુદ્ગલના સ્વરૂપની સાથે કથંચિત્ એકત્વભાવને પામેલા છે. તેથી પુદ્ગલ અને જીવને પરસ્પર પ્રવેશી પણ સ્વીકારી શકાય. ||૧૪||

(૩) “પુણ્યતત્ત્વ”નું વર્ણન (ગાથા-૧૫ થી ૧૭)

અવતરણિકા :-

ગાથા-૧માં નવતત્ત્વનાં નામો બતાવ્યાં. ત્યારપછી જીવતત્ત્વ અને અજીવતત્ત્વનું વર્ણન અત્યાર સુધી કર્યું. હવે પુણ્યતત્ત્વને બતાવવા અર્થે તેના ભેદો ગાથા-૧૫ થી ૧૭ સુધી બતાવે છે -

ગાથા :-

સા ઉચ્ચગોઅ મણુદુગ, સુરદુગ પંચિંદિજાઈ પળદેહા ।
 આઈતિતણૂવંગા, આઈમસંઘયણસંઠાણા ॥૧૫॥
 વત્રચઝક્કાગુરુલહુ, પરઘા ઝસ્સાસ આયવુજ્જોઅં ।
 સુભખગઈનિમિણતસદસ, સુરનરતિરિઆઝ તિત્થયરં ॥૧૬॥

ગાથાર્થ :-

શાતાવેદનીય, ઉચ્ચગોત્ર, મનુષ્યદ્વિક, સુરદ્વિક, પંચેન્દ્રિય જાતિ, પાંચ દેહ, પ્રથમ ત્રણ શરીરનાં ઉપાંગો, પ્રથમ સંઘયણ અને પ્રથમ સંસ્થાન. ॥૧૫॥

વર્ણયતુષ્ઠ, અગુરુલઘુ, પરાઘાત, ઉચ્ચવાસ, આતપ, ઉઘોત, શુભ વિહાયોગતિ, નિર્માણ, ત્રસદશક, દેવ-મનુષ્ય અને તિર્યચનું આયુષ્ય, તીર્થંકરનામકર્મ. આ બેતાલીસ પુણ્યપ્રકૃતિ છે. ॥૧૬॥

ભાવાર્થ :-

પુણ્યપ્રકૃતિના બેતાલીસ ભેદો આ પ્રમાણે છે :-

(૧) શાતાવેદનીય :- મધના ચાટવાના જેવું શાતાવેદનીય છે અને શાતાવેદનના કારણભૂત એવું જે કર્મ તે શાતાવેદનીયકર્મ છે.

(૨) ઉચ્ચગોત્ર :- ઉચ્ચજાતિ અને ઉચ્ચકુળની પ્રાપ્તિનું કારણ એવું જે કર્મ તે ઉચ્ચગોત્રકર્મ છે.

(૩) મનુષ્યગતિનામકર્મ :- મનુષ્યભવમાં મનુષ્યપર્યાયની પ્રાપ્તિનું કારણ અને તેવું જે કર્મ તે મનુષ્યગતિનામકર્મ છે.

(૪) મનુષ્યઆનુપૂર્વીનામકર્મ :- બે સમયાદિ વિગ્રહથી ભવાંતરમાં મનુષ્યભવમાં જતા જીવને અનુશ્રેણીથી નિયત એવી ગમનની પ્રવૃત્તિ જે કર્મથી થાય તે મનુષ્યઆનુપૂર્વીનામકર્મ છે.

(૫) દેવગતિનામકર્મ :- દેવભવમાં દેવપર્યાયની પ્રાપ્તિનું કારણ બને તે કર્મ દેવગતિનામકર્મ છે.

(૬) દેવઆનુપૂર્વી :- બે સમયાદિ વિગ્રહથી ભવાંતરમાં દેવભવમાં જતા જીવને અનુશ્રેણીથી નિયત એવી ગમનની પ્રવૃત્તિ જે કર્મથી થાય તે દેવઆનુપૂર્વીનામકર્મ છે.

(૭) પંચેન્દ્રિયજાતિનામકર્મ :- પંચેન્દ્રિયજાતિ શબ્દથી અભિવ્યક્ત થાય તેવા પર્યાય વડે કરીને જીવની જે ઉત્પત્તિ છે તે પંચેન્દ્રિયજાતિ છે અને તે જાતિનું કારણ એવું જે કર્મ તે પંચેન્દ્રિયજાતિનામકર્મ છે.

(૮) ઔદારિકશરીરનામકર્મ :- ઔદારિક વર્ગજ્ઞાનાં પુદ્ગલો ગ્રહણ કરીને જીવ જે શરીર બનાવે છે તે શરીરની નિષ્પત્તિમાં નિમિત્ત કારણ એવું જે કર્મ તે ઔદારિકશરીરનામકર્મ છે.

(૯) વૈકિયશરીરનામકર્મ :- વૈકિય વર્ગજ્ઞાનાં પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને જીવ જે શરીર બનાવે છે, તે શરીરની નિષ્પત્તિમાં નિમિત્ત કારણ એવું જે કર્મ તે વૈકિયશરીરનામકર્મ છે.

(૧૦) આહારકશરીરનામકર્મ :- ચૌદ પૂર્વધર એવા સાધુ પોતાના સંશયના નિવર્તન અર્થે મહાવિદેહ આદિ ક્ષેત્રમાં જવા અર્થે આહારક વર્ગજ્ઞાનાં પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને જે શરીર બનાવે છે, તે શરીરની નિષ્પત્તિમાં કારણ એવું જે કર્મ તે આહારકશરીરનામકર્મ છે.

(૧૧) તૈજસશરીરનામકર્મ :- જીવ વડે ઔદારિક આદિ શરીર બનાવવા માટે જે પુદ્ગલો ગ્રહણ કરાય છે તે પુદ્ગલોને તે શરીરરૂપે પરિણમન પમાડવામાં નિમિત્ત કારણ તૈજસ શરીર છે. તૈજસવર્ગજ્ઞાનાં પુદ્ગલો ગ્રહણ કરીને જીવ જે શરીર બનાવે તે શરીરની નિષ્પત્તિમાં નિમિત્ત કારણ એવું જે કર્મ તે તૈજસશરીરનામકર્મ છે.

(૧૨) કાર્મણશરીરનામકર્મ :- જીવ સાથે એકમેકભાવને પામેલા એવા જે કર્મોનો સમૂહ તે કાર્મણશરીર છે, અને અધ્યવસાયથી જીવ જે કર્મો બાંધે છે, તે કર્મોને આત્મા સાથે એકમેક કરવા અર્થે જે પુદ્ગલોને જીવ ગ્રહણ કરે છે, તે કાર્મણવર્ગણાનાં પુદ્ગલો છે, અને કાર્મણવર્ગણાનાં પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને જીવ પોતાના વીર્યવ્યાપારથી અને પોતાના અધ્યવસાયથી જે કર્મ બાંધે છે, તે સર્વ કર્મનાં પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરવામાં નિમિત્ત કારણ એવું જે કર્મ તે કાર્મણશરીરનામકર્મ છે.

(૧૩) ઔદારિકશરીરઅંગોપાંગનામકર્મ (૧૪) વૈકિયશરીરઅંગોપાંગનામકર્મ અને (૧૫) આહારકશરીરઅંગોપાંગ નામકર્મ.

કર્મગ્રંથના મત પ્રમાણે અંગ, ઉપાંગ અને અંગોપાંગ એ ત્રણ ભેદથી અંગોપાંગનામકર્મ વિભક્ત છે, અને તત્ત્વાર્થભાષ્યના મત પ્રમાણે અંગ અને ઉપાંગ એ બે જ ભેદથી અંગોપાંગનામકર્મ વિભક્ત છે. આ અંગોપાંગનામકર્મ ઔદારિક શરીર, વૈકિય શરીર અને આહારકશરીરને આશ્રયીને ત્રણ ભેદવાળું તત્ત્વાર્થ અને કર્મગ્રંથના મત પ્રમાણે સમાન છે.

કર્મગ્રંથના મત પ્રમાણે —

અંગોપાંગ=અંગ, ઉપાંગ અને અંગોપાંગ. તેને પેદા કરાવનારું જે કર્મ તે અંગોપાંગનામકર્મ છે. તેમાં અંગને પેદા કરાવનારું કર્મ તે અંગનામકર્મ છે, તેનાથી શિર, ઉદર આદિ અંગો પેદા થાય છે, અને તે અંગોના અવયવભૂત આંગળી આદિ ઉપાંગો છે, તેને પેદા કરાવનારું કર્મ તે ઉપાંગનામકર્મ છે, અને આંગળી આદિમાં જે પર્વ-રેખા આદિ છે તે અંગોપાંગ છે, અને તેને પેદા કરાવનારું કર્મ તે અંગોપાંગનામકર્મ છે.

ઔદારિક, વૈકિય અને આહારક ત્રણે શરીરની નિષ્પત્તિમાં રચાતાં અંગ, ઉપાંગ અને અંગોપાંગની રચનામાં અંગોપાંગનામકર્મ કારણ છે. ઔદારિક આદિ શરીરમાં વ્યાપીને તૈજસ અને કાર્મણ શરીર રહેલું છે અને તેનાં અંગ-ઉપાંગ નથી. માટે તેને આશ્રયીને અંગોપાંગનામકર્મ નથી.

તત્ત્વાર્થસૂત્ર અધ્યાય-૮, સૂત્ર-૧૨ના ભાષ્યમાં અંગોપાંગનામકર્મ આ પ્રમાણે છે —

અડ્ગોપાડ્ગનામ ત્રિવિધમ્ । તદ્વથા-ઔદારિકાડ્ગોપાડ્ગનામ, વૈક્રિયશરીરા-
ડ્ગોપાડ્ગનામ, આહારકશરીરાડ્ગોપાડ્ગનામ । પુનરેકૈકમનેકવિધમ્ । તદ્વથા-
અડ્ગનામ તાવત્ શિરોનામ, ઉરોનામ, પૃષ્ઠનામ, બાહુનામ, ઉદરનામ, પાદનામ ।
ઉપાડ્ગનામાનેકવિધમ્ । તદ્વથા-સ્પર્શનામ, રસનામ, ઘ્રાણનામ, ચક્ષુર્નામ, શ્રોત્રનામ ॥
(તત્ત્વાર્થસૂત્ર અ. ૮, સૂ. ૧૨, ભાષ્ય)

અંગનામકર્મ અને ઉપાંગનામકર્મના અવાંતરભેદો નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) અંગનામકર્મ :- શિરોનામકર્મ, ઉરોનામકર્મ, પૃષ્ઠ(પીઠ)નામકર્મ, બાહુનામકર્મ, ઉદરનામકર્મ અને પાદનામકર્મ, એ અંગનામકર્મના ભેદો છે.

(૨) ઉપાંગનામકર્મ :- સ્પર્શનામકર્મ, રસનામકર્મ, ઘ્રાણનામકર્મ, ચક્ષુનામકર્મ અને શ્રોત્રનામકર્મ, આ ઉપાંગનામકર્મના ભેદો છે.

(૧૬) વજ્રઋષભનારાય સંઘયણ :- શરીરનાં પુદ્ગલો જે કર્મના ઉદયથી વજ્રઋષભનારાય જેવા દૃઢ નિષ્પન્ન થાય તે વજ્રઋષભનારાયસંઘયણનામકર્મ છે. વજ્ર=ખીલો. ઋષભ=પાટો, નારાય=બન્ને હાડકાંઓનો મર્કટબંધ. બે હાડકાંઓ એકબીજા સાથે મર્કટથી બંધાયેલા હોય, તેના ઉપર હાડકાંનો પાટો હોય અને બે હાડકાંને પરસ્પર જોડવા માટે તેના ઉપર હાડકાંનો ખીલો હોય એવા સાંધાવાળા શરીરની રચના જે કર્મના ઉદયથી થાય તે વજ્રઋષભનારાય-સંઘયણનામકર્મ છે.

(૧૭) સમયતુરસસંસ્થાનનામકર્મ :- વિશિષ્ટ અવયવની રચનાસ્વરૂપ શરીરની આકૃતિવાળા જીવો જેના વડે થાય તે સંસ્થાનનામકર્મ. તેમાં પ્રથમ સંસ્થાન પુણ્યપ્રકૃતિના ઉદયથી પ્રાપ્ત થાય છે. જે આકૃતિમાં સરખા ચાર ખૂણા હોય તે સમયતુરસસંસ્થાન.

(૧૮ થી ૨૧) વર્ણયતુષ્ક :- જીવને પ્રાપ્ત થયેલા શરીરમાં શ્વેત, રક્ત અને પીત એ ત્રણ વર્ણ, ગંધમાં સુરભિગંધ, રસમાં આમ્લ, મધુર અને કષાય એ ત્રણ રસ, અને સ્પર્શમાં લઘુ, મૃદુ, ઉષ્ણ અને સ્નિગ્ધ એ ચાર સ્પર્શ પુણ્યપ્રકૃતિના ઉદયથી પ્રાપ્ત થાય છે. પુણ્યપ્રકૃતિમાં શુભવર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શમાં આ રીતે અવાંતર અગિયાર પુણ્યપ્રકૃતિઓનો સમાવેશ થાય છે.

(૨૨) અગુરુલઘુનામકર્મ :- અગુરુલઘુનામકર્મના ઉદયથી જીવનું શરીર ગુરુ પણ નહિ અને લઘુ પણ નહિ એવું સમતોલ થાય છે. એકાંતે પોતાનું શરીર ગુરુ હોય તો પોતે પોતાનું શરીર વહન કરી શકે નહિ, અને એકાંતે પોતાનું શરીર લઘુ હોય તો વાયુ આદિ વડે હરણ કરાતું પોતાનું શરીર સ્થિર ધારણ કરી શકે નહિ. આવું સમતોલ શરીર નિષ્પન્ન થવામાં જે કર્મ કારણ છે તે અગુરુલઘુનામકર્મ.

(૨૩) પરાઘાતનામકર્મ :- બીજાઓનો પરાભવ કરે અથવા બીજાથી પરાભવ ન પામે તે પરાઘાત, અને તે પરાઘાતને અનુકૂળ એવું જે કર્મ તે પરાઘાતનામકર્મ. પરાઘાતનામકર્મના ઉદયથી જીવ કોઈનાથી પરાભવને પામતો નથી અને પોતે બીજાઓનો પરાભવ કરી શકે છે.

(૨૪) ઉચ્ચ્વાસનામકર્મ :- જીવ ઉચ્ચ્વાસ લેવા માટે શ્વાસોશ્વાસવર્ગણાનાં પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે, તે ગ્રહણ કરવામાં નિમિત્ત કારણ એવું જે કર્મ તે ઉચ્ચ્વાસનામકર્મ છે.

(૨૫) આતપનામકર્મ :- સૂર્ય વિમાનમાં રહેલા એકેન્દ્રિય જાતિવાળા એવા રત્નોને, અનુષ્ઠા એવું પણ શરીર ઉષ્ણ પ્રકાશવાળું જે કર્મના ઉદયથી પ્રાપ્ત થાય તે આતપનામકર્મ છે.

(૨૬) ઉદ્યોતનામકર્મ :- પ્રથમ કર્મગ્રંથની શ્રી દેવેન્દ્રસૂરિજીની ટીકા પ્રમાણે અર્થ આ પ્રમાણે છે — ચંદ્રના વિમાનમાં રહેતા એકેન્દ્રિય જાતિવાળા એવા રત્નોને જે કર્મના ઉદયથી શીતલ પ્રકાશવાળું શરીર પ્રાપ્ત થાય તે ઉદ્યોતનામકર્મ છે.

સાધુના ઉત્તરવૈક્રિયશરીરમાં અને દેવોના ઉત્તરવૈક્રિયશરીરમાં, ચંદ્ર, ગ્રહ આદિ જ્યોતિષ્કમાં અને વિશિષ્ટ રત્નો કે ઔષધિ વગેરેમાં અનુષ્ઠા પ્રકાશાત્મક ઉદ્યોત હોય છે, જે ઉદ્યોતનામકર્મનું કાર્ય છે.

(૨૭) શુભવિહાયોગતિ :- જે કર્મના ઉદયથી ચાલવાની પદ્ધતિ રમ્ય થાય તે શુભવિહાયોગતિનામકર્મ છે.

(૨૮) નિર્માણનામકર્મ :- જે નામકર્મના ઉદયથી શરીરની રચનાકાળમાં અંગઉપાંગનું નિયતસ્થાનમાં વ્યવસ્થાપન થાય તે નિર્માણનામકર્મ છે. આ નિર્માણનામકર્મને સૂત્રધાર જેવું કહેવામાં આવે છે=જેમ નાટકમાં સૂત્રધાર

પાત્રોને યથાસ્થાન યોજન કરે છે તેમ આ કર્મ અંગઉપાંગને યથાસ્થાન યોજન કરે છે તેથી સૂત્રધાર જેવું કહેવામાં આવે છે.

(૨૯ થી ૩૮) ત્રસદશક :- હવે પછીની ગાથા-૧૭માં પૃથક્ રીતે બતાવેલ છે.

(૩૯ થી ૪૧) દેવનું આયુષ્ય, મનુષ્યનું આયુષ્ય અને તિર્યચનું આયુષ્ય :- બેડીમાં નાખેલો પુરુષ છૂટવા ઇચ્છે તોપણ છૂટી શકે નહિ, તેમ આયુષ્યકર્મ જીવને બેડીમાં નાખવા જેવું કાર્ય કરે છે. જે કર્મના ઉદયથી દેવનું આયુષ્ય, મનુષ્યનું આયુષ્ય કે તિર્યચનું આયુષ્ય પ્રાપ્ત થાય તે દેવઆયુષ્યકર્મ, મનુષ્યઆયુષ્યકર્મ કે તિર્યચઆયુષ્યકર્મ કહેવાય છે.

(૪૨) તીર્થંકરનામકર્મ :- જે નામકર્મના ઉદયથી તીર્થંકરનો આત્મા ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરે છે તે તીર્થંકરનામકર્મ છે.

તીર્થંકરનામકર્મના ઉદયથી જીવ ત્રણ ભુવનમાં પણ પૂજ્ય થાય છે. તીર્થંકરનામકર્મનો વિપાક કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી થાય છે. ॥૧૫-૧૬॥

અવતરણિકા :-

પૂર્વની બે ગાથામાં બેતાલીસ પુણ્યપ્રકૃતિ બતાવેલ, જેમાં ત્રસદશકને ગ્રહણ કરેલ. તેથી હવે ત્રસદશકમાં કઈ દશ પ્રકૃતિ છે, તે બતાવે છે -

ગાથા :-

તસ બાયર પજ્જત્તં, પત્તેઅ થિરં સુભં ચ સુભગં ચ ।

સુસ્સર આહજ્જ જસં, તસાહદસગં ઇમં હોહિ ॥૧૭॥

ગાથાર્થ :-

ત્રસનામકર્મ, બાદરનામકર્મ, પર્યાપ્તનામકર્મ, પ્રત્યેકનામકર્મ, સ્થિરનામકર્મ, શુભનામકર્મ, સુભગનામકર્મ, સુસ્વરનામકર્મ, આદેયનામકર્મ અને યશનામકર્મ આ ત્રસાદિ દશક છે. ॥૧૭॥

ભાવાર્થ :-

ત્રસદશકની દસ પ્રકૃતિ આ પ્રમાણે છે -

(૨૯) ત્રસનામકર્મ :- ગરમી આદિથી વિસ્વળ થયેલા જીવો વિવક્ષિત સ્થાનથી ઉદ્દેગ પામીને છાયાદિના સેવન માટે સ્થાનાંતર કરે તે ત્રસજીવો કહેવાય, અને ત્રસપણાની પ્રાપ્તિનું કારણ એવું જે કર્મ તે ત્રસનામકર્મ છે.

(૩૦) બાદરનામકર્મ :- બાદરનામકર્મના ઉદયથી જીવો સ્થૂલ શરીરવાળા થાય છે. બાદરપણું અહીં ચક્ષુગ્રાહ્યપણાડૂપે ઇષ્ટ નથી; કેમ કે બાદર એવા પૃથ્વીકાય આદિના એક એક શરીર ચક્ષુગ્રાહ્ય નથી, પરંતુ બાદરનામકર્મનો વિપાક જીવમાં છે; કેમ કે બાદરનામકર્મ જીવવિપાકી પ્રકૃતિ છે, પરંતુ પુદ્ગલવિપાકી નથી. તેથી બાદરનામકર્મ જીવનો કોઈક બાદર પરિણામ પેદા કરે છે.

વળી, બાદરનામકર્મ જીવવિપાકી છે, છતાં પણ શરીરના પુદ્ગલમાં પણ કંઈક બાદરપણાની અભિવ્યક્તિ બતાવે છે. તેથી બાદરનામકર્મવાળા પૃથ્વીકાય આદિનાં ઘણા શરીરોનાં સમૂહનું ચક્ષુથી ગ્રહણ થાય છે, અને સૂક્ષ્મનામકર્મવાળા ઘણા પણ પૃથ્વીકાય આદિના શરીરોનું ચક્ષુથી ગ્રહણ થતું નથી.

(૩૧) પર્યાપ્તનામકર્મ :- જે કર્મના ઉદયથી જીવ સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિ અવશ્ય પૂરી કરે તે પર્યાપ્તનામકર્મ.

(૩૨) પ્રત્યેકનામકર્મ :- જે કર્મના ઉદયથી દરેક જીવને પૃથગ્ પૃથગ્ શરીર પ્રાપ્ત થાય તે પ્રત્યેકનામકર્મ.

(૩૩) સ્થિરનામકર્મ :- જે કર્મના ઉદયથી દાંત, મસ્તક આદિનાં હાડકાં અને ગ્રીવાદિ અવયવો નિશ્ચય થાય તે સ્થિરનામકર્મ.

(૩૪) શુભનામકર્મ :- જે કર્મના ઉદયથી નાભિની ઉપરના અવયવો શુભ થાય તે શુભનામકર્મ.

(૩૫) સુભગનામકર્મ :- જે કર્મના ઉદયથી અનઉપકારી એવો પણ તે પુરુષ સર્વને પ્રિય થાય તે સુભગનામકર્મ.

(૩૬) સુસ્વરનામકર્મ :- જે કર્મના ઉદયથી માધુર્ય ગુણથી અલંકૃત સુખને દેનારો ધ્વનિ થાય તે સુસ્વરનામકર્મ.

(૩૭) આદેયનામકર્મ :- જે નામકર્મના ઉદયથી જીવનાં વચનો બધા લોકોને ગ્રાહ્ય થાય છે અર્થાત્ આદેયનામકર્મવાળો પુરુષ જે કાંઈ બોલે છે તે બધાને

સ્વીકૃત થાય છે, અને તેના દર્શન સાથે જ લોકો અભ્યુત્થાન આદિ=ઉત્થા થવું, હાથ જોડવા વગેરે કરે છે, તે આદેયનામકર્મ છે.

(૩૮) યશકીર્તિનામકર્મ :- જે કર્મના ઉદયથી યશ અને કીર્તિ થાય તે યશકીર્તિનામકર્મ છે. ત્યાં સામાન્યથી તપ, શૌર્ય, ત્યાગાદિથી ઉપાર્જિત યશ વડે લોકોમાં જે શ્લાઘા થાય=પ્રશંસા થાય, તે યશકીર્તિનામકર્મ છે. આ રીતે ત્રસદશક ‘પુણ્યપ્રકૃતિ’ છે. ॥૧૭॥

(૪) “પાપતત્ત્વ”નું વર્ણન (ગાથા-૧૮ થી ૨૦)

અવતરણિકા :-

પૂર્વની ત્રણ ગાથા-૧૫ થી ૧૭માં પુણ્યતત્ત્વનું વર્ણન કરેલ. હવે ગાથા-૧૮ થી ૨૦માં પાપતત્ત્વનું વર્ણન કરે છે —

ગાથા :-

નાણંતરાયદસગં, નવ બીએ નીઅસાય મિચ્છત્તં ।

થાવરદસ-નિરયતિગં, કસાય પળવીસ તિરિયદુગં ॥૧૮॥

ઇગબિતિચઝાઈઓ, કુખગઈ ઝવઘાય હંતિ પાવસ્સ ।

અપસત્થં વન્નચરુ, અપઢમસંઘયણસંઠાણા ॥૧૯॥

ગાથાર્થ :-

જ્ઞાનાંતરાયદશક=પાંચ જ્ઞાનાવરણીય અને પાંચ અંતરાયકર્મ એમ દસ પ્રકૃતિઓ, નવ બીજા કર્મની=દર્શનાવરણીય કર્મની નવ પ્રકૃતિઓ, નીચ અને અશાતા=નીચ ગોત્રકર્મ અને અશાતાવેદનીયકર્મ, મિથ્યાત્વમોહનીયકર્મ, સ્થાવરદશક, નરકત્રિક, કષાયની પચીસ પ્રકૃતિઓ અને તિર્યચદ્વિક. ॥૧૮॥

એકેન્દ્રિય, બેઠન્દ્રિય, તેઠન્દ્રિય, ચઉરિન્દ્રિય જાતિઓ, અશુભ વિહાયોગતિ, ઉપઘાત, અપ્રશસ્ત વર્ણયતુષ્ક, પ્રથમ સિવાયનાં પાંચ સંઘયણ અને પ્રથમ સિવાયનાં પાંચ સંસ્થાન પાપની પ્રકૃતિઓ છે. ॥૧૯॥

ભાવાર્થ :-

પાપપ્રકૃતિના બ્યાસી ભેદ છે, તે આ પ્રમાણે :-

(૧ થી ૫) જ્ઞાનાવરણીય કર્મની પાંચ પ્રકૃતિ :- મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યવજ્ઞાન અને કેવલજ્ઞાન એ પાંચ ભેદવાળું જ્ઞાન છે. જ્ઞાનાવરણીયકર્મના ઉદયથી જીવનું જ્ઞાન મંદમંદતર થાય છે. તેથી પ્રકાશને આવરણ કરનાર પડદાની ઉપમાવાળું પાંચ જ્ઞાનને આવરનારું પાંચ પ્રકારનું જ્ઞાનાવરણીયકર્મ છે. જે આ પ્રમાણે :-

(૧) મતિજ્ઞાનાવરણ :- પાંચ ઇન્દ્રિય અને છઠ્ઠા મનથી જે બોધ થાય તે મતિજ્ઞાન છે. તેને આવરનારું કર્મ તે મતિજ્ઞાનાવરણ.

(૨) શ્રુતજ્ઞાનાવરણ :- શાસ્ત્રવચન દ્વારા જે અર્થનો બોધ થાય તે શ્રુતજ્ઞાન છે. તેને આવરનારું કર્મ તે શ્રુતજ્ઞાનાવરણ.

(૩) અવધિજ્ઞાનાવરણ :- મન અને ઇન્દ્રિયથી નિરપેક્ષ આત્મપ્રદેશથી થનારું રૂપી દ્રવ્યવિષયક જ્ઞાનવિશેષ તે અવધિજ્ઞાન છે. તેને આવરનારું જે કર્મ તે અવધિજ્ઞાનાવરણ છે.

(૪) મનઃપર્યવજ્ઞાનાવરણ :- સંજ્ઞીપંચેન્દ્રિય જીવો મન દ્વારા જે પદાર્થોનું ચિંતવન કરે તે મનોદ્રવ્યોનું જ્ઞાન એ મનઃપર્યવજ્ઞાન છે, અને તે મનઃપર્યવજ્ઞાનને આવરનારું જે કર્મ તે મનઃપર્યવજ્ઞાનાવરણ.

(૫) કેવલજ્ઞાનાવરણ :- સર્વ પર્યાયોવિષયક જે બોધ થાય તે કેવલજ્ઞાન, અને તેને આવરનારું જે કર્મ તે કેવલજ્ઞાનાવરણ.

(૬ થી ૧૦) અંતરાયકર્મની પાંચ પ્રકૃતિ :-

(૬) દાનાંતરાય કર્મ :- દાન આપવા યોગ્ય વસ્તુ વિદ્યમાન હોય, ગુણવાન પાત્ર ઉપલબ્ધ હોય અને દાનનું ફળ પોતે જાણતો હોય, છતાં જે કર્મના ઉદયથી દાન આપવાનો ઉત્સાહ ન થતો હોય તે દાનાંતરાયકર્મ છે.

(૭) લાભાંતરાય કર્મ :- વિશિષ્ટ દાતા હોય અને વિશિષ્ટ દાતા પાસે આપવા યોગ્ય વસ્તુ વિદ્યમાન હોય અને માંગવા માટે કુશળ યાચક હોય, છતાં માંગવા છતાં યાચક જે કર્મના ઉદયથી દાતા પાસેથી મેળવી ન શકે તે લાભાંતરાય કર્મ છે.

(૮) ભોગાંતરાય કર્મ :- જે વ્યક્તિ પાસે વૈભવ હોય, આહારાદિ સામગ્રી પણ પ્રાપ્ત થઈ હોય, વિરતિનો પરિણામ પણ ન હોય છતાં જે કર્મના ઉદયથી ભોગવી ન શકે તે ભોગાંતરાયકર્મ છે.

(૯) ઉપભોગાંતરાય કર્મ :- જે વ્યક્તિ પાસે વસ્ત્ર-અલંકાર આદિ વિદ્યમાન હોય તોપણ જે કર્મના ઉદયથી તેને ભોગવી ન શકે તે ઉપભોગાંતરાય કર્મ છે.

(૧૦) વીર્યાંતરાય કર્મ :- બળવાન શરીર હોય, શરીર રોગ વગરનું હોય, યુવાન વય હોય છતાં નાનું પણ કાર્ય કરવા માટે જે કર્મના ઉદયથી અસમર્થ હોય તે વીર્યાંતરાય કર્મ છે.

(૧૧ થી ૧૮) દર્શનાવરણીયકર્મની નવ પ્રકૃતિ :-

(૧૧) ચક્ષુદર્શનાવરણ-અચક્ષુદર્શનાવરણ :- કર્મગ્રંથ પ્રમાણે ચક્ષુદર્શન અને અચક્ષુદર્શન આ પ્રમાણે છે —

ચક્ષુથી થતો સામાન્ય બોધ, તે ચક્ષુદર્શન, અને તેને આવરનારું કર્મ તે ચક્ષુદર્શનાવરણ.

(૧૨) અચક્ષુદર્શનાવરણ :- ચક્ષુને છોડીને શેષ ઇન્દ્રિયોથી થતો સામાન્ય બોધ તે અચક્ષુદર્શન, અને તેને આવરનારું કર્મ તે અચક્ષુદર્શનાવરણ.

‘સન્મતિતર્કગ્રંથ’ અનુસાર ચક્ષુદર્શન અને અચક્ષુદર્શન આ પ્રમાણે છે —

ચક્ષુઇન્દ્રિયથી જે સામાન્ય બોધ થાય તે ચક્ષુદર્શન, અને અચક્ષુથી=મનથી બોધ થાય તે અચક્ષુદર્શન. આ મત પ્રમાણે અન્ય ઇન્દ્રિયોથી દર્શન નથી; અને તેમાં યુક્તિ છે કે “ચક્ષુષા પશ્યામિ મનસા પશ્યામિ” આ પ્રકારનો પ્રયોગ થાય છે, પણ ‘શ્રોત્રેણ પશ્યામિ’ એ પ્રકારનો પ્રયોગ થતો નથી. તેથી શ્રોતેન્દ્રિય આદિ ઇન્દ્રિયો દ્વારા દર્શન નથી; અને ‘પશ્યામિ’ શબ્દ દર્શનનો વાચક છે અને ‘જાનામિ’ શબ્દ જ્ઞાનનો વાચક છે, તેથી “ચક્ષુથી જોઉં છું” એ પ્રકારનો અનુભવ એ ચક્ષુદર્શન છે અને “મનથી જોઉં છું” એ પ્રકારનો અનુભવ એ અચક્ષુદર્શન છે; અને ચક્ષુથી થતા દર્શનને આવરનારું કર્મ તે ચક્ષુદર્શનાવરણ અને મનથી થતા દર્શનને આવરનારું કર્મ તે અચક્ષુદર્શનાવરણ.

(૧૩) અવધિદર્શનાવરણ :- રૂપી દ્રવ્યવિષયક જે વિશેષબોધ છે તે અવધિજ્ઞાન

છે, તેમ રૂપી દ્રવ્યવિષયક જે સામાન્ય બોધ છે તે અવધિદર્શન છે, અને અવધિદર્શનને આવરનારું જે કર્મ છે તે અવધિદર્શનાવરણ.

(૧૪) કેવલદર્શનાવરણ :- સર્વ દ્રવ્યવિષયક જે બોધ તે કેવલદર્શન છે અને સર્વ પર્યાયવિષયક જે બોધ તે કેવલજ્ઞાન છે. તેથી જેમ કેવલજ્ઞાનાવરણથી સર્વપર્યાયવિષયક બોધનું આવરણ થાય છે, તેમ કેવલદર્શનાવરણથી સર્વદ્રવ્યવિષયક બોધનું આવરણ થાય છે. માટે સર્વદ્રવ્યવિષયક બોધનું આવરક કર્મ તે કેવલદર્શનાવરણ છે.

‘સન્મતિર્ક ગ્રંથ’ના મતે કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન બન્ને પૃથગ્ નથી. તેથી કેવલજ્ઞાનના આવરણમાં જ કેવલદર્શનના આવરણનો સમાવેશ થાય છે.

(૧૫) નિદ્રા :- જે ઊંઘ અવસ્થામાંથી=સુખેથી જાગરણ થાય તે નિદ્રા અર્થાત્ ચપટી વગાડવા માત્રથી પણ જે ઊંઘમાંથી જાગરણ થાય તે નિદ્રા કહેવાય. અને નિદ્રારૂપે વેદ્ય એવી કર્મપ્રકૃતિને પણ કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને નિદ્રા કહેવાય. નિદ્રા દર્શનશક્તિને કુંઠિત કરે છે. નિદ્રારૂપદર્શનાવરણીયકર્મ એ નિદ્રાનું કારણ છે અને આપણને અનુભવાતી નિદ્રા એ કાર્ય છે, અને અનુભવાતી એવી નિદ્રાના કારણભૂત એવા કર્મમાં નિદ્રારૂપ કાર્યનો ઉપચાર કરીને નિદ્રાને પેદા કરાવનારા કર્મને પણ નિદ્રા કહેલ છે.

(૧૬) નિદ્રા-નિદ્રા :- નિદ્રાથી અતિશય નિદ્રા તે નિદ્રા-નિદ્રા. જે ઊંઘ અવસ્થામાંથી દુઃખે જાગરણ થાય તે નિદ્રા-નિદ્રા અને તેના વિપાકથી વેદ્ય એવું કર્મ પણ કારણમાં કાર્યના ઉપચારથી નિદ્રા-નિદ્રા કહેવાય.

(૧૭) પ્રયલા :- બેઠાં બેઠાં પણ ઊંઘ આવે તે પ્રયલા. તેના વિપાકથી વેદ્ય એવું કર્મ પણ પ્રયલા કહેવાય.

(૧૮) પ્રયલા-પ્રયલા :- પ્રયલાથી અતિશયિની પ્રયલા તે પ્રયલા-પ્રયલા. ચાલતાં ચાલતાં પણ જે નિદ્રા આવે તે પ્રયલા-પ્રયલા.

(૧૯) થીણદ્ધિ :- થીણદ્ધિ=સ્થાનગૃદ્ધિ=સમૂહને પામેલી ગૃદ્ધિ જે નિદ્રામાં હોય તે સ્થાનગૃદ્ધિ અર્થાત્ જાગૃત અવસ્થામાં ચિંતવેલા કાર્યને નિદ્રા અવસ્થામાં ઊઠીને સાધે તે સ્થાનગૃદ્ધિ.

અહીં વિશેષ એ છે કે ચાર દર્શનાવરણ સામાન્ય બોધને પ્રગટ કરવામાં બાધક છે, અને ચાર દર્શનાવરણમાંથી જેનો ક્ષયોપશમભાવ વર્તતો હોય તે દર્શન જાગૃત અવસ્થામાં પ્રગટ હોય છે, અને જાગૃત અવસ્થામાં પ્રગટ એવા તે દર્શનને નિદ્રાદર્શનાવરણીયકર્મ હણે છે. આનાથી એ પ્રાપ્ત થાય કે ચક્ષુદર્શનાવરણ આદિ ચાર દર્શનાવરણ કર્મો દર્શનના ઉદ્ભવમાં બાધક છે અર્થાત્ જે દર્શનાવરણીય કર્મ ઉદયમાં હોય તે પ્રકારનું દર્શન પ્રગટ થાય નહીં. અને ચક્ષુદર્શનાવરણ આદિમાંથી જેનો ક્ષયોપશમ હોય તે દર્શન પ્રગટ થયેલું હોય અને નિદ્રાનો ઉદય થાય તો તે પ્રગટ થયેલા દર્શનનું હનન કરે છે.

(૨૦) નીચગોત્ર :- નીચ જાતિ અને હલકા કુળની પ્રાપ્તિનું કારણ નીચ ગોત્રકર્મ છે.

(૨૧) અશાતાવેદનીય :- ખડ્ગની ધારથી જીભના છેદન જેવું અશાતાવેદનીય છે. જીવને જે પ્રતિકૂળ વેદન થાય તે અશાતાવેદનીય છે. ઇન્દ્રિયને જે પદાર્થો ઉપઘાત કરે તેનાથી જીવને અશાતાવેદનીયનો અનુભવ થાય છે.

(૨૨) મિથ્યાત્વમોહનીય :- ભગવાનના વચનથી વિપરીત રુચિ તે મિથ્યાત્વમોહનીય છે. ભગવાનના વચનથી વિપરીત રુચિ તે જીવને એકાંતે અહિતનું કારણ છે, તેથી અહિતની પરંપરાનું બીજ મિથ્યાત્વમોહનીય હોવાથી પાપપ્રકૃતિ છે.

(૨૩ થી ૩૨) સ્થાવરદશક :- હવે પછીની ગાથા-૨૦માં પૃથક્ બતાવેલ છે. તેથી અહીં બતાવેલ નથી.

(૩૩) નરકઆયુકર્મ :- નરકભવની પ્રાપ્તિનું કારણ બને અને નરકગતિમાં ચોક્કસ કાલમાન સુધી જીવને ધારણ કરવાનું કારણ બને એવું જે કર્મ, તે નરકઆયુકર્મ છે.

(૩૪) નરકગતિનામકર્મ :- દેહધારી જીવને નારકપર્યાયની=નારક આકારની પ્રાપ્તિનું કારણ બને તે નરકગતિનામકર્મ છે.

(૩૫) નરકઆનુપૂર્વી :- બે સમયાદિ વિગ્રહથી ભવાંતરમાં નરકમાં જતા જીવને અનુશ્રેણીથી નિયત એવી ગમનની પ્રવૃત્તિ જે કર્મથી થાય, તે નરકઆનુપૂર્વી નામકર્મ છે.

(૩૬ થી ૩૯) અનંતાનુબંધી ક્રોધ-માન-માયા-લોભ :- અનંત સંસારના પ્રવાહને ચલાવે તેવો કષાય તે અનંતાનુબંધી કષાય અથવા જીવોને અનંત ભવોની સાથે જે કષાયો સંયોજન કરાવે તે કષાયો અનંતાનુબંધી છે. જે જીવોને અતત્ત્વમાં રાગ છે તે જીવોનાં ક્રોધ-માન-માયા-લોભ અનંતાનુબંધી છે અને આ અતત્ત્વનો રાગ ઉત્કટ હોય તો ઉત્કટ અનંત સંસાર ચાલે, અને ઉત્કટતા જેમ જેમ ઓછી થાય તેમ તેમ અનંતાનુબંધી કષાયમાં અનંત સંસાર ચલાવવાની શક્તિ હોવા છતાં પૂર્વ પૂર્વ કરતાં ન્યૂન ન્યૂન અનંત સંસાર ચલાવવાની શક્તિ રહે છે. યોગની દૃષ્ટિવાળા જીવોને યોથી દૃષ્ટિ સુધી અનંતાનુબંધી કષાય હોય છે, અને દૃષ્ટિ બહારના જીવો કરતાં દૃષ્ટિવાળા જીવોનો અનંતાનુબંધી કષાય કંઈક મંદ હોય છે. પ્રથમ દૃષ્ટિ કરતાં બીજી દૃષ્ટિમાં અધિક મંદ, બીજી દૃષ્ટિ કરતાં ત્રીજી દૃષ્ટિમાં અધિક મંદ અને ત્રીજી દૃષ્ટિ કરતાં ચોથી દૃષ્ટિમાં અધિક મંદ અનંતાનુબંધી કષાય હોય છે; અને ત્યારપછી સમ્યક્ત્વ પામવા માટે જ્યારે જીવ અત્યંત મધ્યસ્થતાપૂર્વક તત્ત્વાત્ત્વના વિભાગ માટે યત્ન કરે છે ત્યારે પણ અપૂર્વકરણ અને અનિવૃત્તિકરણમાં અનંતાનુબંધી કષાય મંદમંદતર વર્તે છે, અને તે અનંતાનુબંધી કષાય અનિવૃત્તિકરણના ચરમ સમયમાં અત્યંત મંદ વર્તે છે, તોપણ તે અત્યંત મંદ અનંતાનુબંધી કષાયમાં અનંત સંસારને ચલાવે તેવી શક્તિ વર્તે છે.

(૪૦ થી ૪૩) અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ ક્રોધ-માન-માયા-લોભ :- અપ્રત્યાખ્યાન= દેશવિરતિરૂપ અલ્પ પ્રત્યાખ્યાન, તેનું જે આવરણ કરે તે અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાય, અને અલ્પ એવી દેશવિરતિરૂપ પ્રત્યાખ્યાનનું જે આવરણ કરે તે સર્વવિરતિનું આવરણ પણ કરે. તેથી અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાય સર્વથા વિરતિનો અભાવ કરનાર છે.

(૪૪ થી ૪૭) પ્રત્યાખ્યાનાવરણ ક્રોધ-માન-માયા-લોભ :- સંપૂર્ણ પાપની વિરતિરૂપ પ્રત્યાખ્યાન, તેનું જે આવરણ કરે તે પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાય છે. ભગવાનના વચનને પરતંત્ર થઈને મોહના નાશ માટે સર્વ ઉચિત ક્રિયામાં યત્ન કરવામાં આવે ત્યારે સર્વ પાપની નિવૃત્તિરૂપ પ્રત્યાખ્યાનની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેને આવરનાર જે કષાય તે પ્રત્યાખ્યાનાવરણ.

(૪૮ થી ૫૧) સંજ્વલન કોધ-માન-માયા-લોભ :- સંપૂર્ણ પાપની નિવૃત્તિ કરીને ભગવાનની આજ્ઞાને પરતંત્ર જે મુનિઓ સદા ઉદય કરે છે, તેઓને સંપૂર્ણ પાપના પ્રત્યાખ્યાનનો પરિણામ છે, અને આવા પાપના પ્રત્યાખ્યાનના પરિણામવાળા મુનિને પણ કોઈક તેવા પ્રકારના નિમિત્તથી ઇષદ્ જ્વલન કરે તે સંજ્વલન કષાય છે. સંજ્વલન કષાયનો ઉદય વર્તતો હોય ત્યારે ચારિત્રમાં અતિયાર લાગે છે અને સંજ્વલન કષાયનો ક્ષયોપશમભાવ વર્તતો હોય તો ચારિત્રમાં અતિયાર લાગતા નથી. જેમ જેમ સંજ્વલન કષાયનો ક્ષયોપશમભાવ પ્રકર્ષવાળો થાય છે, તેમ તેમ સર્વવિરતિ ચારિત્રના ઊંચા ઊંચા કંડકસ્થાનોની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને જે મુનિને સંપૂર્ણ કષાયનો ઉપશમ થાય તે મુનિને ઉપશમભાવનું ચારિત્ર પ્રગટે છે. વળી, જે મુનિને સંપૂર્ણ કષાયનો ક્ષય થાય તે મુનિને ક્ષાયિકભાવનું ચારિત્ર પ્રગટે છે, અને સંજ્વલનના ક્ષય પછી ઘાતિકર્મોનો નાશ થાય છે અને કેવળજ્ઞાન પ્રગટે છે.

(૫૨) હાસ્યમોહનીયકર્મ :- જે કર્મના ઉદયથી નિમિત્તને પામીને કે નિમિત્ત વગર રંગભૂમિમાં આવેલા નટની જેમ જીવ હસે તે હાસ્યમોહનીયકર્મ છે.

(૫૩) રતિમોહનીયકર્મ :- જે કર્મના ઉદયથી બાહ્ય કે અભ્યંતર પદાર્થમાં પ્રીતિનો પરિણામ થાય તે રતિમોહનીયકર્મ છે.

(૫૪) અરતિમોહનીયકર્મ :- જે કર્મના ઉદયથી બાહ્ય કે અભ્યંતર પદાર્થોમાં અપ્રીતિનો પરિણામ થાય તે અરતિમોહનીયકર્મ છે.

(૫૫) શોકમોહનીયકર્મ :- જે કર્મના ઉદયથી પોતાનાં મસ્તકાદિ અંગોનું તાડન કરે, નિસાસા નાખે, રડે કે જમીન ઉપર આળોટે તે શોકમોહનીય કર્મ છે.

(૫૬) ભયમોહનીયકર્મ :- જે કર્મના ઉદયથી નિમિત્તોને પામીને કે નિમિત્તોને પામ્યા વગર જીવ ભય પામે, ધૂજે, ત્રાસ પામે તે ભયમોહનીયકર્મ છે.

(૫૭) જુગુપ્સામોહનીયકર્મ :- જે કર્મના ઉદયથી આત્માને શુભ કે અશુભ દ્રવ્યવિષયક જુગુપ્સા થાય તે જુગુપ્સામોહનીયકર્મ છે.

(૫૮) પુરુષવેદમોહનીયકર્મ :- શ્લેષ્મના વશથી ખાટા દ્રવ્ય પ્રત્યે જેમ અભિલાષ થાય છે, તેમ જે કર્મના ઉદયથી પુરુષને સ્ત્રી પ્રત્યે અભિલાષ થાય તે પુરુષવેદનો ઉદય છે, અને તે પુરુષવેદનો ઉદય તૃણના દાહ જેવો છે અર્થાત્

જેમ તૃણ જલદી સળગે અને જલદી બુઝાઈ જાય તેમ પુરુષને સ્ત્રીનો અભિલાષ જલદી ઊઠે અને તરત શમી જાય છે.

વળી, સ્ત્રી આદિ સાક્ષાત્ હોય કે ન હોય તોપણ સંકલ્પથી ઉપસ્થિત થયેલી સ્ત્રી આદિમાં પણ અભિલાષ થાય છે.

(૫૯) સ્ત્રીવેદમોહનીયકર્મ :- પિત્તના વશથી મધુર દ્રવ્યો પ્રત્યે જેમ અભિલાષ થાય છે, તેમ જે કર્મના ઉદયથી સ્ત્રીને પુરુષ પ્રત્યે અભિલાષ થાય તે સ્ત્રીવેદનો ઉદય છે, અને તે સ્ત્રીવેદનો ઉદય ‘કુંકમાદાહસમ’ છે અર્થાત્ બકરીની લીંડીઓને બાળવાથી થતા અગ્નિ જેવો છે અર્થાત્ જેમ જેમ બકરીની લીંડીઓથી થતા અગ્નિને હલાવવામાં આવે તેમ તેમ તે અધિક પ્રજ્વલિત થાય છે, તેમ પુરુષના સ્પર્શથી સ્ત્રીને અધિક અધિક અભિલાષ થાય છે.

(૬૦) નપુંસકવેદમોહનીયકર્મ :- પિત્ત અને શ્લેષ્મના વશથી જેમ ખાટાં અને મધુર દ્રવ્યો પ્રત્યે અભિલાષ થાય છે, તેમ જે કર્મના ઉદયથી સ્ત્રી અને પુરુષ બન્નેનો અભિલાષ થાય તે નપુંસકવેદનો ઉદય છે. વળી, ક્વચિત્ સંકલ્પથી ઉપસ્થિત થયેલા સ્ત્રી અને પુરુષ બન્નેમાં કે કોઈકને પુરુષમાં અભિલાષ થાય છે. તે નપુંસકવેદનો ઉદય નગરના દાહ જેવો છે જેમ બળતા નગરનો અગ્નિ જલદી શમન થતો નથી, પણ મોટા પ્રયત્નથી શમે છે, તે રીતે નપુંસકવેદના ઉદયવાળા તે સ્ત્રી-પુરુષ બન્ને પ્રત્યે થયેલો અભિલાષ જલદી શમતો નથી અને તૃપ્તિ થતી નથી.

(૬૧) તિર્યયગતિનામકર્મ :- દેહધારી જીવને તિર્યય પર્યાયની=તિર્યય આકારની પ્રાપ્તિનું કારણ બને તે તિર્યયગતિનામકર્મ છે.

(૬૨) તિર્યયઆનુપૂર્વીનામકર્મ :- બે સમયાદિ વિગ્રહથી ભવાંતરમાં તિર્યયમાં જતા જીવને અનુશ્રેણીથી નિયત એવી ગમનની પ્રવૃત્તિ જે કર્મથી થાય તે તિર્યયઆનુપૂર્વીનામકર્મ છે.

(૬૩) એકેન્દ્રિયજાતિનામકર્મ :- એકેન્દ્રિય જાતિ શબ્દથી અભિવ્યક્ત થાય તેવા પર્યાય વડે જીવની જે ઉત્પત્તિ તે એકેન્દ્રિય જાતિ છે, અને તે એકેન્દ્રિય જાતિને પેદા કરનારું કર્મ તે એકેન્દ્રિયજાતિનામકર્મ છે.

(૬૪-૬૫-૬૬) બેઇન્દ્રિયજાતિનામકર્મ, તેઇન્દ્રિયજાતિનામકર્મ અને ચઉરિન્દ્રિય-જાતિનામકર્મ :- બેઇન્દ્રિય જાતિ, તેઇન્દ્રિય જાતિ અને ચઉરિન્દ્રિય જાતિ શબ્દથી અભિવ્યક્ત થાય તેવા પર્યાય વડે જીવની જે ઉત્પત્તિ તે બેઇન્દ્રિય, તેઇન્દ્રિય અને ચઉરિન્દ્રિય જાતિ છે અને તે જાતિને પેદા કરનારું કર્મ તે બેઇન્દ્રિયજાતિનામકર્મ, તેઇન્દ્રિયજાતિનામકર્મ અને ચઉરિન્દ્રિયજાતિનામકર્મ છે.

(૬૭) ઉપઘાતનામકર્મ :- જે નામકર્મના ઉદયથી જીવને પોતાના શરીરના અવયવોથી પોતાના શરીરના અન્ય અવયવોને ઉપઘાત થાય તે ઉપઘાત-નામકર્મ.

(૬૮ થી ૭૨) સંહનનામકર્મ :- શરીરનાં હાડકાંના પુદ્ગલો જેનાથી દૃઢ કરવામાં આવે તે સંઘયણનામકર્મ કહેવાય. ઋષભનારાય આદિ પાંચે સંઘયણ પાપપ્રકૃતિના ઉદયથી પ્રાપ્ત થાય છે.

(૬૮) ઋષભનારાયસંહનનામકર્મ :- ઋષભનારાયસંઘયણમાં બે હાડકાંઓ એકબીજા સાથે મર્કટથી બંધાયેલાં હોય અને તેના ઉપર હાડકાનો પાટો હોય, તો તે ઋષભનારાયસંહનનકર્મ કહેવાય અને તેવું સંહનન અપાવનાર કર્મ ઋષભનારાયસંહનનામકર્મ છે.

(૬૯) નારાયસંહનનામકર્મ :- બે હાડકાંઓ એકબીજા સાથે મર્કટબંધથી જોડાએલા હોય, પરંતુ વજ્ર-ખીલો ન હોય અને પાટો પણ ન હોય, તે નારાય-સંહનન કહેવાય છે, અને તેવું સંહનન અપાવનાર કર્મ નારાયસંહનનામકર્મ છે.

(૭૦) અર્ધનારાયસંહનનામકર્મ :- એક તરફ મર્કટ અને બીજી તરફ ખીલીરૂપ હાડકાંથી ટકાવેલ હોય, તે અર્ધનારાયસંહનન કહેવાય છે, અને તેવું સંહનન અપાવનાર કર્મ અર્ધનારાયસંહનનામકર્મ છે.

(૭૧) કીલિકાસંહનનામકર્મ :- બંને હાડકાંઓ માત્ર ખીલીથી અટકાવી રાખેલા હોય, તે કીલિકાસંહનન કહેવાય છે, અને જીવને તેવું સંહનન અપાવનાર કર્મ કીલિકાસંહનનામકર્મ છે.

(૭૨) સેવાર્તસંહનનામકર્મ :- માત્ર હાડકાંના છેડા પરસ્પર જોડાયેલા હોય, પરંતુ મજબૂતાઈ માટે ખીલો, પાટો કે મર્કટબંધની ગોઠવણ ન હોય,

તેવો હાડકાંવાળો બાંધો તે સેવાર્તસંહનન કહેવાય છે, અને તેવો બાંધો અપાવનાર કર્મ તે સેવાર્તસંહનનનામકર્મ છે.

(૭૩) અશુભવિહાયોગતિ :- પાદાદિ દ્વારા આકાશથી ગતિ=એક ક્ષેત્રમાંથી બીજા ક્ષેત્રમાં જવારૂપ ગતિ, તે વિહાયોગગતિ; અને તેનું કારણ એવું જે કર્મ તે વિહાયોગગતિનામકર્મ છે, જે બેઇન્દ્રિય આદિ જીવોની ગમનક્રિયાનો હેતુ છે. જેમની ચાલવાની પદ્ધતિ અરમ્ય હોય તે અશુભવિહાયોગગતિનામકર્મનું કાર્ય છે.

(૭૪ થી ૭૮) સંસ્થાનનામકર્મ :- જીવોને વિશિષ્ટ અવયવની રચનાવાળા શરીરની આકૃતિ જે કર્મના ઉદયથી થાય તે સંસ્થાનનામકર્મ. ન્યગ્રોધપરિમંડળ આદિ પાંચેય સંસ્થાન પાપપ્રકૃતિના ઉદયથી પ્રાપ્ત થાય છે.

(૭૪) ન્યગ્રોધપરિમંડળસંસ્થાનનામકર્મ :- ન્યગ્રોધ=વડવૃક્ષ. તેની જેમ નાભિની ઉપરનો ભાગ લક્ષણયુક્તહોય અને નીચેનો ભાગ લક્ષણરહિત હોય તે ન્યગ્રોધપરિમંડળસંસ્થાન છે, અને તે ન્યગ્રોધપરિમંડળસંસ્થાનની પ્રાપ્તિનું કારણ એવું જે કર્મ તે ન્યગ્રોધપરિમંડળસંસ્થાનનામકર્મ છે.

(૭૫) સાદિસંસ્થાનનામકર્મ : નાભિની નીચેનો ભાગ લક્ષણયુક્ત હોય અને ઉપરનો ભાગ લક્ષણરહિત હોય તે સાદિસંસ્થાન, અને તે સાદિસંસ્થાનની પ્રાપ્તિનું કારણ એવું જે કર્મ તે સાદિસંસ્થાનનામકર્મ.

(૭૬) વામનસંસ્થાનનામકર્મ :- હાથ, પગ, મસ્તક અને કટિ એ ચાર લક્ષણરહિત, હોય અને ઉદર વગેરે લક્ષણયુક્ત હોય તે વામનસંસ્થાન, અને તે વામનસંસ્થાનની પ્રાપ્તિનું કારણ એવું જે કર્મ તે વામનસંસ્થાનનામકર્મ.

(૭૭) કુબ્જસંસ્થાનનામકર્મ :- હાથ, પગ, શિર અને ગ્રીવા પ્રમાણયુક્ત હોય, અને ઉર (સાથળ) અને ઉદર આદિ પ્રમાણ વગરના હોય તે કુબ્જસંસ્થાન. અને તે કુબ્જસંસ્થાનની પ્રાપ્તિનું કારણ એવું જે કર્મ તે કુબ્જસંસ્થાનનામકર્મ.

(૭૮) હુંડકસંસ્થાનનામકર્મ :- શરીરનાં સર્વ અંગો લક્ષણરહિત હોય તે હુંડકસંસ્થાન. અને તેની પ્રાપ્તિનું કારણ એવું જે કર્મ તે હુંડકસંસ્થાનનામકર્મ.

(૭૯ થી ૮૨) વર્ણાદિ ચતુષ્ક :- જીવને પ્રાપ્ત થયેલા શરીરમાં કૃષ્ણાદિ પાંચ પ્રકારના વર્ણની પ્રાપ્તિમાં કારણ એવું જે કર્મ તે વર્ણનામકર્મ છે. જીવને

પ્રાપ્ત થયેલા શરીરમાં સુરભિગંધ અને દુરભિગંધની પ્રાપ્તિમાં કારણ એવું જે કર્મ તે ગંધનામકર્મ છે. જીવને પ્રાપ્ત થયેલા શરીરમાં પાંચ પ્રકારના રસનો હેતુ એવું નામકર્મ તે રસનામકર્મ છે, અને જીવને પ્રાપ્ત થયેલા શરીરમાં આઠ પ્રકારના સ્પર્શનો હેતુ એવું જે નામકર્મ તે સ્પર્શનામકર્મ છે.

અશુભ વર્ણ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ જે નામકર્મના ઉદયથી જીવને પ્રાપ્ત થાય તે અપ્રશસ્ત વર્ણાદિ ચતુષ્ક પાપપ્રકૃતિઓ છે.

જીવને પ્રાપ્ત થયેલા શરીરમાં કૃષ્ણ અને નીલ એ બે વર્ણ, ગંધમાં દુરભિગંધ, રસમાં તીખો અને કડવો એ બે રસ, અને સ્પર્શમાં ગુરુ, કર્કશ, શીત અને રુક્ષ એ ચાર સ્પર્શ, એમ અવાંતર નવ અશુભ વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શનો પાપપ્રકૃતિમાં સમાવેશ થાય છે. ॥૧૮-૧૯॥

અવતરણિકા :-

પૂર્વની બે ગાથા-૧૮ અને ૧૯માં બ્યાસી પાપપ્રકૃતિઓમાં સ્થાવરદશકને ગ્રહણ કરેલ છે. તેથી હવે તે સ્થાવરદશકમાં કઈ દશ પ્રકૃતિઓ છે, તે બતાવે છે —

ગાથા :-

થાવર સુહુમ અપજ્જં, સાહારણમથિરમસુભદુભગાણિ ।
દુસસરણાઙ્ગજ્જસં થાવરદસગં વિવજ્જત્યં ॥૨૦॥

ગાથાર્થ :-

સ્થાવર-સૂક્ષ્મ-અપર્યાપ્ત-સાધારણ-અસ્થિર-અશુભ-દૌર્ભાગ્ય-દુઃસ્વર-અનાદેય અને અપયશ એ સ્થાવર દશક, વિપરીત અર્થવાળું છે=ત્રસદશક કરતાં વિપરીત અર્થવાળું છે. ॥૨૦॥

ભાવાર્થ :-

(૨૩) સ્થાવરનામકર્મ :- ગરમી આદિથી અભિભૂત થયેલા પણ જીવો તેના પરિહાર માટે અસમર્થ હોય તે સ્થાવર કહેવાય, અને તે સ્થાવર અવસ્થાની પ્રાપ્તિનું કારણ એવું જે કર્મ તે સ્થાવરનામકર્મ. એકેન્દ્રિય જીવોને સ્થાવરનામકર્મનો ઉદય હોય છે.

(૨૪) સૂક્ષ્મનામકર્મ :- સૂક્ષ્મ શરીરની નિષ્પત્તિનું કારણ એવું જે કર્મ તે સૂક્ષ્મનામકર્મ. આ કર્મ પૃથ્વીકાય, અપકાય, તેઉકાય, વાઉકાય અને વનસ્પતિકાયવર્તી એકેન્દ્રિય જીવોમાંથી કેટલાકને હોય છે, અને જેઓને સૂક્ષ્મ નામકર્મનો ઉદય હોય તેઓનું શરીર ઇન્દ્રિયોથી ગ્રાહ્ય બનતું નથી અને અન્ય જીવોના શરીરને ઉપઘાતનું કારણ તેઓનું શરીર બનતું નથી અને અન્ય જીવોના શરીરથી તેઓના શરીરને ઉપઘાત પણ થતો નથી, તેવું સૂક્ષ્મ શરીર જે કર્મના ઉદયથી પ્રાપ્ત થાય છે તે સૂક્ષ્મનામકર્મ.

(૨૫) અપર્યાપ્તનામકર્મ :- જે નામકર્મના ઉદયથી શરીર આદિ છ પર્યાપ્તિમાંથી સ્વયોગ્ય સર્વ પર્યાપ્તિઓ પૂરી કર્યા વગર જીવનું મૃત્યુ થાય તે અપર્યાપ્ત-નામકર્મ છે.

(૨૬) સાધારણનામકર્મ :- જે નામકર્મના ઉદયથી અનંતા જીવોનું એક શરીર થાય તે સાધારણનામકર્મ. સાધારણનામકર્મના ઉદયવાળા જીવો એકસાથે જન્મે છે, અને એક જીવ જે પુદ્ગલને ગ્રહણ કરીને પોતાનું શરીર બનાવે છે તે જ પુદ્ગલને ગ્રહણ કરીને તે શરીરવર્તી ઉત્પન્ન થનારા અનંતા જીવો તે શરીરને બનાવે છે. આ રીતે અનંતા જીવોના પ્રયત્નથી બનેલું એક શરીર સાધારણનામકર્મના ઉદયથી પ્રાપ્ત થાય છે. તે સર્વ જીવો એક સાથે જન્મે છે, એક સાથે મૃત્યુ પામે છે, એક સાથે આહાર ગ્રહણ કરે છે, એક જીવ જે આહાર ગ્રહણ કરે તે આહાર તદ્દવર્તી સર્વ જીવોનો છે, એક જીવનો જે શ્વાસોચ્છ્વાસ છે તે શ્વાસોચ્છ્વાસ તદ્દ શરીરવર્તી સર્વ જીવોનો છે. ફક્ત એક શરીરમાં રહેલા તે અનંતા જીવોના અધ્યવસાયો જુદા જુદા હોય છે. તેથી તે અધ્યવસાયને અનુરૂપ તે શરીરમાં રહેલા સર્વ જીવો જુદાં જુદાં કર્મો બાંધે છે. તેથી તે શરીરમાંથી સર્વ જીવો સાથે ચવીને સ્વકર્મ અનુસાર ભિન્ન ભિન્ન સ્થાનમાં જન્મે છે.

(૨૭) અસ્થિરનામકર્મ :- શરીરના જે અવયવો સ્થિર હોવા જોઈએ, તેના બદલે શરીરના તે અવયવો જે નામકર્મના ઉદયથી અસ્થિર થાય તે અસ્થિરનામકર્મ છે. જેમ કેટલાકના કાન સતત ધ્રૂજતા હોય, ઘણાની આંખોના ભવાં સતત ફરકતાં હોય કે હોઠ સતત કંપન કરતા હોય, તે અસ્થિરનામકર્મનો ઉદય છે.

(૨૮) અશુભનામકર્મ :- દેહના નાભિની નીચેના પાદાદિ અવયવો અશુભ કહેવાય છે. તે અશુભનામકર્મનું કાર્ય છે.

(૨૯) દુર્ભગનામકર્મ :- અકમનીય=દુર્ભગ મનને અપ્રીતિ પેદા કરાવે તે દુર્ભાગ્ય અને તે દુર્ભાગ્યને પેદા કરાવનારું કર્મ તે દુર્ભગનામકર્મ.

(૩૦) દુઃસ્વરનામકર્મ :- જે સ્વર સાંભળવાથી અપ્રીતિ થાય, તેવા સ્વરની પ્રાપ્તિનું કારણ તે દુઃસ્વરનામકર્મ.

(૩૧) અનાદેયનામકર્મ :- યુક્તિયુક્ત વાત હોવા છતાં તેનું કથન જે નામકર્મના ઉદયથી અનાદેય બને છે અર્થાત્ અસ્વીકાર્ય બને છે, તે અનાદેયનામકર્મનું કાર્ય છે.

(૩૨) અપયશનામકર્મ :- જે નામકર્મના ઉદયથી જીવને લોકમાં અપયશ પ્રાપ્ત થાય છે, તે અપયશનામકર્મ છે.

આ રીતે સ્થાવરદશક ‘પાપપ્રકૃતિ’ છે. ॥૨૦॥

વિશેષ ભાવાર્થ :-

નવતત્ત્વની પ્રરૂપણા અભ્યુદય અને મોક્ષના અર્થી જીવ માટે કરેલ છે, અને તેમાં પુણ્યતત્ત્વ અને પાપતત્ત્વ અભ્યુદયના અર્થી માટે ‘બંધ’ તત્ત્વથી સ્વતંત્ર બતાવેલ છે. માત્ર મોક્ષના અર્થી માટે તો પુણ્યતત્ત્વ અને પાપતત્ત્વ સિવાયનાં સાત તત્ત્વો બતાવેલ છે. તેથી એ પ્રાપ્ત થાય કે મોક્ષના અર્થી પણ જીવો મોક્ષના ઉપાયભૂત અસંગભાવમાં જવા માટે સમર્થ ન બને ત્યાં સુધી અસંગભાવને અનુકૂળ શક્તિસંચયનું કારણ બને તે માટે અભ્યુદયના અર્થી હોય છે. તેથી તેઓને પણ અભ્યુદયની પ્રાપ્તિ માટે પુણ્યતત્ત્વ અને પાપતત્ત્વનું જ્ઞાન આવશ્યક છે, જેથી પુણ્યતત્ત્વમાં ઉદ્યમ કરે અને પાપતત્ત્વના પરિહાર માટે ઉદ્યમ કરે, જેથી અભ્યુદયની પ્રાપ્તિ થાય અને ક્રમે કરીને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય.

આથી જે પુણ્યપ્રકૃતિઓ સદ્ગતિની પરંપરા દ્વારા મોક્ષફળનું કારણ હોય તેવી પુણ્યપ્રકૃતિઓને જ અહીં પુણ્યપ્રકૃતિરૂપે ગ્રહણ કરવાની છે, પરંતુ જે દેવગતિ આદિ પુણ્યપ્રકૃતિઓની પ્રાપ્તિથી આરંભ-સમારંભ દ્વારા સંસારની વૃદ્ધિ થાય, તેવી પુણ્યપ્રકૃતિઓ પરમાર્થથી પુણ્યપ્રકૃતિ તરીકે ગણવાની નથી.

જો તેમ વિભાગ કરવામાં ન આવે તો ઘણા જીવો આ બેંતાલીસ પુણ્યપ્રકૃતિઓમાંથી યથાયોગ્ય પુણ્યપ્રકૃતિઓને પ્રાપ્ત કરીને ઘણા આરંભ-સમારંભ કરીને દુર્ગતિઓમાં જાય છે, તેમની પુણ્યપ્રકૃતિને પણ પુણ્યપ્રકૃતિરૂપે સ્વીકારવી પડે; અને તેમની દેવગતિ આદિ પુણ્યપ્રકૃતિને પુણ્યપ્રકૃતિરૂપે સ્વીકારીએ તો નવતત્ત્વમાં પુણ્ય ઉપાદેય છે અને પાપ હેય છે, એ વચનથી દીર્ઘ સંસારની પરંપરાના કારણભૂત એવી પુણ્યપ્રકૃતિ પણ ઉપાદેય સિદ્ધ થાય. વસ્તુતઃ દીર્ઘ સંસારના પરિભ્રમણનું કારણ બને તેવી પણ પુણ્યપ્રકૃતિ સ્થૂલદૃષ્ટિથી પુણ્યપ્રકૃતિ કહેવાય, પરમાર્થથી તો તે પાપપ્રકૃતિ જ છે. જેમ વિષથી મિશ્રિત અન્ન પરમાર્થથી વિષ જ કહેવાય; અન્ન કહેવાય નહિ, તેમ દુર્ગતિઓની પરંપરાના કારણભૂત પુણ્યપ્રકૃતિઓ પરમાર્થથી પાપપ્રકૃતિ જ કહેવાય, પરંતુ પુણ્યપ્રકૃતિ કહેવાય નહિ. આથી સંસારના પરિભ્રમણનું કારણ બને તેવું પુણ્ય પણ હેય છે.

જીવને જે અનુકૂળરૂપે વેદન થાય તે પુણ્ય, અને જીવને જે પ્રતિકૂળરૂપે વેદન થાય તે પાપ. પુણ્ય બે પ્રકારનાં છે : (૧) મોક્ષમાર્ગને અનુપયોગી અને પાપબુદ્ધિમાં સહાયક એવું પુણ્ય. આ પુણ્ય પરમાર્થથી પુણ્ય નથી; જેમ કે ચોરી કરવામાં બુદ્ધિપૂર્વકના પ્રયત્નથી જે સફળતા મળે તે પુણ્યના કારણે મળે છે, જેને પાપાનુબંધી પુણ્ય કહેવાય છે. (૨) મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિમાં સહાયક અને સંસારની વૃદ્ધિમાં કારણ ન બને તેવું પુણ્ય. આ પુણ્ય પરમાર્થથી પુણ્ય છે, જેને પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય કહેવાય છે.

પાપ પણ બે પ્રકારનું છે :

(૧) નિરનુબંધ ક્લિષ્ટકર્મ=નિરનુબંધપાપપ્રકૃતિ અને

(૨) સાનુબંધ ક્લિષ્ટકર્મ=સાનુબંધપાપપ્રકૃતિ.

નિરનુબંધ ક્લિષ્ટકર્મરૂપ પાપ વિપાકમાં આવે છે ત્યારે પ્રતિકૂળરૂપે વેદન થાય છે, તેથી તે પાપપ્રકૃતિ છે, તોપણ તે પાપપ્રકૃતિ પ્રવાહ ચલાવે તેવી નથી વિપાકમાં આવીને તે પાપપ્રકૃતિ નાશ પામે છે. આ પાપપ્રકૃતિ કલેશ પેદા કરાવે તેવી પરંપરાવાળી નથી; કેમ કે તેનાથી અધ્યવસાયની મલિનતા થતી નથી.

સાનુબંધ ક્લિષ્ટકર્મરૂપ પાપ વિપાકમાં આવે છે ત્યારે પ્રતિકૂળરૂપે વેદન થાય છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ જીવમાં નવી નવી પાપવૃત્તિઓને જાગ્રત કરીને

અધિક અધિક પાપબંધનું કારણ બને છે અને દીર્ઘ સંસારનું કારણ બને છે. આ પાપપ્રકૃતિ અધ્યવસાયની મલિનતાને કારણે પાપનો પ્રવાહ ચલાવે છે. તેથી તે સાનુબંધપાપપ્રકૃતિ છે.

જે જીવોને અતત્ત્વ પ્રત્યે અનિવર્તનીય રાગ હોય છે, તેવા જીવો દાન, શીલ, તપ, ભાવમાંથી કોઈપણ પ્રકારનો ધર્મ સેવતા હોય અથવા તો અન્ય કોઈપણ ઉચિત પ્રવૃત્તિ કરતા હોય ત્યારે જે પુણ્ય બંધાય છે, તે પુણ્ય પાપાનુબંધી પુણ્ય હોય છે, તેથી સંસારની વૃદ્ધિનું કારણ બને છે. જેમ જમાલિની સંયમની ક્રિયા.

જે જીવોને મિથ્યાત્વને કારણે અતત્ત્વનો રાગ વર્તે છે, પરંતુ તેમનો અતત્ત્વનો તે રાગ અનિવર્તનીય નથી, પરંતુ સામગ્રી પામીને નિવર્તન પામે તેવો છે, આવા જીવોને અતત્ત્વ પ્રત્યેનો રાગ કંઈક મંદ હોય છે. તેથી આ જીવો ભવના સ્વરૂપને કાંઈક યથાર્થ રીતે જોઈ શકે છે અને ભવથી વિરક્ત થઈને યોગમાર્ગના અર્થી બને છે. આવા જીવો સમ્યક્ત્વ ન પામ્યા હોય તોપણ સમ્યક્ત્વને અભિમુખ કોઈક ભૂમિકામાં હોય છે, અને તેવા જીવો તપ-સંયમ આદિની જે શુભક્રિયાઓ કરે છે તેનાથી જે પુણ્ય બંધાય છે, તે કંઈક અંશથી તત્ત્વમાર્ગની પ્રાપ્તિનું કારણ બને છે. જોકે આ જીવોને, મિથ્યાત્વને કારણે અતત્ત્વનો રાગ પણ છે, છતાં આવા જીવો તત્ત્વને અભિમુખ ઉદ્યમ કરતા હોય છે, તેથી અતત્ત્વનો રાગ ઘટતો હોય છે ત્યારે મોક્ષમાર્ગને અનુકૂળ પુણ્ય બાંધતા હોય છે.

વળી, આ જીવો કોઈક નિમિત્તને પામીને પોતાનામાં રહેલા વિપર્યાસથી અતત્ત્વ પ્રત્યેના પક્ષપાતથી પ્રવૃત્તિ કરતા હોય, અને તે વખતે કોઈક શુભ અનુષ્ઠાનમાં યત્ન વર્તતો હોય, તો સંસારના પરિભ્રમણનું કારણ બને તેવું પણ પુણ્ય બાંધે છે.

વળી, જે જીવોનું મિથ્યાત્વમોહનીયકર્મ ક્ષયોપશમ આદિ ભાવોરૂપે થયું છે, તેવા જીવોને તત્ત્વ પ્રત્યે અત્યંત રાગ હોય છે અને તત્ત્વ જાણવા માટે પૂર્ણ મધ્યસ્થતાથી શક્તિ અનુસાર અવશ્ય યત્ન કરતા હોય છે. વળી, તત્ત્વનો બોધ કર્યા પછી તત્ત્વને જીવનમાં આચરીને સંસારનો અંત કરવાની પણ બલવાન ઇચ્છા હોય છે. આવા જીવોને સર્વજ્ઞનું વચન તત્ત્વરૂપે દેખાય છે, તેથી સર્વજ્ઞના

વચનમાં તેઓની શ્રદ્ધા મેરુ જેવી સ્થિર હોય છે. આવા જીવો કોઈપણ પ્રવૃત્તિ કરતા હોય તો તત્ત્વ પ્રત્યેનો રાગ બલવાન વિદ્યમાન હોવાથી પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય બંધાય છે. સંસારની આરંભ-સમારંભની પ્રવૃત્તિ કરતા હોય ત્યારે પણ ક્વચિત્ પ્રમાદવશ પ્રવૃત્તિ થાય તોપણ તત્ત્વનો બલવાન રાગ હોવાથી પાપપ્રકૃતિઓ શિથિલ મૂળવાળી બંધાય છે. તેથી આવા જીવોને બંધાતું પુણ્ય ઉપાદેય છે; કેમ કે અભ્યુદયનું કારણ છે અને જે અભ્યુદયનું કારણ નથી તેવું પુણ્ય હેય છે, અને સર્વ પ્રકારનું પાપ હેય છે.

આનાથી એ પ્રાપ્ત થાય કે અભ્યુદયનું કારણ બને તેવું પુણ્ય ઉપાદેય છે અને અભ્યુદયનું કારણ નથી તેવું પુણ્ય હેય છે અને પાપ સર્વ પ્રકારનું એકાંતે હેય છે; કેમ કે અનર્થકારી છે. ॥૨૦॥

(૫) “આશ્રવતત્ત્વ”નું વર્ણન (૨૧ થી ૨૪)

અવતરણિકા :-

ગાથા-૧માં નવતત્ત્વનાં નામો બતાવ્યાં અને તેમાંથી જીવ, અજીવ, પુણ્ય અને પાપ એ ચાર તત્ત્વનું સ્વરૂપ સંક્ષેપથી બતાવ્યું. હવે ક્રમપ્રાપ્ત આશ્રવતત્ત્વનું સ્વરૂપ ગાથા-૨૧ થી ૨૪માં બતાવે છે —

ગાથા :-

ઈંદિઅ કસાય અલ્લય, જોગા પંચ ચડ પંચ તિત્રિ કમા ।

કિરિયાઓ પળવીસં, ઇમા ડ તાઓ અણુક્કમસો ॥૨૧॥

ગાથાર્થ :-

ઈન્દ્રિય, કષાય, અવ્રત અને યોગ ક્રમસર પાંચ, ચાર, પાંચ અને ત્રણ છે. ક્રિયાઓ પચીસ છે અને આ=પચીસ ક્રિયાઓ અનુક્રમથી તે છે=આગળ ગાથા-૨૨, ૨૩, ૨૪માં ક્રમથી બતાવેલ છે, તે છે. ॥૨૧॥

ભાવાર્થ :-

કર્મબંધને અનુકૂળ એવા આશ્રવના પરિણામમાં કારણભૂત પાંચ ઇન્દ્રિયો, ચાર કષાય, પાંચ અવ્રત, ત્રણ યોગ અને પચીસ ક્રિયાઓ મળીને કુલ બેતાલીસ આશ્રવના ભેદો છે.

આશ્રવ એટલે કર્મબંધને અનુકૂળ જીવની પરિણતિ, અને આ પરિણતિથી જીવમાં કર્મનું આગમન થાય છે, જેના ફળરૂપે નવા નવા જન્મની પ્રાપ્તિ થાય છે અને સંસારના પરિભ્રમણની પ્રાપ્તિ થાય છે. આશ્રવના બે ભેદ છે : (૧) શુભ આશ્રવ, (૨) અશુભ આશ્રવ.

શુભ આશ્રવથી ૪૨ પ્રકારની પુણ્યપ્રકૃતિમાંથી યથાયોગ્ય પુણ્યપ્રકૃતિ બંધાય છે, અને અશુભ આશ્રવથી ૮૨ પ્રકારની પાપપ્રકૃતિમાંથી યથાયોગ્ય પાપપ્રકૃતિ બંધાય છે. શુભ કે અશુભ આશ્રવ મન, વચન અને કાયાને અવલંબીને થતી જીવની પરિણતિરૂપ છે.

તત્ત્વાર્થસૂત્ર પ્રમાણે આશ્રવનું સ્વરૂપ :-

કાયિકકર્મ, વાયિકકર્મ અને માનસિકકર્મ એમ ત્રણ પ્રકારનો યોગ છે, અને તે ત્રણ યોગો આશ્રવ છે.

કાયવાહ્મનઃકર્મ યોગઃ । (તત્ત્વાર્થસૂત્ર અ. ૬, સૂ. ૧)

અને સ આસ્રવઃ । (તત્ત્વાર્થસૂત્ર અ. ૬, સૂ. ૨)

તત્ત્વાર્થભાષ્ય પ્રમાણે કાયયોગ, વાહ્યયોગ અને મનોયોગનું સ્વરૂપ :-

કાય અને આત્મપ્રદેશનો પરિણામ ગમનાદિ ક્રિયાનો હેતુ કાયયોગ છે. ભાષાયોગ્ય પુદ્ગલો અને આત્મપ્રદેશનો પરિણામ એ વાહ્યયોગ છે. મનોયોગ્ય પુદ્ગલો અને આત્મપ્રદેશનો પરિણામ એ મનોયોગ છે. આ ત્રણેય યોગોના પરિણામ આશ્રવરૂપ છે અને આ ત્રણેય યોગોમાંથી દરેક યોગના બે પ્રકારો છે :

(૧) શુભ અને (૨) અશુભ.

જે શુભયોગ છે તે પુણ્યનો આશ્રવ છે અને જે અશુભયોગ છે તે પાપનો આશ્રવ છે. શુભ-અશુભ બે ભેદવાળો આશ્રવ છે, એમ કહ્યા પછી ભાષ્યકાર અશુભ આશ્રવનું સ્વરૂપ પ્રથમ બતાવે છે; પણ ક્રમ પ્રમાણે શુભ આશ્રવનું સ્વરૂપ પ્રથમ બતાવ્યું નહિ. તેનું પ્રયોજન સ્પષ્ટ કરતાં ટીકાકાર કહે છે કે જો પ્રથમ અશુભ આશ્રવ બતાવવામાં આવે તો જીવને અશુભ આશ્રવ દુઃખના ફળવાળો છે એવું જ્ઞાન થવાથી સંવેગ ઉત્પન્ન થાય છે અર્થાત્ કર્મરહિત એવી મુક્ત અવસ્થાની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા થાય છે, અને સંવેગને પામેલો શ્રોતા શુભ

આશ્રવ પણ સંસારના ફળવાળો છે એમ જાણીને શુભ આશ્રવમાં પ્રવર્તશે નહિ, પણ શુભ આશ્રવના ઉચ્છેદ માટે પ્રયત્ન કરશે. માટે ક્રમ પ્રમાણે શુભ આશ્રવનું સ્વરૂપ પ્રથમ નહિ બતાવતાં અશુભ આશ્રવનું સ્વરૂપ પ્રથમ બતાવેલ છે.

(I) અશુભઆશ્રવ :-

કાયિક અશુભઆશ્રવ :- હિંસા, સ્તેય, અબ્રહ્માદિ કાયિક અશુભ આશ્રવ છે.

વાચિક અશુભઆશ્રવ :- સાવધ બોલવું, જૂઠું બોલવું, કઠોર બોલવું અને પૈશુન્ય આદિ બોલવું તે વાચિક અશુભ આશ્રવ છે. પૈશુન્ય અર્થાત્ પર પ્રત્યેની પ્રીતિની શૂન્યતાથી અન્યના પરોક્ષ એવા સત્ય કે અસત્ય દોષોને કોઈક આગળ કહેવા તે વાચિક અશુભ આશ્રવ છે. કોઈકના હિતના આશ્રયથી ઉચિત સ્થાને તેના દોષો કહેવામાં આવે, જેથી તેના હિતનું રક્ષણ થાય તેવી સંભાવના દેખાય તો તે પૈશુન્ય નથી, પણ હિતની ચિંતામાંથી ઉઠેલી વાચિક પ્રવૃત્તિ છે, તેથી શુભ આશ્રવ છે.

માનસિક અશુભઆશ્રવ :- અભિઘ્ના, વ્યાપાદ, ઇર્ષ્યા, અસૂયા ઇત્યાદિ માનસ વિચારણા માનસિક અશુભ આશ્રવ છે.

અભિઘ્ના અર્થાત્ જીવનાં અભિદ્રોહનું ચિંતવન. જેમ “આ શત્રુ મરે તો હું સુખેથી જીવું” એ પ્રમાણે ચિંતવન કરવું એ અભિઘ્ના છે.

વ્યાપાદ અર્થાત્ બીજાના નાશને અનુકૂળ એવું આરંભનું ચિંતવન. જેમ “આ પુરુષનો આ શત્રુ છે તો હું તેને તેના પ્રત્યે પ્રકોપિત કરું, જેથી તેનો નાશ થાય” એ પ્રમાણે ચિંતવન કરવું એ વ્યાપાદ છે. ઇર્ષ્યા, અસૂયા ઇત્યાદિ માનસ વિચારણા પણ માનસિક અશુભ આશ્રવ છે.

(II) શુભ આશ્રવ :-

કાયિક, વાચિક અને માનસિક ત્રણે પ્રકારના અશુભ આશ્રવથી વિપરીત એવા કાયિક, વાચિક અને માનસિક ત્રણ પ્રકારના શુભ આશ્રવ છે.

કાયિક શુભ આશ્રવ :- શ્રાવક ગૃહસ્થ હોય છતાં જીવનમાં કેમ આરંભ-સમારંભ ઓછો થાય તે રીતે સંસારની પ્રવૃત્તિ કરતો હોય તો કાયિક શુભ આશ્રવ થાય. જેમ કોઈ શ્રાવક સંસારમાં સાંસારિક પ્રવૃત્તિકાળ દરમ્યાન જીવરક્ષાના

આશયથી પૂંજવાની, યતનાપૂર્વક લેવા-મૂકવાની ક્રિયા સંયોગો અનુસાર કરતો હોય ત્યારે શુભ આશ્રવ થાય છે. વળી ભગવાનની ભક્તિ આદિ શુભ અનુષ્ઠાન કરતો હોય ત્યારે પણ કાયિક શુભ આશ્રવ થાય છે.

વાચિક શુભ આશ્રવ :- ગૃહસ્થ અવસ્થામાં શ્રાવક જીવનમાં ક્યાંય સાવધ પ્રવૃત્તિ ન થાય તે રીતે વાચિક પ્રયોગો કરતો હોય, પોતાના જીવનમાં કાંઈ પણ ખોટું બોલવાનો પ્રસંગ ન આવે તે માટે યત્ન કરતો હોય અને કોઈના પ્રત્યે કઠોરભાવ ન થાય તે રીતે યત્ન કરતો હોય તેવા વાચિક પ્રયોગો શુભ આશ્રવ છે. વળી, શ્રાવક ભગવાનની ભક્તિ આદિ શુભ અનુષ્ઠાન કરતો હોય ત્યારે ભગવાનના ગુણગાનમાં ઉપયોગ હોવાથી વાચિક શુભ આશ્રવ થાય છે.

માનસિક શુભ આશ્રવ :- શ્રાવક ગૃહસ્થઅવસ્થામાં કોઈપણ જીવને લેશ પણ પીડા ન થાય અને તેનું અહિત ન થાય, કોઈપણ પ્રકારના આરંભ-સમારંભનું ચિંતવન ન થાય અને કોઈપણ જીવ પ્રત્યે ઈર્ષ્યા-અસૂયાઆદિ ભાવો ન થાય તે પ્રકારનું માનસ ચિંતવન કરતો હોય તો તે માનસિક શુભ આશ્રવ છે. વળી, શ્રાવક ભગવાનના વચન અનુસાર તત્ત્વનું ચિંતવન કરતો હોય તો તે માનસિક શુભ આશ્રવ છે.

તદ્ઉપરાંત ધર્મબુદ્ધિથી સુપાત્રદાન કે વિવેકપૂર્વકનું અનુકંપાદાન એ પણ શુભ આશ્રવ છે. વળી, દાન, શીલ, તપ અને શુભ ભાવથી આત્માને ભાવિત કરવાની ક્રિયા પણ શુભ આશ્રવ છે.

મન-વચન અને કાયાના યોગો મોક્ષમાર્ગને અનુકૂળ પ્રવર્તતા હોય ત્યારે શુભ આશ્રવ થાય છે, અને આ શુભ આશ્રવ પુણ્યબંધનું કારણ છે, અને મન-વચન અને કાયાના યોગો સંસારમાર્ગને અનુકૂળ અને મોક્ષમાર્ગને પ્રતિકૂળ વર્તતા હોય ત્યારે અશુભ આશ્રવ થાય છે, અને આ અશુભ આશ્રવ પાપબંધનું કારણ છે. આવાં આશ્રવસ્થાનો બેંતાલીસ છે.

આશ્રવનાં ભેદો :-

આશ્રવનાં ૪૨ ભેદો નીચે પ્રમાણે છે -

(૧) પાંચ ઇન્દ્રિયો :- પાંચે ઇન્દ્રિયોના કુલ ૨૩ વિષયો છે, તેમાંથી કોઈપણ

વિષયને અવલંબીને મન-વચન અને કાયાના યોગો પ્રવર્તતા હોય અને તેમાં ઉપાદેય બુદ્ધિ થાય ત્યારે તે અશુભ આશ્રવ છે. સામાન્ય રીતે પાંચેય ઇન્દ્રિયો વિષયોનો બોધ કરવાનું સાધન છે. ઇન્દ્રિયો સાથે વિષયોનો સંબંધ થાય ત્યારે આત્માને જ્ઞાન થાય છે, તોપણ સંસારી જીવો ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં ઇષ્ટ-અનિષ્ટની બુદ્ધિ કરીને અશુભ આશ્રવ કરે છે. જો આ પાંચેય ઇન્દ્રિયો ગુણની પ્રાપ્તિ માટે વ્યાપારવાળી હોય તો શુભ આશ્રવ થાય છે. જેમ ભગવાનની મૂર્તિ જોઈને, ભગવાનનાં વચનોનું શ્રવણ કરીને શુભ ભાવો થાય ત્યારે શુભ આશ્રવ થાય છે.

(૨) ચાર કષાયો :- કષાયો ક્રોધ, માન, માયા અને લોભના પરિણામરૂપ છે, અને તેના દરેકના અનંતાનુબંધી આદિ ચાર પ્રકાર મળીને કુલ સોળ ભેદો થાય છે. તે સર્વ કષાયો કર્મબંધનાં કારણો છે, તેથી તે આશ્રવરૂપ છે. મન-વચન અને કાયાના પ્રશસ્ત કષાયો શુભઆશ્રવરૂપ છે અને અપ્રશસ્ત કષાયો અશુભઆશ્રવરૂપ છે.

(૩) પાંચ અવ્રત :- પ્રાણાતિપાત આદિ પાંચ અવ્રત છે. તેથી સંસારી જીવો સંસારની પ્રવૃત્તિમાં વર્તતા હોય ત્યારે હિંસાની પ્રવૃત્તિ, મૃષાવાદની પ્રવૃત્તિ, સ્તેયની પ્રવૃત્તિ કે અબ્રહ્મ સેવનની પ્રવૃત્તિ હોય કે પરિગ્રહ વધારવા માટે યત્નવાળા હોય તે સર્વ અશુભ આશ્રવના પરિણામો છે.

(૪) ત્રણ યોગો :- મન-વચન અને કાયાના યોગો મોક્ષમાર્ગને અનુકૂળ વ્યાપારવાળા હોય તો શુભ આશ્રવ થાય છે. મન-વચન અને કાયાના યોગો મોક્ષમાર્ગને પ્રતિકૂળ વ્યાપારવાળા હોય તો અશુભ આશ્રવ થાય છે.

(૫) પચ્ચીસ ક્રિયાઓ :- પચ્ચીસ પ્રકારની ક્રિયાથી જીવમાં કર્મનું આગમન થાય છે, તેથી પચ્ચીસ ક્રિયાને આશ્રવ કહેલ છે. આમ કુલ ૪૨ આશ્રવસ્થાનો છે. ॥૨૧॥

અવતરણિકા :-

પૂર્વગાથામાં આશ્રવના બેતાલીસ ભેદોમાંથી પાંચ ઇન્દ્રિય, ચાર કષાય, પાંચ અવ્રત, ત્રણ યોગો અને પચ્ચીસ ક્રિયાઓ બતાવી. હવે પચ્ચીસ ક્રિયાઓના નામો ગાથા-૨૨થી ૨૪માં બતાવે છે -

ગાથા :-

કાઙ્ય અહિગરણિયા, પાઝસિયા પારિતાવળી કિરિયા ।
 પાળાઙ્વાયારંભિય, પરિગ્ગહિઆ માયવત્તી અ ॥૨૨॥
 મિચ્છાદંસળવત્તી, અપચ્ચક્ખાળા ય દિદ્ધિ પુદ્ધિ ય ।
 પાઙ્ગુચ્ચિય સામંતોવળીઅ નેસત્થિ સાહત્થી ॥૨૩॥
 આળવળિ વિઆરણિયા, અળભોગા અળવકંખપચ્ચઙ્ગયા ।
 અન્ના પઓગ સમુદાળ પિજ્જ દોસેરિયાવહિયા ॥૨૪॥

ગાથાર્થ :-

કાચિકી ક્રિયા, અધિકરણિકી ક્રિયા, પ્રાદેષિકી ક્રિયા, પારિતાપનિકી ક્રિયા, પ્રાણાતિપાતિકી ક્રિયા, આરંભિકી ક્રિયા, પારિગ્રહિકી ક્રિયા, માયાપ્રત્યયિકી ક્રિયા અને ॥૨૨॥

મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયિકી ક્રિયા, અપ્રત્યાખ્યાનિકી ક્રિયા અને દૃષ્ટિકી ક્રિયા, સ્પૃષ્ટિકી ક્રિયા, પ્રાતિત્યકી ક્રિયા, સામન્તોપનિપાતિકી ક્રિયા, નૈશાસ્ત્રિકી ક્રિયા, સ્વાહસ્તિકી ક્રિયા. ॥૨૩॥

આનયન ક્રિયા=આજ્ઞાપનિકી ક્રિયા, વૈદારણિકી ક્રિયા, અનાભોગિકી ક્રિયા, અનવકાંક્ષાપ્રત્યયિકી ક્રિયા, અન્ય પ્રાયોગિકી ક્રિયા, સામુદાનિકી ક્રિયા, પ્રૈમિકી ક્રિયા, દ્વૈષિકી ક્રિયા, ઇર્ષ્યાપથિકી ક્રિયા. ॥૨૪॥

ભાવાર્થ :-

જે ક્રિયાઓથી જીવમાં કર્મનું આગમન થાય છે, તે ૨૫ ક્રિયાઓ આ પ્રમાણે છે -

(૧) કાઙ્ય=કાચિકીક્રિયા :- બે પ્રકારની છે : (૧) દુષ્ટ એવા મિથ્યાદૃષ્ટિનો વાણી અને મન નિરપેક્ષ પરને અભિભવ કરનારો એવો જે કાયાનો વ્યાપાર તે પરથી કાચિકીક્રિયા છે, અથવા (૨) પ્રમત્ત સંયતને અનેક ઉચિત ક્રિયાઓમાં બહુ પ્રકારની દુષ્પ્રયોગવાળી કાચિક ક્રિયા તે કાચિકીક્રિયા છે.

મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવો વાણીથી અને મનથી નિરપેક્ષ થઈને માત્ર કાયાથી અન્ય દર્શનવાળાને ઉપદ્રવ કરતા હોય ત્યારે મિથ્યાદૃષ્ટિથી પરને ઉપદ્રવ કરાતી ક્રિયા તે કાયિકીક્રિયા છે. વળી, સુસાધુઓ સંયમની ક્રિયાઓ શાસ્ત્રવિધિ અનુસાર કરાતા હોય છે, છતાં પ્રમાદી સાધુ ઘણા પ્રકારે વિપરીત કાયિક ક્રિયાઓ કરે તે કાયિકીક્રિયા છે અર્થાત્ વિપરીત રીતે પડિલેહણ આદિ ક્રિયાઓ કરે તે કાયિકીક્રિયા છે.

(૨) અહિગરણિઆ=અધિકરણિકીક્રિયા :- જેનાથી આત્મા દુર્ગતિની પ્રાપ્તિનો અધિકારી થાય છે તે અધિકરણિકીક્રિયા છે. જેમ કે સાધુ હોય અને પોતાનાં ઉપકરણ ગૃહસ્થને આપે તો તે ઉપકરણથી ગૃહસ્થો જે આરંભ-સમારંભ કરે તેના દ્વારા સાધુ કર્મબંધનો અધિકારી બને. વળી, ગૃહસ્થ પણ બીજાને ઉપદાત કરે તેવાં શસ્ત્રાદિ અન્યને આપે તો તેનાથી તે કર્મબંધનો અધિકારી બને, તે અધિકરણિકીક્રિયા છે.

(૩) પાઠસિયા=પ્રાદેષિકીક્રિયા :- પ્રાદેષિકી=પ્રાદોષિતક્રિયા બે પ્રકારની છે : (૧) પુત્ર, સ્ત્રી આદિ સ્વજનના કે પરજનના વિષયમાં જે પ્રદેષ પેદા થાય તે જીવપ્રાદેષિકીક્રિયા કહેવાય, અને (૨) પોતાને વ્યાધાત કરનાર કાંટા આદિ પ્રત્યે જે પ્રદેષ પેદા થાય તે અજીવપ્રાદેષિકીક્રિયા કહેવાય.

(૪) પારિતાપનિકી=પારિતાપનિકીક્રિયા :- પારિતાપનિકીક્રિયા બે પ્રકારની છે : (૧) પુત્રાદિના વિયોગથી પીડિત થઈને મસ્તકાદિ કૂટે તે સ્વપરિતાપનિકીક્રિયા છે અને (૨) પુત્ર, શિષ્ય કે સ્ત્રી આદિને તાડન કરે તે પરપરિતાપનિકીક્રિયા છે.

(૫) પાણાઙ્વાય=પ્રાણાતિપાતિકીક્રિયા :- પ્રાણાતિપાતિકીક્રિયા બે પ્રકારની છે : (૧) પોતે પ્રાણનો નાશ કરવા માટે ઝંપાપાતાદિ કરે તે સ્વપ્રાણાતિપાતિકીક્રિયા છે. (૨) મોહ, લોભ કે ક્રોધથી આવિષ્ટ થઈને બીજાના પ્રાણનો નાશ કરે તે પરપ્રાણાતિપાતિકીક્રિયા છે.

(૬) આરંભિય=આરંભિકીક્રિયા :-

પૃથ્વી આદિ જીવોના ઉપદાતનું કારણ હોય તેવી જે ક્રિયા તે આરંભિકીક્રિયા છે, અને આ ક્રિયા મુનિને પણ પ્રમાદને વશ હોય ત્યારે અયતનને કારણે

પ્રાપ્ત થાય છે. આરંભિકીક્રિયા બે પ્રકારની છે. (૧) સજીવ એવી વસ્તુના ઘાતની ક્રિયા તે જીવઆરંભિકીક્રિયા છે અને (૨) દોરેલા અથવા કોતરેલા નિર્જીવજીવને હણવાની ક્રિયા તે અજીવઆરંભિકીક્રિયા છે.

(૭) પરિગ્રહિઆ=પારિગ્રહિકીક્રિયા :- ભોગસામગ્રીના ઉપાયોને પ્રાપ્ત કરવાની અને રક્ષણ કરવાની જે મૂર્ચ્છા, તે પારિગ્રહિકીક્રિયા છે.

(૮) માયાવત્તી=માયાપ્રત્યયિકીક્રિયા :- મોક્ષના સાધનભૂત એવા જ્ઞાનાદિમાં માયાપ્રધાન એવા પુરુષની પ્રવૃત્તિ તે માયાપ્રત્યયિકીક્રિયા છે. જેમ કે શાસ્ત્ર ભણવાની ક્રિયા કે ચારિત્રાચારની ક્રિયા યથાતથા કરે અને મેં સમ્યક્ કરી છે, તેમ મનથી સમાધાન કરી લે, તે માયાપ્રત્યયિકીક્રિયા છે.

(૯) મિચ્છાદંસણવત્તી=મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયિકીક્રિયા :- આત્મકલ્યાણની વિરુદ્ધ એવા સાંસારિક ફળની લાલસાથી મિથ્યાદર્શનના માર્ગ વડે જતા એવા અન્યને ‘હું સાધી લઉં’ એ હેતુથી તેના કૃત્યની અનુમોદના કરનારની ક્રિયા અર્થાત્ મિથ્યાદર્શનના માર્ગથી જનાર પુરુષની પ્રવૃત્તિની અનુમોદના કરનારની મિથ્યાદર્શનપ્રત્યયિકી ક્રિયા છે.

(૧૦) અપચ્ચક્ષાણી=અપ્રત્યાખ્યાનિકીક્રિયા :- સંયમનો વિઘાત થાય એ રીતે સંયમની ક્રિયા કરે તે અપ્રત્યાખ્યાનિકીક્રિયા છે.

(૧૧) દિદ્ધિ=દૃષ્ટિકીક્રિયા=દર્શનક્રિયા :- જીવ અને અજીવના વિષયથી દર્શનક્રિયા બે પ્રકારની છે : (૧) પ્રમાદીને યુદ્ધો આદિને જોવાનો જે આદર તે જીવવિષયક દર્શનક્રિયા છે. (૨) દેવ, કુળ, સભા આદિ જોવાનાં સ્થાનોને રાગથી યુક્ત એવી જોવાની ક્રિયા તે અજીવવિષયક દર્શનક્રિયા છે.

(૧૨) પુદ્ધિ=સ્પૃષ્ટિકીક્રિયા=સ્પર્શનક્રિયા :- જીવ અને અજીવના વિષયથી સ્પર્શનક્રિયા બે પ્રકારની છે : (૧) રાગ, દ્વેષ કે મોહથી યુક્ત એવો પુરુષ, પુરુષનાં અંગ, સ્ત્રીનાં અંગ કે નપુંસકનાં અંગને સ્પર્શન કરે તે જીવવિષયક સ્પર્શનક્રિયા છે. (૨) રાગ, દ્વેષ કે મોહથી યુક્ત એવા પુરુષની મૃગ રોમ આદિ કોમળ પદાર્થોને સ્પર્શન કરે તે અજીવવિષયક સ્પર્શનક્રિયા છે.

(૧૩) પાઙ્ગચ્ચિય=પ્રાતિત્યકીક્રિયા :- પાપના આરંભને કરનાર એવા અપૂર્વ અધિકરણનું સ્વબુદ્ધિથી નિષ્પાદન કરવું એ પ્રાતિત્યકીક્રિયા છે.

(૧૪) સામંતોવળીઝ=સામન્તોપનિપાતિકીક્રિયા :- સ્ત્રી, પુરુષ, નપુંસક અને પશુના આવાગમનવાળા દેશમાં જઈને સાધુ પરઠવવા યોગ્ય વસ્તુનો ત્યાગ કરે તે સામન્તોપનિપાતિકીક્રિયા છે. અથવા પ્રમત્ત સાધુઓ પરઠવવા યોગ્ય એવા ભક્તપાનાદિ અનાચ્છાદિક રાખે તો સંપાતિમ જીવોનો તેમાં પાત થાય છે, તે સામન્તોપનિપાતિકીક્રિયા છે.

(૧૫) નેસત્થિ=નૈશસ્ત્રિકીક્રિયા :- નૈસૃષ્ટિકીક્રિયા, નિર્સર્ગક્રિયા.

(૧૬) સાહત્ત્વી=સ્વહસ્તિકીક્રિયા :- અભિમાનથી રોષિત થયેલા ચિત્ત વડે અન્ય પુરુષના પ્રયત્નથી કરવા યોગ્ય એવી જે ક્રિયા તે પોતાના હાથે કરવામાં આવે તે સ્વહસ્તિકીક્રિયા છે.

(૧૭) આણવણિ=આનયનીક્રિયા=આનયનક્રિયા અથવા આજ્ઞાપનિકીક્રિયા :- સાધુ સ્વયં સ્વચ્છંદથી કોઈ વસ્તુ લઈ આવે અથવા બીજા પાસેથી મંગાવે તે આનયનક્રિયા છે અથવા સાધુ કોઈને ‘તું આ કર’ એ પ્રકારની આજ્ઞા કરે નહિ, છતાં પણ પ્રમાદને વશ કોઈ સાધુ આજ્ઞા કરનારા વચનથી કોઈને કાર્ય કરવાનું કહે, તો તે આજ્ઞાપનિકીક્રિયા છે.

(૧૮) વિઆરણિયા=વૈદારણિકીક્રિયા :- વિદારણ=કોઈનું હૈયું ચીરી નાખવું. બીજા વડે આચરણ કરાયેલ અપ્રકાશનીય એવા પાપનું પ્રકાશન કરવું તે વિદારણક્રિયા છે.

(૧૯) અણભોગા=અનાભોગિકીક્રિયા :- નહિ જોવાયેલ અને નહિ પ્રમાર્જન કરાયેલ એવા સ્થાનમાં શરીરની કે ઉપકરણની સ્થાપનની સાધુની ક્રિયા તે અનાભોગિકીક્રિયા છે.

(૨૦) અણવકંઘપચ્ચહ્યા=અનવકાંક્ષપ્રત્યયિકીક્રિયા :- અનવકાંક્ષપ્રત્યયિકીક્રિયા બે પ્રકારની છે : (૧) સ્વઅનવકાંક્ષપ્રત્યયિકીક્રિયા અને (૨) પરઅનવકાંક્ષપ્રત્યયિકીક્રિયા.

(૧) ભગવાને કહેલા કર્તવ્ય વિધિમાં પ્રમાદને વશ પ્રવૃત્તિ ન કરે તે પોતાના હિતની આકાંક્ષાનો અભાવ છે, તે સ્વઅનવકાંક્ષપ્રત્યયિકીક્રિયા છે.

(૨) ઉચિત ક્રિયાને નહિ કરતો, પરની પણ આકાંક્ષા રાખતો નથી=બીજા મને ઠપકો આપશે, તેની પણ ચિંતા કરતો નથી, તે પરઅનવકાંક્ષપ્રત્યયિકીક્રિયા છે.

(૨૧) પઞ્ચોગ=પ્રાયોગિકીક્રિયા :- આત્માથી અધિષ્ઠિત એવા કાયાદિનો વ્યાપાર તે પ્રયોગક્રિયા છે, અને તે કાય, વચન અને મનયોગથી ત્રણ પ્રકારનો છે. ધાવન-વલ્ગનાદિ (દોડવા, કૂદવારૂપ) કાયવ્યાપારરૂપ છે, હિંસાનો વાડ્યાપાર, કઠોર વાડ્યાપાર કે મૃષાદિ વાડ્યાપારરૂપ છે. ઇર્ષ્યા, અભિમાનાદિ મનોવ્યાપારરૂપ છે.

(૨૨) સમુદાન=સામુદાનિકીક્રિયા :- તપસ્વીઓને અપૂર્વ અપૂર્વ વિરતિ પ્રત્યે જે આભિમુખ્ય ભાવ થાય છે, તે સમાદાનક્રિયા છે. વળી, અન્યના મતે જેનાથી વિષયો ગ્રહણ થાય તે સમાદાન એટલે ઇન્દ્રિયો અને તેને ઉપઘાત કરનારી ક્રિયા તે સમાદાનક્રિયા.

સમાદાનક્રિયા એટલે જે વિરતિની પરિણતિ પોતાને પ્રાપ્ત થઈ હોય તેનાથી ઉપર ઉપરના વિરતિના પરિણામને પ્રાપ્ત કરવાની સાધુની જે ક્રિયા તે સમાદાનક્રિયા કહેવાય. વળી, અન્ય મત અનુસાર ઇન્દ્રિયો દ્વારા વિષયોનું સમાદાન થાય છે અર્થાત્ ગ્રહણ થાય છે, તેથી ઇન્દ્રિય સમાદાન છે; અને તે ઇન્દ્રિયોનો ઉપઘાત થાય તેવી ક્રિયા કરવામાં આવે તો તે સમાદાનક્રિયા છે. સમ+આદાન=ગ્રહણ કરવું.

(૨૩) પિજ્જ=રાગની ક્રિયા :- રાગને વશ થઈને જે જોવા આદિની ક્રિયા થાય તે રાગની ક્રિયા છે.

(૨૪) દોસ=દ્વેષિકીક્રિયા :- અનિચ્છનીય પદાર્થને જોઈને દ્વેષને વશ થઈને જે પ્રકારની મુખાદિની ચેષ્ટા કરવામાં આવે તે દ્વેષિકીક્રિયા છે.

(૨૫) ઇરિયાવહિયા=ઈર્ષ્યાપથિકીક્રિયા :- બધ્યમાન અને વેદ્યમાન એવો ઈર્ષ્યાપથ= એક સમયનું કર્મ બંધાય અને બીજા સમયે વેદન થાય તે ઈર્ષ્યાપથ. જે સાધુઓ મોહના પરિણામથી પર છે, કેવળ શરીરની ગમનાદિ ચેષ્ટાને કારણે એક સમયવાળું કર્મ બાંધે તે ઈર્ષ્યાપથિકીક્રિયા છે. આ ક્રિયા ૧૧, ૧૨ અને ૧૩મા ગુણસ્થાનકમાં રહેલા મહાત્માઓને હોય છે. ॥૨૨-૨૩-૨૪॥

(૬) “સંવરતત્ત્વ”નું વર્ણન (ગાથા-૨૫થી ૩૩)

અવતરણિકા :-

આશ્રવના ભેદો બતાવ્યા પછી હવે સંવરના ૫૭ ભેદો બતાવે છે -

ગાથા :-

સમિર્ઙ્ ગુત્તી પરિસહ, જઙ્ઘમ્મો ભાવણા ચરિત્તાણિ ।

પણ તિ દુવીસ દસ બાર, પંચભેણ્હિં સગવત્ત્રા ॥૨૫॥

ગાથાર્થ :-

સમિતિ, ગુપ્તિ, પરિષહ=પરિષહ જય, યતિધર્મ, ભાવના, ચારિત્ર, ૫, ૩, ૨૨, ૧૦, ૧૨, ૫ ભેદ વડે સત્તાવન ભેદ છે=સંવરના સત્તાવન ભેદ છે. ॥૨૫॥

ભાવાર્થ :-

સંવરના ભેદો :-

સમિતિ=૫ સમિતિ, ગુપ્તિ=૩ ગુપ્તિ, પરિષહ=૨૨ પરિષહનો જય, યતિધર્મ= ૧૦ પ્રકારનો યતિધર્મ, ભાવના=૧૨ ભાવના અને ચારિત્ર=૫ પ્રકારનું ચારિત્ર એમ સંવરના ૫૭ ભેદો છે.

સંયમજીવનની મર્યાદા પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિરૂપ છે. તેથી જે સાધુ સંયમગ્રહણથી માંડીને ત્રણ ગુપ્તિવાળા હોય, અને સંયમના પ્રયોજન અર્થે કોઈ પ્રવૃત્તિ કરવી હોય ત્યારે પાંચ સમિતિમાં ઉદ્યમ કરતા હોય, તે મુનિ સંવરભાવવાળા છે, અને સમિતિ-ગુપ્તિમાં ઉદ્યમ કરતા સાધુ જેમ ઉત્તરોત્તર ગુપ્ત ગુપ્તતર થાય છે, તેમ તેમ સંવર અધિક અધિક થાય છે.

વળી, તે સંવરના અતિશય અર્થે બાવીસ પ્રકારના પરિષહમાંથી જો કોઈ પરિષહ આવે અને સાધુ જો તે પરિષહનો જય ન કરી શકે તો સંયમની હાનિ થાય છે, અને જે સાધુ શાસ્ત્રવચન અનુસાર ઉચિત યત્ન કરીને ઉપસ્થિત પરિષહનો જય કરે તો સંવરમાં અતિશયતા થાય છે. તેથી પરિષહજયને પણ સંવરના ભેદમાં ગણેલ છે.

વળી, સમિતિ-ગુપ્તિવાળા સાધુ ૧૦ પ્રકારના યતિધર્મમાં ઉદ્યમ કરે છે. તેનાથી ગુપ્તિનો અતિશય થાય છે, તેથી દસ પ્રકારના યતિધર્મને પણ સંવરના ભેદમાં ગ્રહણ કરેલ છે.

વળી, સમિતિ-ગુપ્તિવાળા મુનિ આત્માને તત્ત્વથી ભાવિત કરવા અર્થે બાર ભાવનાઓમાં ઉદ્યમ કરે છે. તેનાથી પણ ગુપ્તિમાં અતિશયતા આવે છે, માટે બાર ભાવનાઓને પણ સંવરના ભેદમાં ગ્રહણ કરેલ છે.

વળી, સામાયિક આદિ પાંચ ચારિત્રોમાંથી પણ ઉત્તર ઉત્તરનાં ચારિત્રો ગુપ્તિમાં અતિશયતાને કરનારાં છે. તેથી પાંચ ચારિત્રોને પણ સંવરના ભેદમાં ગ્રહણ કરેલ છે. આમ સમિતિના પાંચ ભેદ, ગુપ્તિના ત્રણ ભેદ, પરિષહજયના ૨૨ ભેદ, યતિધર્મના દસ ભેદ, ભાવનાના બાર ભેદ, અને ચારિત્રના પાંચ ભેદ એમ કુલ સંવરના સત્તાવન ભેદ ગ્રહણ કરેલ છે. ॥૨૫॥

અવતરણિકા :-

પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિનાં નામો બતાવે છે -

ગાથા :-

ઈરિયા ભાસેસણાદાણે, ઉચ્ચારે સમિર્ઠસુ અ ।

મણગુત્તી વયગુત્તી, કાયગુત્તી તહેવ ય ॥૨૬॥

ગાથાર્થ :-

સમિતિઓમાં ઈર્યા, ભાષા, ઓષણા, આદાનભંડમતનિક્કિવેણા અને ઉચ્ચારપાસવણ=પારિષ્ઠાપનિકા સમિતિ એમ પાંચ ભેદો છે અને મન, વચન અને કાયગુપ્તિ એમ ત્રણ ગુપ્તિના ભેદો છે. ॥૨૬॥

ભાવાર્થ :-

પાંચ સમિતિ :-

(i) ઈર્યાસમિતિ : કંટક આકીર્ણ ભૂમિમાં ગમનની જેમ ગમનાગમનમાં જીવરક્ષાના અર્થે સાધુની યતનાપૂર્વકની ચેષ્ટા ઈર્યાસમિતિ છે.

(ii) ભાષાસમિતિ :- સંયમની વૃદ્ધિ અર્થે વચનપ્રયોગ ઉપયોગી જણાય ત્યારે સંયમની મર્યાદાનું સ્મરણ કરીને જે વચનપ્રયોગ કરાય તે ભાષાસમિતિ

છે, અને બોલવાની સહજ ઇચ્છા થઈ અને મોક્ષનું કે સંયમનું પ્રયોજન જેનાથી સિદ્ધ થતું ન હોય તેવો વચનપ્રયોગ તે ભાષાસમિતિથી વિપરીત પ્રવૃત્તિ છે.

(iii) એષણાસમિતિ :- સાધુજીવનમાં નિર્દોષ આહાર, વસતિ આદિ માટે શાસ્ત્રવિધિ અનુસાર જે ગવેષણા કરવામાં આવે તે એષણાસમિતિ છે, અને શાસ્ત્રવચનના સ્મરણ વગર આહાર, ઉપધિ કે વસતિની યાચના કરવામાં આવે તે એષણાસમિતિથી વિરુદ્ધ એવી અસમિતિ છે.

(iv) આદાનભંડમત્તનિકિખવેણા સમિતિ :- સાધુના ઉપકરણરૂપ ભાંડ અને માત્રાને યતનાપૂર્વક લેવામાં અને મૂકવામાં આવે તે આદાનભંડમત્તનિકિખવેણા સમિતિ છે.

(v) ઉચ્ચારપાસવણ સમિતિ :- ઉચ્ચાર=મળ-મૂત્રાદિ વિધિપૂર્વક પરઠવવામાં આવે તે ઉચ્ચાર સમિતિ=પારિષ્ટાપનિકા સમિતિ છે.

ત્રણ ગુપ્તિ :-

(i) મનોગુપ્તિ :- આર્ત-રૌદ્રધ્યાન કે આર્ત-રૌદ્રધ્યાનને અનુકૂળ એવા સંસારવર્તી પદાર્થોનું ચિંતવન તે મનની અગુપ્તિ છે, અને તે ભાવોથી આત્માને વિમુખ કરવા માટે ભગવાનના વચન અનુસાર ધર્મધ્યાન કે શુક્લધ્યાનમાં યત્ન કરવામાં આવે અથવા ધર્મધ્યાન કે શુક્લધ્યાનની નિષ્પત્તિના ઉપાયભૂત અધ્યયન આદિથી આત્માને વાસિત કરવામાં આવે એવી મનની જે પ્રવૃત્તિ તે મનોગુપ્તિ છે.

(ii) વચનગુપ્તિ :- સંયમના પ્રયોજન સિવાય બોલવાને અભિમુખ અંતરંગ મનોવૃત્તિ ન ઊઠે તે પ્રકારના ગુપ્ત ભાવોને કારણે વચનપ્રયોગની અપ્રવૃત્તિ તે વચનગુપ્તિ છે, અથવા સંયમના પ્રયોજનથી વચનપ્રયોગ કરતી વખતે સંયમના પ્રયોજન સિવાયનો અન્ય વચનપ્રયોગ ન થાય તે પ્રકારનો અંતરંગ યતનાનો પરિણામ તે વચનગુપ્તિ છે.

(iii) કાયગુપ્તિ :- કાયોત્સર્ગકાળમાં કાયાની ચેષ્ટાની નિવૃત્તિ હોય અને મન કાયાને સ્થિર કરીને સંયમભાવને અભિમુખ જવા પ્રવર્તતું હોય તો તે કાયગુપ્તિ છે, અથવા સંયમજીવનની સર્વ ઉચિત પ્રવૃત્તિઓમાં કાયાની ચેષ્ટા ઉપર નિયંત્રણ હોય, જેનાથી સંયમની વૃદ્ધિનો વ્યાઘાત થાય તેવો મનોવ્યાપાર

પણ ન હોય, વચનવ્યાપાર પણ ન હોય અને કાયવ્યાપાર પણ ન હોય, ફક્ત સંયમની વૃદ્ધિનું કારણ બને તેવા મનોયોગથી નિયંત્રિત સંયમની ક્રિયામાં યત્ન હોય તો તે કાયગુપ્તિ છે. ॥૨૬॥

અવતરણિકા :-

પૂર્વગાથામાં પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ બતાવ્યા. હવે બાવીસ પરિષદોનાં નામો ગાથા-૨૭ અને ૨૮માં બતાવે છે —

ગાથા :-

ખુહા પિવાસા સી ઉળ્હં, દંસાચેલારઙ્ગિથિઓ ।
 ચરિયા નિસીહિયા સિજ્જા, અક્કોસ વહ જાયણા ॥૨૭॥
 અલાભ રોગ તળાફાસા, મલ-સક્કાર-પરીસહા ।
 પત્ત્રા અત્રાણ સમ્મત્તં, ઇઅ બાવીસ પરીસહા ॥૨૮॥

ગાથાર્થ :-

દુધાપરિષદ, પિપાસાપરિષદ, શીતપરિષદ, ઉષ્ણપરિષદ, દંશપરિષદ, અચેલકપરિષદ, અરતિપરિષદ, સ્ત્રીપરિષદ, ચર્યાપરિષદ, નૈષેધિકી-પરિષદ, શય્યાપરિષદ, આક્રોશપરિષદ, વધપરિષદ અને યાચનાપરિષદ. ॥૨૭॥

અલાભપરિષદ, રોગપરિષદ, તૃણસ્પર્શપરિષદ, મલપરિષદ, સત્કારપરિષદ, પ્રજ્ઞાપરિષદ, અજ્ઞાનપરિષદ, સમ્યક્ત્વપરિષદ એ પ્રમાણે બાવીસ પરિષદો છે. ॥૨૮॥

◆ જેમ ‘ભીમ’ શબ્દથી ભીમસેન ગ્રહણ થાય છે, તેમ ‘પરિષદ’ શબ્દથી ‘પરિષદનો જય’ ગ્રહણ કરવાનો છે.

ભાવાર્થ :-

બાવીસ પરિષદનો જય :-

બાવીસ પરિષદો છે અને આ પરિષદોનો અજય સંયમમાં મલિનતાને કરે છે, અને જે સાધુ સમ્યગ્ યત્નપૂર્વક પરિષદનો જય કરે છે, તેનાથી ગુપ્તિનો

પ્રકર્ષ થાય છે, અને ગુપ્તિનો પ્રકર્ષ તે સંવરનો પ્રકર્ષ છે. તેથી બાવીસ પરિષદનો જય એ પણ સંવરના ભેદો છે.

(૧) ક્ષુધાપરિષદનો જય :- શેષ વેદનથી અતિશયવાળી એવી ક્ષુધાનો ઉદય થયો હોય, જેથી ક્ષુધાવેદનીયથી સાધુને અશાતાનો અનુભવ થતો હોય, આમ છતાં તે સાધુ શુદ્ધ ભિક્ષા માટે સમ્યગ્ યત્ન કરતા હોય, અને શુદ્ધ ભિક્ષા ન મળે તો ક્ષુધામાં પણ વ્યાકુળતા વગર સમભાવની વૃદ્ધિમાં યત્ન કરતા હોય, તો ક્ષુધાપરિષદનો જય છે. જો નિર્દોષ ભિક્ષા મળે અને તે ભિક્ષા દ્વારા સંયમની વૃદ્ધિ થાય તે રીતે જ ક્ષુધાને શમાવે તો ક્ષુધાપરિષદનો જય કહેવાય, અને અનેષણીય=દોષિત ભિક્ષા ગ્રહણ કરે તો ક્ષુધાપરિષદનો જય નથી.

(૨) પિપાસાપરિષદનો જય :- ક્ષુધાપરિષદની જેમ જ પિપાસાપરિષદનો જય જાણવો.

(૩) શીતપરિષદનો જય :- કોઈ સાધુ જીર્ણ વસ્ત્રો થઈ ગયાં હોય, ઠંડી ભયંકર પડતી હોય, અને નિર્દોષ વસ્ત્ર પ્રાપ્ત થઈ શકતાં ન હોય તોપણ દોષિત વસ્ત્રને ગ્રહણ ન કરે, તે શીતપરિષદનો જય છે; અને આગમવિધિપૂર્વક નિર્દોષ વસ્ત્ર આદિની ગવેષણા કરે, અને તે મળે તો તેનો ઉપયોગ કરે, તે શીતપરિષદનો જય કહેવાય. વળી, ઠંડીથી આર્ત થયેલ સાધુ બીજા વડે અગ્નિ જ્વલિત કરાયેલો હોય તોપણ તેની પાસે જઈને બેસે નહિ, તે શીતપરિષદનો જય કહેવાય.

(૪) ઉષ્ણપરિષદનો જય :- શીતપરિષદની જેમ ઉષ્ણપરિષદનો જય જાણવો. કોઈ સાધુ ઉષ્ણથી તપ્ત હોય, તોપણ સ્નાન કરવું, પંખો કરવો, પવન આવતો હોય તે સ્થાનમાં બેસવું, તેનું વર્જન કરે, છત્ર આદિ ધારણ કરવાનું વર્જન કરે અને સમ્યક્ રીતે ઉષ્ણતાને સહન કરે અને ચિત્તને ધર્મધ્યાનમાં પ્રવર્તાવી શકે તો તે ઉષ્ણપરિષદનો જય છે.

(૫) દંશમશકપરિષદનો જય :- કોઈ સાધુ ડાંસ આપે એવા મચ્છર આદિ કરડતા હોય તોપણ દંશમશકના સ્થાનથી દૂર ન થાય, તેને દૂર કરવા ધૂમાડાદિ ન કરે, ન કરાવે અને પંખાદિ કે વસ્ત્રાદિથી નિવારણ કરે નહિ, અને ચિત્તને ધર્મધ્યાનમાં પ્રવર્તાવી શકે તો તે દંશમશકપરિષદનો જય કહેવાય.

(૭) નગ્નપરિષહનો જય :- સાધુને સંયમમાં ઉપકારક હોય તેનાથી લેશ પણ અધિક વસ્ત્ર ધારણ ન કરે, અને સંયમની પુષ્ટિ થાય તેવાં જીર્ણ વસ્ત્રાદિ ધારણ કરે તે સાધુએ નગ્નપરિષહનો જય કર્યો કહેવાય.

(૭) અરતિપરિષહનો જય :- સાધુ સંયમની પ્રવૃત્તિમાં શક્ય ઉદ્યમ કરવા છતાં પોતાની ધારણા પ્રમાણે ઉત્તમ ભાવ ન થાય તેના કારણે અથવા કોઈ અન્ય નિમિત્તના કારણે અરતિ થાય ત્યારે સૂત્રના ઉપદેશ અનુસાર સમ્યક્ ધર્મના ઉદ્યમથી અરતિને દૂર કરે તો અરતિપરિષહનો જય કહેવાય.

(૮) સ્ત્રીપરિષહનો જય :- સ્ત્રીઓના કોઈપણ ભાવો પ્રત્યે રાગ ઉત્પન્ન ન થાય, તેઓને જોવા માટે ચક્ષુનો નિવેશ ન થાય, તે પ્રકારની આંતરિક જાગૃતિ રાખવામાં આવે તો સ્ત્રીપરિષહનો જય કહેવાય.

(૯) ચર્યાપરિષહનો જય :- આળસનો જેણે ત્યાગ કર્યો છે તેવા સાધુ ગ્રામ, નગર, કુલાદિમાં અનિયતરૂપે વસતા, નિર્મમભાવવાળા, માસ માસ સ્થિર થઈને વિહાર કરે તો ચર્યાપરિષહનો જય કહેવાય.

(૧૦) નિષદ્યા=સ્થાનપરિષહનો જય :- સ્ત્રી, પશુ, નપુંસકથી રહિત એવા સ્થાનમાં ઇષ્ટ-અનિષ્ટની બુદ્ધિને જીતવાની ઇચ્છાવાળા સાધુ, પ્રાપ્ત થયેલું જે સ્થાન હોય તે સ્થાનમાં ઉદ્વેગરહિત રહે, તે નિષદ્યાપરિષહનો જય કહેવાય.

(૧૧) શય્યાપરિષહનો જય :- સંથારો અથવા ખાટલો વગેરે મૃદુ હોય, કઠણ હોય, ઊંચો કે નીચો મળે, ઉપાશ્રય ધૂળથી ભરેલો હોય, શિશિર ઋતુમાં બહુધર્મવાળો હોય=ક્યારેક વધુ ગરમી લાગે તો ક્યારેક વધુ ઠંડી લાગે તેવો હોય, ત્યાં ક્યારેય સાધુ ઉદ્વેગ ન કરે તો શય્યાપરિષહનો જય થાય.

(૧૨) આકોશપરિષહનો જય :- કોઈ અનિષ્ટ વચન કહે અને તે સત્ય હોય તો કોપ કેમ થાય ? અર્થાત્ ન થાય. જે કારણથી આ મારો ઉપકારી છે તેથી કહે— “આ પ્રમાણે હું ફરી નહિ કરું”, અને તે અનિષ્ટ વચન અસત્ય હોય તો ગુસ્સો કરવાનું કોઈ પ્રયોજન નથી, એ પ્રમાણે વિચાર કરવાથી સાધુને આકોશપરિષહનો જય થાય.

(૧૩) વધપરિષહનો જય :- હાથથી કે ચાબૂકથી કોઈ મારતું હોય તો સાધુ વિચારે કે આ શરીર અવશ્ય નાશ પામનાર છે, તેથી આ પરિષહ મારે સમ્યગ્

સહન કરવો જોઈએ. “આ શરીર પુદ્ગલરૂપ છે, તેનો નાશ થઈ શકે, આત્માનો નાશ કરવો શક્ય નથી” આથી મારા કરાયેલા કર્મના ફળરૂપ આ પરિષદ પ્રાપ્ત થયો છે, માટે મારે સમ્યક્ સહન કરવો જોઈએ, એ પ્રકારનો અધ્યવસાય કરે તો તે સાધુને વધપરિષદનો જય છે.

(૧૪) યાચનાપરિષદનો જય :- સાધુને ભિક્ષા, વસ્ત્ર, પાત્ર કે વસતિ આદિ બીજા પાસેથી પ્રાપ્ત કરવાની છે, અને બીજા પાસે યાચના કરતાં ક્ષોભ ન થાય, પરંતુ સંયમના અર્થે ઉપકારી એવી વસ્તુની યાચના કરે તો તે સાધુને યાચનાપરિષદનો જય થાય.

(૧૫) અલાભપરિષદનો જય :- સાધુ સંયમનાં ઉપકારક એવાં ભિક્ષા, વસ્ત્ર, પાત્ર આદિ મેળવવા માટે યત્ન કરતા હોય અને ગૃહસ્થોના ઘરમાં ઘણી વસ્તુ હોવા છતાં પોતાને કોઈ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય નહિ તોપણ સમભાવના ચિત્તવાળા મુનિ કોઈ પ્રકારનો ખેદ કરે નહિ તો તે સાધુને અલાભપરિષદનો જય થાય.

(૧૬) રોગપરિષદનો જય :- સાધુને કોઈ રોગ પ્રગટ થાય ત્યારે ગચ્છથી નીકળેલા જિનકલ્પી આદિ ચિકિત્સા કરતા નથી અને ગચ્છવાસી સાધુ લાભાલાભનું આલોચન કરીને રોગને સહન કરવાની શક્તિ હોય તો રોગ સહન કરે પણ ચિકિત્સા ન કરાવે, અને જો રોગ સહન કરવાથી યોગમાર્ગની પ્રવૃત્તિ સિદ્ધાતી હોય તો શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી ચિકિત્સા કરે તો તે સાધુને રોગપરિષદનો જય થાય.

(૧૭) તૃણસ્પર્શપરિષદનો જય :- ગચ્છવાસી કે ગચ્છનિર્ગત=ગચ્છમાંથી નીકળેલા, સાધુને છિદ્ર વગરની તૃણની ચટાઈ આદિનો પરિભ્રમણ અનુજ્ઞાત છે, અને રાત્રીના સૂતી વખતે સાધુ તે ચટાઈ આદિ ઉપર સંથારો અને ઉત્તરપટ્ટો આદિ કરીને સૂવે છે; તે ચોરો વડે હરણ કરાયેલો હોય, તેથી સંથારા વગર ચટાઈ ઉપર સૂવું પડે, અથવા તો સંથારો અને ઉત્તરપટ્ટો જીર્ણ હોય તેથી બહુ પાતળો હોય અને તેના કારણે ચટાઈ આદિના તૃણ સૂતી વખતે પ્રતિકૂળ લાગે તોપણ ચિત્તમાં ગ્લાનિ કર્યા વગર સહન કરે, તો તે સાધુને તૃણસ્પર્શપરિષદનો જય કર્યો કહેવાય.

(૧૮) મલપરિષહનો જય :- ૨જ વગેરે ધૂળ શરીર ઉપર લાગેલી હોય, પરસેવાના સંસર્ગથી કઠણ થઈ ગયેલ હોય, અને ઉનાળાની ગરમીના કારણે દુર્ગંધથી મહાઉદ્વેગને પેદા કરે તેવો મલ શરીર ઉપર થયો હોય, તોપણ તેને દૂર કરવા માટે સાધુ અભિલાષ પણ ન કરે, પરંતુ સમભાવની વૃદ્ધિ થાય એવો યત્ન કરે તો તે સાધુએ મલપરિષહનો જય કર્યો કહેવાય.

(૧૯) સત્કારપરિષહનો જય :- સંયમી સાધુનો ભક્તિથી કોઈ આહાર, વસ્ત્રાદિથી સત્કાર કરતા હોય, અને તેમના ગુણોનું ઉત્કીર્તન કરતા હોય, કે કોઈ સત્કાર ન પણ કરતા હોય, તોપણ લોકોથી પોતે સત્કારિત છે કે અસત્કારિત છે એ પ્રકારના ભાવને કર્યા વગર સમભાવમાં ચિત્તને રાખે તો તે સાધુએ સત્કારપરિષહનો જય કર્યો કહેવાય.

(૨૦) પ્રજ્ઞાપરિષહનો જય :- કોઈ મહાત્મા પાસે બુદ્ધિ અતિશય હોય તોપણ ગર્વને ધારણ કરે નહિ તો તે મહાત્માએ પ્રજ્ઞાપરિષહનો જય કર્યો કહેવાય.

(૨૧) અજ્ઞાનપરિષહનો જય :- કોઈ મહાત્મા પાસે બુદ્ધિ અલ્પ હોવાને કારણે શાસ્ત્રના પરમાર્થને જાણવામાં સ્ખલના પામતા હોય, તોપણ અદીનભાવથી પોતાના તે પ્રકારના કર્મને સહન કરે અને સમભાવની વૃદ્ધિમાં યત્ન કરે તો તે મહાત્માએ અજ્ઞાનપરિષહનો જય કર્યો કહેવાય.

(૨૨) સમ્યક્ત્વપરિષહનો જય :- કોઈ મહાત્મા સંયમમાં સારો ઉદ્યમ કરતા હોય તો વિચારે કે ‘હું બધા પાપોથી વિરત છું, પ્રકૃષ્ટ તપ કરું છું, સર્વથા સંગ વગરનો છું’ તોપણ ધર્મ-અધર્મ કે દેવનારકાદિ ભાવોને જોઈ શકું તેવું જ્ઞાન પ્રગટ થતું નથી, તેથી ભગવાનનું વચન સત્ય જણાતું નથી, તે પ્રકારનો સંદેહ થાય તે સમ્યક્ત્વમાં પરિષહ છે. પરંતુ તેવો સંદેહ કર્યા વગર, મારાં ભૂતકાળનાં તેવાં કર્મ છે કે જેથી આ રીતે સંયમમાં ઉદ્યમ કરવા છતાં પણ તે કર્મો નાશ પામતાં નથી, જેથી અતીન્દ્રિય એવા ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય કે નરકાદિ ભાવોને જોવાની શક્તિ પ્રગટ થઈ નથી, એ પ્રકારનું ભાવન કરીને ચિત્તને સમ્યક્ત્વમાં સ્થિર કરે તો તે સાધુને સમ્યક્ત્વપરિષહનો જય છે. આ પ્રમાણે બાવીસ પરિષહનો જય સાધુ કરે છે. ॥૨૭-૨૮॥

અવતરણિકા :-

પૂર્વગાથામાં સંવરના ૫૭ ભેદોમાંથી સમિતિ, ગુપ્તિ અને પરિષહોનું વર્ણન કર્યું. હવે દસ પ્રકારના યતિધર્મને બતાવે છે -

ગાથા :-

ખંતી મદ્વ અજ્જવ, મુત્તી તવ સંજમે અ બોધવ્વે ।

સચ્ચં સોઅં આકિંચણં ચ બંભં ચ જઙ્ઘમ્મો ॥૨૯॥

ગાથાર્થ :-

ક્ષમા, નમ્રતા, સંરળતા, મુક્તિ, તપ, સંયમ, સત્ય, સોઅં=ત્યાગ, અર્કિયન અને બ્રહ્મચર્ય, એ યતિધર્મ જાણવો. ॥૨૯॥

ભાવાર્થ :-

દસ યતિધર્મ :-

(૧) ખંતી=ક્ષમાધર્મ :- ક્ષમા, તિતિક્ષા, સહિષ્ણુપણું અને ક્રોધનો નિગ્રહ, એ ક્ષમાના એકાર્થવાચી શબ્દો છે. ક્રોધના નિમિત્તનો આત્મામાં સદ્ભાવ છે કે અસદ્ભાવ છે એમ ચિંતવન કરીને ક્ષમા કરવી જોઈએ. જેમ કોઈ પોતાના દોષો કહે અને તે દોષો પોતાનામાં હોય તો વિચારે કે પર વડે કહેવાયેલા દોષો મારામાં છે, માટે મારે અરુચિ કરવી જોઈએ નહિ. વળી, પર વડે કહેવાયેલા દોષો પોતાનામાં ન હોય તો આ પુરુષ અજ્ઞાનથી કહે છે, તેમ વિચારીને ક્ષમા ધારણ કરવી જોઈએ.

વળી, ક્રોધથી થતા અન્ય દોષોના ચિંતવનથી ક્ષમા ધારણ કરવી જોઈએ અર્થાત્ ક્રોધને કારણે વિદ્વેષ=વ્યાકુળતા, બીજાની હિંસા, સ્મૃતિભ્રંશ અને વ્રતલોપ આદિ દોષો થાય છે, તેમ ચિંતવન કરીને ક્ષમા ધારણ કરવી જોઈએ.

વળી, ક્રોધ કરવો એ બાલસ્વભાવ છે, એમ વિચારીને ક્ષમા ધારણ કરવી જોઈએ.

વળી, પરથી કોઈપણ પ્રતિકૂળતા આવે ત્યારે આ મારાં કર્મકૃત ફળ છે, એમ વિચાર કરીને અન્યથી થતા ઉપદ્રવમાં ક્ષમા ધારણ કરવી જોઈએ.

વળી, ક્ષમાના સ્વસ્થતા આદિ ગુણોનું ચિંતવન કરીને ક્ષમા ધારણ કરવી

જોઈએ. જેમ કે સ્વસ્થતા, કર્મબંધનો અભાવ, પ્રાયશ્ચિત્તનો અભાવ, શુભધ્યાન, પરના સમાધાનનું ઉત્પાદન=પરથી અનુચિત પ્રવૃત્તિ થઈ હોય તો ક્ષમાવાળો પુરુષ પ્રસંગને અનુરૂપ તેની અનુચિત પ્રવૃત્તિકૃત તેના ક્લેશના નિવારણ માટે ઉચિત સમાધાન પણ કરી શકે, પરંતુ સ્વયં તે પ્રવૃત્તિથી અક્ષમાવાળો થયેલો હોય તો પરનું સમાધાન કરી શકે નહિ, વળી સ્તિમિત પ્રસન્ન અંતરાત્મપણું=પ્રતિકૂળ સંયોગોની અસરને ન ઝીલે તેવું સ્થિર સંવરભાવવાળું અને પ્રસન્નભાવવાળું ચિત્ત ક્ષમામાં હોય છે. આ પ્રમાણે ક્ષમાના ગુણોનું સ્મરણ કરીને ક્ષમા ધારણ કરવી જોઈએ.

આ પ્રકારના તત્ત્વના ભાવનથી સાધુમાં જે ક્ષમાનો પરિણામ વર્તે છે, તે સંવરભાવ છે.

(૨) મદ્વ=માર્દવ=નમ્રતાધર્મ :- અસ્તબ્ધભાવવાળું ચિત્ત તે માર્દવભાવ છે. નમ્રતાની વૃત્તિ અને અનુત્સેક=ગર્વરહિત પરિણામ, એ માર્દવનું લક્ષણ છે અથવા મૃદુભાવ, મૃદુક્રિયા તે માર્દવ છે. આઠ પ્રકારના મદનો નિગ્રહ અને માનનો વિઘાત તે માર્દવ છે. આ મદનાં આઠ સ્થાનો આ પ્રમાણે છે --

(૧) જાતિનો મદ, (૨) કુલનો મદ, (૩) રૂપનો મદ, (૪) ઐશ્વર્યનો મદ, (૫) વિશિષ્ટ જ્ઞાનનો મદ, (૬) શ્રુતનો મદ, (૭) લાભનો મદ, (૮) વીર્યનો મદ.

મદનાં આઠ સ્થાનો વડે મત્ત થયેલો પુરુષ પરની નિંદા કરે છે, પોતાની પ્રશંસા કરે છે અને તીવ્ર અહંકારથી હણાયેલી મતિવાળો આ ભવમાં અને પરભવમાં અશુભફલવાળું અકુશળ કર્મ બાંધે છે, અને ઉપદેશ અપાતાં પણ તે પુરુષ શ્રેયને સ્વીકારતો નથી. તેથી આ મદસ્થાનોનો નિગ્રહ માર્દવધર્મ છે.

(૩) અજ્જવ=આર્જવ=સરળતા=સરળતાધર્મ :- ભાવની વિશુદ્ધિ અને અવિસંવાદન એ આર્જવનું લક્ષણ છે અર્થાત્ મન, વચન અને કાયાની અવક્રતારૂપ ભાવની વિશુદ્ધિ, અને મન-વચન-કાયાના યોગો પરસ્પર વિસંવાદવાળા ન હોય, તે આર્જવનું લક્ષણ છે. ઋજુભાવ અર્થાત્ સરળભાવ અને સરળક્રિયા તે આર્જવ છે.

માયાવી પુરુષ આ ભવ કે પરભવમાં અનર્થ કરે તેવાં અશુભકર્મોને બાંધે છે, ઉપદેશ અપાતાં પણ શ્રેયને સ્વીકારતો નથી. તેથી આર્જવ અર્થાત્ સરળભાવ તે ધર્મ છે.

(૪) મુક્તી=મુક્તિધર્મ :- તત્ત્વાર્થકારે શૌચધર્મ તરીકે જે ગ્રહણ કરેલ છે તેને નવતત્ત્વમાં ‘મુક્તી’ તરીકે ગ્રહણ કરેલ છે. લોભનો અભાવ તે મુક્તિ છે અથવા આત્માની પવિત્રતા તે ‘મુક્તી’ છે. આત્માને વસ્તુ પ્રત્યેનો અભિષ્વંગ છે તે લોભ છે, અને અભિષ્વંગનો અભાવ થાય તે શૌચ છે અને તે શૌચ એ જ લોભથી મુક્તી-મુક્તિ છે.

ભાવવિશુદ્ધિ, નિષ્કલુષતા=કલેશ વગરનું ચિત્ત, ધર્મસાધનમાત્રમાં પણ અભિષ્વંગનો અભાવ, એ સર્વ મુક્તિના પર્યાયવાચી શબ્દો છે. લોભથી અભિભૂત થયેલો જીવ આ ભવ અને પરભવમાં અશુભ ફળ આપે તેવાં અશુભ કર્મો બાંધે છે અને ઉપદેશ આપતાં પણ શ્રેયને સ્વીકારતો નથી. તેથી લોભથી મુક્તિ એ ધર્મ છે.

(૫) તત્ત્વ=તપધર્મ :- પ્રકીર્ણ તપ અનેક પ્રકારનો છે. છ પ્રકારનો અભ્યંતર તપ અને છ પ્રકારનો બાહ્યતપ છે. તેનું વિશેષથી વર્ણન ‘નિર્જરા તત્ત્વ’માં કરેલ છે.

(૬) સંજમે=સંયમધર્મ :- મન, વચન અને કાયાના યોગોનો નિગ્રહ, સંયમ છે, અને તે સત્તર પ્રકારનો છે.

(૧) પૃથ્વીકાયનો સંયમ	(૨) અપૂકાયનો સંયમ
(૩) તેઉકાયનો સંયમ	(૪) વાયુકાયનો સંયમ
(૫) વનસ્પતિકાયનો સંયમ	(૬) બેઇન્દ્રિયનો સંયમ
(૭) તેઇન્દ્રિયનો સંયમ	(૮) ચઉરિન્દ્રિયનો સંયમ
(૯) પંચેન્દ્રિયનો સંયમ	(૧૦) પ્રેક્ષ્યનો સંયમ
(૧૧) ઉપેક્ષ્યનો સંયમ	(૧૨) અપહૃત્યનો સંયમ
(૧૩) પ્રમૃજ્યનો સંયમ	(૧૪) કાયનો સંયમ
(૧૫) વાક્રસંયમ	(૧૬) મનસંયમ
(૧૭) ઉપકરણસંયમ	

૧ થી ૯. પૃથ્વીકાય આદિથી પંચેન્દ્રિય જીવોનો સંયમ : મન-વચન-કાયાના યોગોનો શાસ્ત્રવિધિ અનુસાર નિગ્રહ એ સંયમ છે; અને તે સંયમ પૃથ્વી આદિથી માંડીને પંચેન્દ્રિય સુધીના જીવોને લેશ પણ પીડા ન થાય, કોઈનું અહિત ન થાય, અને કોઈના કષાયના ઉદ્રેકમાં પોતે નિમિત્ત ન બને તે રીતે

યતનાપૂર્વક મન-વચન-કાયાથી પ્રવૃત્તિ કરવાથી ઉપર દર્શાવેલ એકથી નવ પ્રકારનો સંયમ થાય છે.

૧૦. પ્રેક્ષ્ય સંયમ : કોઈપણ પ્રવૃત્તિ વખતે ચક્ષુથી જમીનનું અવલોકન કરીને જમીન જીવરહિત છે તેનો નિર્ણય કરીને પછી ચેષ્ટા કરે તે પ્રેક્ષ્યસંયમ છે.

૧૧. ઉપેક્ષ્ય સંયમ : ગુરુ પ્રવચન અનુસાર સાધુઓને ક્રિયામાં વ્યાપાર કરવા પ્રેરણા કરતા હોય તો ઉપેક્ષ્ય એવી અવિધિની ક્રિયાનો સંયમ છે. અને ગૃહસ્થો પોતાનાં સંસારનાં કૃત્યોમાં પ્રમાદ કરતા હોય ત્યારે તેઓને પ્રેરણા કરવાને બદલે ઉપેક્ષા કરે તો તે ઉપેક્ષ્ય સંયમ છે.

૧૨. અપહત્ય સંયમ : સંયમ માટે અનુપકારક હોય તેવા વસ્ત્ર, પાત્રોને ગ્રહણ કરવાનું વર્જન કરવાથી અને જીવથી સંસક્ત હોય તેવા ભક્તપાનાદિને વિધિપૂર્વક પરઠવવાની ક્રિયા કરવાથી અપહત્ય સંયમ છે.

૧૩. પ્રમૃજ્ય સંયમ : બેસવાની, ઊઠવાની કે કોઈ વસ્તુને લેવાની મૂકવાની ક્રિયામાં ભૂમિ જીવજંતુ રહિત છે તેનું અવલોકન કરીને પછી રજોહરણથી પ્રમાર્જના કરીને તે પ્રવૃત્તિ કરે તે પ્રમૃજ્ય સંયમ છે.

૧૪. કાય સંયમ : દોડવા-ફૂદવાની પ્રવૃત્તિની નિવૃત્તિ અને શુભ ક્રિયાઓમાં શાસ્ત્રવચનથી નિયંત્રિત પ્રવૃત્તિ તે કાય સંયમ છે.

૧૫. વાક્ સંયમ : હિંસાના વચનો અને કઠોર વચનો આદિની નિવૃત્તિ અને મોક્ષને અનુકૂળ એવી શુભ ભાષાની પ્રવૃત્તિ તે વાક્ સંયમ છે.

૧૬. મન સંયમ : દ્રોહ, અભિમાન, ઇર્ષ્યા આદિની નિવૃત્તિ અને ધર્મધ્યાન આદિમાં પ્રવૃત્તિ તે મન સંયમ છે.

૧૭. ઉપકરણ સંયમ : જ્યારે શાસ્ત્રના પદાર્થોને ગ્રહણ અને ધારણની શક્તિવાળા સાધુઓ હતા અને દીર્ઘ આયુષ્યવાળા હતા, ત્યારે પુસ્તકનું પ્રયોજન ન હતું, અને કાળની હાનિના કારણે શાસ્ત્રના ગ્રહણ અને ધારણની શક્તિના અભાવના કારણે સાધુને પુસ્તક ગ્રહણની અનુશા છે, એ પ્રમાણે કાલની અપેક્ષાએ પુસ્તકાદિને ગ્રહણ-અગ્રહણ કરવાથી ઉપકરણ સંયમ થાય છે.

(૭) સત્ત્વ=સત્યવચનધર્મ : સત્યવચનધર્મનો અર્થ ‘તત્ત્વાર્થભાષ્ય’ પ્રમાણે કરેલ છે. અર્થ હોતે છતે થનારું વચન તે સત્યવચન કહેવાય. અર્થાત્ પદાર્થ જે પ્રમાણે હોય તે પ્રમાણે તે પદાર્થનું વચન કરાય તે સત્યવચન છે, અથવા

જીવોના હિતનું કારણ હોય તે સત્યવચન છે, આ બન્ને પ્રકારનાં વચન અમૃષા વચન છે.

સત્યવચન કેવા ગુણોવાળું હોય તે બતાવતાં કહે છે —

અપરુષ=કઠોરતા વગરનું,

અપિશુન=કોઈની પ્રીતિના વિચ્છેદને નહિ કરનારું,

અસભ્યપણાના અભાવવાળું, અચપલ, કલુષતા વગરનું,

વિરલતા વગરનું=અટકી અટકીને નહિ બોલાયેલું,

અસંભ્રાન્ત=કોઈને સંભ્રમ પેદા ન કરે તેવું,

અભિજાત=વિનયવાળું,

અસંદિગ્ધ=સંદેહ ઉત્પન્ન ન કરે તેવું

સ્ફુટ=સ્પષ્ટ બોધ કરાવે તેવું,

ઔદાર્યયુક્ત=બીજાના હિતને અનુકૂળ એવા ઉદારભાવથી યુક્ત પરંતુ આ જીવ મારા ઉપદેશથી આવર્જિત થઈને આ મારો અનુયાયી થશે એવા ક્ષુદ્રભાવોથી યુક્ત નહિ એવું,

અગ્રામ્ય=વિદ્વાન પુરુષના ચિત્તને આવર્જિત કરે તેવું સમર્થ પરંતુ સામાન્ય લોકો બોલતા હોય તેવું ગ્રામ્યવચન નહિ,

પદાર્થના પરમાર્થને બતાવનારું=શીઘ્ર જ પ્રસ્તુત એવા અર્થને પરિસમાપ્ત કરનારું,

અરાગદ્વેષથી યુક્ત હોય, અને

માત્ર સૂત્રના જ ઉત્સર્ગ-અપવાદ અનુસાર પ્રવૃત્ત અર્થવાળું હોય.

વળી, અર્થીજનના=તત્ત્વને સાંભળવાની ઇચ્છાવાળા પુરુષના, ચિત્તને આવર્જન કરવા સમર્થ હોય, શ્રોતાને ઉપકાર કરનારું હોય, માયારહિત હોય, દેશકાળથી અવિરુદ્ધ હોય, અનવદ્ય હોય, ભગવાનના પ્રવચનમાં જ પ્રવૃત્ત હોય, યતનાવાળું હોય, પરિમિત શબ્દવાળું હોય, યાચના-પ્રચ્છન્ન અને પ્રશ્નવ્યાકરણવાળું હોય એવું સાધુનું વચન તે સત્યધર્મ છે.

આનાથી એ પ્રાપ્ત થાય કે સાધુ સંયમની વૃદ્ધિ અર્થે વસતિ આદિની યાચના કરે ત્યારે યાચનાના વિષયવાળો વચનપ્રયોગ હોય. વળી, શાસ્ત્રમાં કોઈ સ્થાને સંદેહ થાય ત્યારે ગુરુ આદિને પૃચ્છા કરે ત્યારે પ્રચ્છન્ન વચનપ્રયોગ હોય, અને

કોઈ તત્ત્વજિજ્ઞાસુ પ્રશ્ન કરે ત્યારે શાસ્ત્ર અવિરુદ્ધ વચનથી ઉત્તર આપે તે પ્રશ્નવ્યાકરણવાળો=પ્રશ્નના વિશેષરૂપે અર્થના કથનવાળો વચનપ્રયોગ હોય. તે ત્રણ સ્થાને કરાતા વચનપ્રયોગ ઉપર્યુક્ત ગુણવાળા હોય તો સાધુથી સત્યધર્મનું પાલન થાય છે.

(૮) સોઅં=ત્યાગધર્મ :- બાહ્ય અને અભ્યંતર ઉપધિરૂપ અન્નપાનાદિ અને શરીરરૂપ આશ્રયવાળો ભાવદોષનો પરિત્યાગ ‘ત્યાગ’ કહેવાય છે. નવતત્ત્વમાં ‘સોઅં’ નો અર્થ શૌચ કરેલ છે.

આશય એ છે કે બાહ્ય ઉપધિ અન્ન-પાનાદિ છે અને અભ્યંતર ઉપધિ શરીર છે. તે સર્વને આશ્રયીને ભાવદોષનો ત્યાગ કરવામાં ન આવે તો આત્મામાં શૌચભાવ પ્રગટ થાય નહિ. તેથી શૌચભાવ પ્રગટ કરવા અર્થે સાધુ દેહ અને અન્નપાનાદિને આશ્રયીને પણ રાગાદિ ભાવ કરતા નથી, અને સમભાવની વૃદ્ધિ થાય તે માટે દેહને ધારણ કરે છે અને દેહનું પાલન કરે છે અને સમભાવની વૃદ્ધિ થાય તે માટે અન્નપાનાદિ ગ્રહણ કરે છે તે શૌચભાવ છે.

આ રીતે તત્ત્વાર્થકારે સોઅં=ત્યાગધર્મ ગ્રહણ કરેલ છે, તેને જ નવતત્ત્વકારે સોઅં=શૌચધર્મ ગ્રહણ કરેલ છે.

(૯) આર્કિચળં=અર્કિચનધર્મ :- શરીર, ધર્મ, ઉપકરણ આદિમાં નિર્મમપણું એ આર્કિચન્ય છે અર્થાત્ કોઈપણ જડ પદાર્થમાં આસક્તિ ન રાખવી.

(૧૦) વંમં=બ્રહ્મચર્યધર્મ :- વ્રતપરિપાલન માટે, જ્ઞાનની વૃદ્ધિ માટે અને કષાયના પરિતાપના પરિહાર માટે=કષાયના ઉપશમ કે ક્ષય માટે ગુરુકુળમાં વાસ તે બ્રહ્મચર્ય છે. ગુરુકુલવાસના પર્યાયવાચી શબ્દો કહે છે - અસ્વાતંત્ર્યપણું, ગુરુઆધીનપણું અને ગુરુના નિર્દેશ પ્રમાણે રહેવાપણું તે ગુરુકુલવાસ છે. ગુરુકુલવાસમાં પાંચ આચાર્ય હોય છે : (૧) પ્રવ્રજ્યાક=દીક્ષા આપનાર, (૨) દિગાચાર્ય=સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર વસ્તુના બોધને કરાવનાર, (૩) શ્રુતઉપદેષ્ટા=આગમનો ઉપદેશ આપનાર, (૪) શ્રુત સમુદેષ્ટા=આગમના અર્થનો બોધ કર્યા પછી સ્થિર પરિચય કરાવનાર અને સ્થિર પરિચય કર્યા પછી બીજાને ઉપદેશ આપવાની અનુજ્ઞા આપનાર. (૫) આગમના અર્થવાચક=આગમના ઉત્સર્ગ-અપવાદરૂપ અર્થને કહેનારા, આ સર્વ બ્રહ્મચર્યના વિશેષગુણો=બ્રહ્મચર્યના પાલનમાં મુખ્ય અંગભૂત ગુરુકુલવાસના વિશેષગુણો છે.

આ રીતે યતિધર્મના દસ ભેદો બતાવેલ છે. ॥૨૯॥

અવતરણિકા :-

ભાવના=અનુપ્રેક્ષા બાર પ્રકારની છે, અને તે બાર ભાવનાઓનાં નામ પ્રસ્તુત ગાથામાં બતાવે છે -

ગાથા :-

પઢમમણિચ્ચમસરણં, સંસારો ઇગયા ય અવ્રતં ।
 અસુઙ્ગતં આસવ સંવરો ય તહ ણિજ્જરા નવમી ॥૩૦॥
 લોગસહાવો બોહીદુલ્લહા ધમ્મસ્સ સાહગા અરિહા ।
 ઇઆઓ ભાવણાઓ, ભાવેઅવ્વા પયત્તેણં ॥૩૧॥

ગાથાર્થ :-

પ્રથમ=પ્રથમ ભાવના અનિત્ય, અશરણ=અશરણભાવના, સંસાર=સંસારભાવના, એકત્વ=એકત્વભાવના, અન્યત્વ=અન્યત્વભાવના, અશુચિત્વ=અશુચિપણની ભાવના, આશ્રવ=આશ્રવભાવના, સંવર=સંવરભાવના અને નવમી નિર્જરાભાવના ॥૩૦॥

લોકસ્વભાવ=લોકસ્વભાવભાવના, બોધિદુર્લભ=બોધિદુર્લભભાવના, ધર્મના સાધક અરિહંતો=ધર્મના સાધક અરિહંતો છે એ પ્રકારની ભાવના. આ ભાવનાઓ પ્રયત્નથી=અત્યંત પ્રણિધાનપૂર્વક ભાવવી જોઈએ. ॥૩૧॥

ભાવાર્થ :-

બાર ભાવનાઓનાં નામ બતાવે છે :-

(૧) અનિત્યભાવના	(૨) અશરણભાવના
(૩) સંસારભાવના	(૪) એકત્વભાવના
(૫) અન્યત્વભાવના	(૬) અશુચિભાવના
(૭) આશ્રવભાવના	(૮) સંવરભાવના
(૯) નિર્જરાભાવના	(૧૦) લોકસ્વભાવભાવના
(૧૧) બોધિદુર્લભભાવના	(૧૨) ધર્મના સુઆખ્યાતપણાની ભાવના

એ બાર ભાવનાઓ ઉદયમૂર્ધક ભાવવી.

અનિત્યા-ડશરણ-સંસારૈ-કત્વા-ડન્યત્વા-ડશુચિત્વા-ડડસ્રવ-સંવર-
નિર્જરા-લોક-બોધિદુર્લભ-ધર્મસ્વાધ્યાતત્વાનુચિન્તનમનુપ્રેક્ષા: ।। (તત્ત્વાર્થસૂત્ર
અ. ૧, સૂ. ૭)

ભાવાર્થ :-

(૧) અનિત્યભાવના :-

એતા દ્વાદશાનુપ્રેક્ષા: । તત્ર બાહ્યાભ્યન્તરાણિ શરીર-શય્યા-ડડસન-વસ્ત્રાદીનિ દ્રવ્યાણિ
સર્વસંયોગાશ્વાનિત્યા ઇત્યનુચિન્તયેત્, એવં હ્યસ્ય ચિન્તયતસ્તેષ્વભિષ્વઙ્ગો ન ભવતિ,
મા ભૂન્મે તદ્વિયોગજં દુઃખમિત્યનિત્યાનુપ્રેક્ષા ।।૧।। (તત્ત્વાર્થસૂત્ર અ. ૧, સૂ. ૭,
ભાષ્ય)

અભ્યંતર એવું શરીર અને બાહ્ય એવાં શય્યા, આસન, વસ્ત્ર આદિ સર્વ
દ્રવ્યો અને સર્વ સંયોગો અનિત્ય છે, એ પ્રમાણે સાધુ અનુચિંતવન કરે, અને
આ રીતે ચિંતવન કરવાથી સાધુને શરીર અને બાહ્ય પદાર્થોમાં રાગ થાય નહિ,
જેના કારણે તેના વિયોગથી દુઃખ ઉત્પન્ન ન થાય એ હેતુથી અનિત્યભાવના
કરવાની છે.

આશય એ છે કે સ્યાદ્વાદને જાણનારા સાધુ પદાર્થને નિત્ય-અનિત્યરૂપે
જાણે છે, તોપણ અભ્યંતર એવા શરીર પ્રત્યે અને બાહ્ય એવા સાધુનાં ઉપકરણો
પ્રત્યે અને સહવર્તી એવા સાધુઓ પ્રત્યે કે પરિચયમાં આવતા શ્રાવકો પ્રત્યે
રાગ ન થાય તદ્અર્થે સર્વ પદાર્થો અનિત્ય છે, એ પ્રકારે સાધુ અનુચિંતવન કરે,
જેથી તે ભાવથી ભાવિત થયેલું ચિત્ત કોઈ પદાર્થો પ્રત્યે રાગના પરિણામવાળું
રહે નહિ. તેથી વસ્ત્રાદિ બાહ્ય પદાર્થોના વિયોગથી દુઃખ ઉત્પન્ન થાય નહિ.
આમ ચિત્ત નિર્લેપ નિર્લેપતર અને તદ્અર્થે અનિત્યભાવના છે.

(૨) અશરણભાવના :-

યથા નિરાશ્રયે જનવિરહિતે વનસ્થલીપૃષ્ઠે બલવતા ક્ષુત્પરિગતેનામિષૈષિણા
સિંહેનાખ્યાહતસ્ય મૃગશિશોઃ શરણં ન વિદ્યતે । એવં જન્મ-જરા-મરણવ્યાધિ-પ્રિયવિપ્રયોગા-

ડપ્રિયસંપ્રયોગે-સ્પિતાલાભ-દારિદ્ર્ય-દૌર્ભાગ્ય-દૌર્મનસ્ય-મરણાદિસમુત્થેન દુઃખેનાભ્યાહતસ્ય જન્તોઃ સંસારે શરણં ન વિદ્યતેતિ ચિન્તયેત્ ।

એવં હ્યસ્ય ચિન્તયતો નિત્યમશરણોડસ્મીતિ નિત્યોદ્વિગ્નસ્ય સાંસારિકેષુ ભાવેષ્વનભિષ્વઙ્ગો ભવતિ, અર્હચ્છાસનોક્ત એવ વિદ્યૌ ઘટતે, તદ્વિ પરં શરણમિત્ય-શરણાનુપ્રેક્ષા ॥૨॥ (તત્ત્વાર્થસૂત્ર અ. ૧, સૂ. ૭, બાષ્ય)

જે પ્રમાણે નિરાશ્રિત અને લોકોથી રહિત, વનસ્થલીથી પૃષ્ઠ એવા સ્થાનમાં બલવાન, ક્ષુધાતર અને માંસ ખાવાની ઇચ્છાવાળા સિંહ વડે હણાયેલા મૃગના બાળને કોઈ શરણ નથી; એ પ્રમાણે જન્મ, જરા, મરણ, વ્યાધિ, પ્રિયનો વિયોગ, અપ્રિયનો સંયોગ, ઇચ્છિતનો અલાભ, દારિદ્ર્ય, દૌર્ભાગ્ય, દૌર્મનસ્ય= માનસિક દુઃખ, અને મરણાદિથી ઉત્થિત થયેલા એવા દુઃખથી હણાયેલા જીવને સંસારમાં કોઈ શરણ નથી, એ પ્રકારે સાધુ ચિંતવન કરે.

આશય એ છે કે સંસારમાં જીવો કર્મને વશ છે, અને કર્મને કારણે જન્મ, જરા આદિ સર્વ ઉપદ્રવોથી જીવો દુઃખી થાય છે, ત્યારે તે દુઃખથી સંસારમાં જીવને કોઈ બચાવી શકતું નથી. આ પ્રકારે અશરણ ભાવનાનું ચિંતવન કરવાથી જીવોને સંસારના બાહ્ય પદાર્થો પ્રત્યેની જે આસ્થા છે, અને જેની હૂંફથી સંસારી જીવો જીવે છે તે હૂંફને છોડીને જગતના જીવોના રક્ષણનો એકમાત્ર ઉપાય ધર્મ જ સાધુને શરણ દેખાય છે. તેથી તેની=ધર્મની, નિષ્પત્તિ માટેનો ઉદ્યમ દૃઢ થાય છે; અને જેઓ અશરણ ભાવનાથી ભાવિત નથી, તેઓ તણખલા જેવા બાહ્ય પદાર્થોનું આલંબન લઈને પોતે નિર્ભય છે તેમ જીવે છે, અને અંતે દુર્ગતિઓમાં પરિભ્રમણરૂપ વિનાશને પ્રાપ્ત કરે છે.

(૩) સંસારભાવના :-

અનાદૌ સંસારે નરક-તિર્યગ્યોનિ-મનુષ્યા-ડમર ભવગ્રહણેષુ ચક્રવત્ પરિવર્તમાનસ્ય જન્તોઃ સર્વ એવ જન્તવઃ સ્વજનાઃ પરજના વા નહિ સ્વજનપરજનયોર્વ્યવસ્થા વિદ્યતે । માતા હિ ભૂત્વા ભગિની भार्या दुहिता च भवति । भगिनी भूत्वा माता भार्या दुहिता च भवति । भार्या भूत्वा भगिनी दुहिता माता च भवति । दुहिता भूत्वा माता भगिनी भार्या च भवति । तथा पिता भूत्वा भ्राता पुत्रः पौत्रश्च भवति, भ्राता भूत्वा

પિતા પુત્રઃ પૌત્રશ્ચ ભવતિ । પુત્રો ભૂત્વા પિતા ભ્રાતા પૌત્રશ્ચ ભવતિ । પૌત્રો ભૂત્વા પિતા પુત્રશ્ચ ભવતિ । ભર્તા ભૂત્વા દાસો ભવતિ । દાસો ભૂત્વા ભર્તા ભવતિ । મિત્રં ભૂત્વા શત્રુર્ભવતિ, શત્રુર્ભૂત્વા મિત્રં ભવતિ, પુમાન્ ભૂત્વા સ્ત્રી ભવતિ નપુંસકં ચ, સ્ત્રી ભૂત્વા પુમાન્ નપુંસકં ચ ભવતિ, નપુંસકં ભૂત્વા સ્ત્રી પુમાંશ્ચ ભવતીતિ एवं ચતુરશીતિયોનિપ્રમુખશતસહસ્રેષુ રાગ-દ્વેષ-મોહાભિભૂતૈર્જન્તુભિરનિવૃત્તવિષય-તૃષ્ણૈરન્યોન્યભક્ષણાભિઘાતબન્ધાભિયોગાક્રોશાદિજનિતાનિ તીવ્રાણિ દુઃખાનિ પ્રાપ્યન્તે, અહો દ્વન્દ્વારામઃ કષ્ટસ્વભાવઃ સંસાર ઇતિ ચિન્તયેત્ । एवं હ્યસ્ય ચિન્તયતઃ સંસારભયોદ્વિગ્નસ્ય નિર્વેદો ભવતિ, નિર્વિણ્ણશ્ચ સંસારપ્રહાણાય ઘટત ઇતિ સંસારાનુપ્રેક્ષા ॥૩॥

(તત્ત્વાર્થસૂત્ર અ. ૧, સૂ. ૭, ભાષ્ય)

અનાદિ સંસારમાં નરક, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવભવમાં ચક્રની જેમ પરિવર્તન પામતા જીવને સર્વ જીવો સ્વજન છે અને પરજન છે.

સંસારી જીવના સર્વ જીવો સ્વજન અને પરજન કેમ છે ? તે સ્પષ્ટ કરવા અર્થે કહે છે --

આ જીવો સ્વજન છે અને આ જીવો પરજન છે, એવી વ્યવસ્થા નથી; કેમ કે જે માતા થાય છે તે જ જીવ અન્ય ભવમાં બહેન, પત્ની અને પુત્રી થાય છે. વળી, બહેન થઈને માતા, પત્ની અને પુત્રી થાય છે. વળી, પત્ની થઈને બહેન, પુત્રી અને માતા થાય છે. વળી, પુત્રી થઈને માતા, બહેન અને પત્ની થાય છે. વળી, પિતા થઈને ભાઈ, પુત્ર અને પૌત્ર થાય છે. વળી, ભાઈ થઈને પિતા, પુત્ર અને પૌત્ર થાય છે. વળી, પુત્ર થઈને પિતા, ભાઈ અને પૌત્ર થાય છે. પૌત્ર થઈને પિતા અને પુત્ર થાય છે. સ્વામી થઈને દાસ થાય છે, દાસ થઈને સ્વામી થાય છે. મિત્ર થઈને શત્રુ થાય છે. શત્રુ થઈને મિત્ર થાય છે. પુરુષ થઈને સ્ત્રી કે નપુંસક થાય છે. સ્ત્રી થઈને પુરુષ કે નપુંસક થાય છે. નપુંસક થઈને સ્ત્રી કે પુરુષ થાય છે. આ રીતે ૮૪ લાખ યોનિમાં રાગ-દ્વેષ અને મોહથી અભિભૂત અને નિવર્તન નહિ પામેલી વિષયોની તૃષ્ણાવાળા જીવો વડે, પરસ્પર ભક્ષણ, અભિઘાત, બંધ, અભિયોગ, આક્રોશ આદિ જનિત તીવ્ર દુઃખો પ્રાપ્ત કરાય છે. ખેદની વાત છે કે દ્વંદ્વનું સ્થાન કષ્ટ સ્વભાવવાળો સંસાર છે, એ પ્રમાણે ચિંતવન કરવું જોઈએ, અને આ રીતે સંસારના ચિંતવનથી સંસારથી ભય

થવાના કારણે ઉદ્વિગ્ન થયેલા જીવને નિર્વેદ થાય છે, અને સંસાર પ્રત્યેના નિર્વેદવાળો જીવ સંસારના નાશ માટે સમ્યક્ ઉદ્યમ કરી શકે છે. આ પ્રકારની સંસાર અનુપ્રેક્ષારૂપ ભાવના છે.

અહીં વિશેષ એ છે કે સંસારના સ્વરૂપનું વર્ણન પૂર્વમાં કર્યું તેવી વિચારણા માત્ર કરવાથી નિર્વેદ થતો નથી, પરંતુ સંસારના સ્વરૂપના ચિંતવનથી આખો સંસાર ઇન્દ્રજાળ જેવો દેખાય, અને ચાર ગતિમાં પરિભ્રમણ પ્રત્યે ઉદ્વેગ થાય, તો સ્નેહના તાંતણાથી જીવનો જે સંસાર જીવી રહ્યો છે, તે જીવે નહિ; પરંતુ સંસારના ઉચ્છેદના ઉપાયભૂત ગુણમાત્રનો પક્ષપાત પ્રગટે, અને ગુણમાત્રનો પક્ષપાત પ્રગટે તો ગુણવાન એવા યોગીઓ પ્રત્યેનો અને ગુણમય એવા યોગમાર્ગ પ્રત્યેનો પક્ષપાત થાય, અને તે પક્ષપાત થાય તો સંસારના ઉચ્છેદ માટે સમ્યક્ ઉદ્યમ થઈ શકે.

(૪) એકત્વભાવના :-

एक एवाहं, न मे कश्चित् स्वः परो वा विद्यते, एक एवाहं जाये, एक एव म्रिये न मे कश्चित् स्वजनसंज्ञः परजनसंज्ञो वा व्याधि-जरा-मरणादीनि दुःखान्यपहरति प्रत्यंशहारी वा भवति, एक एवाहं स्वकृतकर्मफलमनुभवामीति चिन्तयेत् । एवं ह्यस्य चिन्तयतः स्वजनसंज्ञकेषु स्नेहानुरागप्रतिबन्धो न भवति परसंज्ञकेषु च द्वेषानुबन्धः, ततो निःसङ्गतामभ्युपगतो मोक्षायैव घटत इत्येकत्वानुप्रेक्षा ॥४॥ (तत्त्वार्थसૂत्र अ. ९, सू. ७, भाष्य)

હું એક જ છું, મારું કોઈ નથી અથવા મારા માટે સ્વ કે પર કોઈ વિદ્યમાન નથી. હું એકલો જ જન્મું છું અને એકલો જ મરું છું, સ્વજન કે પરજન કોઈ મારા વ્યાધિ, જરા, મરણાદિ દુઃખોને અપહરણ કરનાર નથી કે તેના વિભાગને ગ્રહણ કરનાર નથી. એકલો જ હું સ્વકૃત કરાયેલા કર્મના ફળને અનુભવું છું, એ પ્રમાણે ચિંતવન કરે, અને એ પ્રમાણે ચિંતવન કરનારને સ્વજનોમાં સ્નેહનો રાગ દૂર થાય છે અને પરજનોમાં દ્વેષ થતો નથી. તેથી જગતના જીવો પ્રત્યે રાગ વગરની પરિણતિવાળો થાય છે. તેથી મોક્ષ માટે ઉદ્યમ કરી શકે છે.

અહીં વિશેષ એ છે કે ઉપર વર્ણન કરાયેલા પદાર્થોનો વિચાર માત્ર કરવાથી એકત્વ ભાવના થતી નથી, પરંતુ પોતાનું જે પ્રકારે એકત્વ સ્વરૂપ છે તે બુદ્ધિને

સ્પર્શો તે રીતે ઉપયોગપૂર્વક વારંવાર ભાવન કરવામાં આવે, તો જીવમાં સર્વ જીવો સાથે સંગ કરવાની જે મનોવૃત્તિ છે, અને સંગ કરીને ક્યાંક રાગનો પરિણામ કરે છે અને ક્યાંક દ્વેષનો પરિણામ કરે છે, તે પ્રકારની સંગની પરિણતિ તિરોધાન થાય છે, જેથી સાધુમાં જે નિર્લેપદશા છે તે એકત્વ ભાવનાથી પ્રકર્ષવાળી બને છે.

(૫) અન્યત્વ ભાવના :-

શરીરવ્યતિરેકેનાત્માનમનુચિન્તયેત્ - અન્યચ્છરીરમન્યોઽહમ્, એન્દ્રિયકં શરીરમ્, અતીન્દ્રિયોઽહમ્, અનિત્યં શરીરં નિત્યોઽહમ્, અજ્ઞ શરીરં જ્ઞોઽહમ્, આદ્યન્તવચ્છરીરં અનાદ્યન્તોઽહમ્, બહૂનિ ચ મે શરીરશતસહસ્રાણિ અતીતાનિ સંસારે પરિભ્રમતઃ સ એવાયમહમન્યસ્તેભ્યેત્યનુચિન્તયેત્ । એવં હ્યસ્ય ચિન્તયતઃ શરીરપ્રતિબન્ધો ન ભવતીતિ । અન્યચ્ચ શરીરાન્નિત્યોઽહમિતિ શ્રેયસે ઘટતેત્યન્યત્વાનુપ્રેક્ષા ॥૫॥ (તત્ત્વાર્થસૂત્ર

અ. ૧, સૂ. ૭, ભાષ્ય)

શરીરથી ભિન્ન આત્માનું ચિંતવન કરે - શરીર અન્ય છે અને હું અન્ય છું, ઇન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય શરીર છે, અને હું અતીન્દ્રિય છું. અનિત્ય શરીર છે અને હું નિત્ય છું. અજ્ઞાનવાળું શરીર છે અને હું જ્ઞાનવાળો છું. આદિ અને અંતવાળું શરીર છે અને હું અનાદિ-અનંત છું.

સંસારમાં પરિભ્રમણ કરતાં મારા વડે ઘણાં શરીરો ભૂતકાળમાં કરાયાં અને તે આ છે=શરીર છે, હું તે શરીરોથી અન્ય છું, એ પ્રમાણે ચિંતવન કરે. આ પ્રમાણે ચિંતવન કરવાથી શરીર પ્રત્યે રાગ થતો નથી. વળી, શરીરથી અન્ય એવો હું નિત્ય છું, એ ભાવનાથી નિત્ય એવા આત્માના કલ્યાણ માટે યત્ન થાય છે.

(૬) અશુચિભાવના :-

અશુચિં ક્ષલ્વિદં શરીરમિતિ ચિન્તયેત્ । તત્ કથમશુચીતિ ચેત્ આદ્યુત્તરકારણાશુચિત્વાત્, અશુચિભાજનત્વાત્, અશુચ્યુદ્ભવત્વાત્, અશુભપરિણામપાકાનુબન્ધાત્, અશક્યપ્રતીકારત્વાચ્ચેતિ ।

તત્રાદ્યુત્તરકારણાશુચિત્વાત્ તાવચ્છરીરસ્યાદ્યં કારણં શુક્રં શોણિતં ચ તદુભયમત્યન્તાશુચીતિ, ઉત્તરમાહારપરિણામાદિ, તદ્યથા-કવલાહારો હિ ગ્રસ્તમાત્ર એવ શ્લેષ્માશયં

પ્રાપ્ય શ્લેષ્મણા દ્રવીકૃતઃ અત્યન્તાશુચિર્ભવતીતિ । તતઃ પિત્તાશયં પ્રાપ્ય પચ્યમાનઃ
 खलीभूतोऽशुचिरेव भवति । पक्को वाय्वाशयं प्राप्य वायुना विभिद्यते पृथक् खलः
 पृथग् रसः, खलात् मूत्रपुरीषादयो मलाः प्रादुर्भवन्ति, रसाच्छोणितं परिणमति,
 शोणितान्मांसं, मांसान्मेदः, मेदसोऽस्थीनि, अस्थिभ्यो मज्जानः, मज्जभ्यां शुक्रमिति,
 सर्वं चैतत् श्लेष्मादिशुक्रान्तमशुचि भवति, तस्मादाद्युत्तरकारणाशुचित्वाद्शुचि
 शरीरमिति ।

કિઞ્ચાન્યત્-અશુચિભાજનત્વાત્, અશુચીનાં ખલ્વપિ ભાજનં, શરીરં કર્ણ-નાસાઽક્ષિ-
 दन्त-मल-स्वेद-श्लेष्म-पित्त-मूत्र पुरीषादीनामवस्करभूतं तस्मादशुचीति । किञ्चान्यत्-
 अशुच्युद्भवत्वात् एषामेव कर्णमलादीनामुद्भवः शरीरं तत उद्भवन्तीति । अशुचौ
 च गर्भे सम्भवतीत्यशुचि शरीरम् । किञ्चान्यत्-अशुभपरिणामपाकानुबन्धादार्तवे
 बिन्दोराधानात् प्रभृति खल्वपि शरीरं कलला-ऽबुदपेशी-घनव्यूह-सम्पूर्णगर्भ-कौमार-
 यौवन-स्थविर-भावजनकेनाशुभपरिणामपाकेनानुबद्धं दुर्गन्धि पूतिस्वभावं दुरन्तं
 तस्मादशुचि ।

કિઞ્ચાન્યત્-અશક્યપ્રતીકારત્વાત્ । અશક્યપ્રતીકારં ખલ્વપિ શરીરસ્યાશુચિત્વમ્,
 उद्वर्तन-रूक्षण-स्नाना-ऽनुलेपन-धूप-प्रघर्ष-वासयुक्ति-माल्यादिभिरप्यस्य न
 शक्यमशुचित्वमपनेतुम् ।

અશુચ્યાત્મકત્વાત્ શુચ્યુપઘાતકત્વાચ્ચેતિ । તસ્માદશુચિ શરીરમિતિ । એવં
 ह्यस्य चिन्तयतः शरीरे निर्वेदो भवतीति । निर्विण्णश्च शरीर(रे जन्म)प्रहाणाय
 घटत इत्यशुचित्वानुप्रेक्षा ॥६॥ (तत्त्वार्थસૂત્ર અ. ૧, સૂ. ૭, भाष्य)

આ શરીર અશુચિમય છે, એ પ્રમાણે ચિંતવન કરે. કેમ આ શરીર અશુચિમય
 છે ? તેમાં હેતુ કહે છે -

(૧) પ્રથમનું કારણ અને ઉત્તરનું કારણ અશુચિ છે - શરીર શુક્ર અને
 લોહીથી ઉત્પન્ન થાય છે અને તે બન્ને અત્યંત અશુચિમય છે. તેથી શરીરનું
 આઘ કારણ અશુચિ છે. વળી, શરીર દ્વારા ગ્રહણ કરાયેલો સર્વ આહાર શ્લેષ્મ
 આશયને પ્રાપ્ત કરીને શ્લેષ્મથી દ્રવિત કરાયેલો આહાર અત્યંત અશુચિમય

થાય છે. ત્યારપછી પિત્તાશયને પ્રાપ્ત કરીને તે આહાર પકાવાતો, ખલીભૂત થયેલો અશુચિ જ થાય છે, અને પકવ થયેલો આહાર વાયુ આશયને પ્રાપ્ત કરીને વાયુથી ભેદાય છે, ત્યારે મળ અને રસ પૃથક્ થાય છે, મળમાંથી મૂત્ર-વિષ્ટા આદિ મળો પ્રગટ થાય છે અને રસમાંથી લોહી થાય છે. વળી, લોહીમાંથી માંસ થાય છે, માંસમાંથી મેદ થાય છે, મેદથી હાડકાં થાય છે, હાડકાંમાંથી મજ્જા થાય છે અને મજ્જામાંથી શુક્ર થાય છે. આ રીતે શ્લેષ્મથી માંડીને શુક્ર સુધી સર્વ પદાર્થો અશુચિમય છે, તેથી શરીરનું ઉત્તર કારણ પણ અશુચિ છે. માટે શરીર અશુચિમય છે.

(૨) અશુચિનું ભાજન છે - કર્ણમલ, નાસિકામલ, આંખમલ, દાંતમલ, પરસેવો અને શ્લેષ્મ, પિત્ત, મૂત્ર, વિષ્ટાદિનું ભાજન શરીર છે, તેથી અશુચિ છે.

(૩) અશુચિનું ઉદ્ભવસ્થાન છે - કર્ણમલાદિનું ઉદ્ભવ શરીર છે, તેથી અશુચિનું ઉદ્ભવસ્થાન છે.

(૪) અશુભ પરિણામના પાકના ફળવાળું છે. સ્ત્રીઓના ઋતુકાળમાં બિંદુઓના આધાનથી માંડીને આ શરીર કલલ અવસ્થા=પ્રવાહી અવસ્થા, અર્બુદપેશી અવસ્થા, ઘન અવસ્થા, સંપૂર્ણ ગર્ભ, કુમારભાવ, યૌવનભાવ, સ્થવિરભાવના જનક એવા અશુભ પરિણામના પાકથી અનુબદ્ધ દુર્ગંધી પૂતિ સ્વભાવવાળું=ખરાબ સ્વભાવવાળું અને ખરાબ અંતવાળું છે, માટે શરીર અશુચિમય છે.

(૫) શરીરનું અશુચિપણું, ઉદ્વર્તનથી=કસ્તુરી આદિ વિલેપનથી, અને રુક્ષણથી=સ્વચ્છ કરવાની ક્રિયાથી, સ્નાનથી કે ચંદનાદિનું અનુલેપન કરવાથી કે વિશિષ્ટ સુગંધી દ્રવ્યોના ધૂપથી, પ્રઘર્ષથી=વસ્ત્રના ઘર્ષણથી, સુગંધી પદાર્થોથી વાસિત કરેલા વસ્ત્રાદિથી કે પુષ્પમાલા આદિથી દૂર કરવું અશક્ય છે, માટે શરીર અશુચિમય છે.

આ રીતે શરીર અશુચિરૂપ છે અને પવિત્ર પદાર્થોનું ઉપઘાતક છે, તેથી અશુચિમય શરીર છે. એ પ્રમાણે વિચારવાથી શરીરમાં નિર્વેદ થાય છે, અને શરીર પ્રત્યે નિર્વેદભાવવાળો સાધક આત્મા શરીરના નાશ માટે યોગમાર્ગમાં સમ્યક્ પ્રયત્ન કરી શકે છે, તેથી અશુચિ ભાવનાથી આત્માને ભાવિત કરવો સાધુ માટે આવશ્યક છે.

(૭) આશ્રવભાવના :-

આસ્રવાન્ ઇહામુત્રાપાયયુક્તાન્ મહાનદીસ્રોતોવેગતીક્ષ્ણાન્ અકુશલાગમકુશલનિર્ગમ-
દ્વારભૂતાન્ ઇન્દ્રિયાદીન્ અવદ્યતશ્ચિન્તયેત્ ।

તદ્યથા-સ્પર્શનેન્દ્રિયપ્રસક્તચિત્તઃ સિદ્ધોઽનેકવિદ્યાબલસમ્પન્નોઽપ્યાકાશગો-
ઽષ્ટાઙ્ગમહાનિમિત્તપારગો ગાર્ગ્યઃ સત્યર્કિર્નિધનમાજગામ । તથા પ્રભૂતયવસોદક-
પ્રમાથાવગાહાદિગુણસમ્પન્નવનવિચારિણશ્ચ મદોત્કટા બલવન્તો હસ્તિનો હસ્તિબન્ધકીષુ
સ્પર્શનેન્દ્રિયસક્તચિત્તા ગ્રહણમુપગચ્છન્તિ, તતો બન્ધ વધ-દમન-(વાહન)નિહનના-
ઽઙ્કુશપાર્ષ્ણિપ્રતોદાભિઘાતાદિજનિતાનિ તીવ્રાણિ દુઃખાન્યનુભવન્તિ, નિત્યમેવ
સ્વચ્છન્દપ્રચારસુખસ્ય વનવાસસ્યાનુસ્મરન્તિ, તથા મૈથુનસુખપ્રસઙ્ગાદાહિતગર્ભાઽશ્વતરી
પ્રસવકાલે પ્રસવિતુમશક્નુવતી તીવ્રદુઃખાભિહતા અવશા મરણમભ્યુપૈતિ । એવં સર્વ
એવ સ્પર્શનેન્દ્રિયપ્રસક્તા ઇહામુત્ર ચ વિનિપાતમૃચ્છન્તીતિ ॥

તથા જિહ્વેન્દ્રિયપ્રસક્તા મૃતહસ્તિશરીરસ્થસ્રોતોવેગોઢવાયસવત્ હેમન્તધૃતકુમ્ભ-
પ્રવિષ્ટમૂષિકવત્ ગોષ્ઠપ્રસક્તહૃદવાસિકૂર્મવત્ માંસપેશીલુબ્ધશ્યેનવત્ બડિશાગતમાંસગૃહ્ણ-
મત્સ્યવચ્ચેતિ ॥ તથા ઘ્રાણેન્દ્રિયપ્રસક્તા ઔષધિગન્ધલુબ્ધપત્રગવત્ પલલગન્ધાનુસારિમૂ-
પકવચ્ચેતિ ॥ તથા ચક્ષુરિન્દ્રિયપ્રસક્તાઃ સ્ત્રીદર્શનપ્રસઙ્ગાદર્જુનકચોરવત્ દીપાલોકન-
લોલપતઙ્ગવદ્ વિનિપાતમૃચ્છન્તીતિ ચિન્તયેત્ ॥ તથા શ્રોત્રેન્દ્રિયપ્રસક્તાસ્તિત્તિરિ-
કપોતકપિજ્જલવત્ ગીતસઙ્ગીતધ્વનિલોલમૃગવદ્ વિનિપાતમૃચ્છન્તીતિ ચિન્તયેત્ ।
એવં હિ ચિન્તયન્નાસ્રવનિરોધાય ઘટત ઇત્યાસ્રવાનુપ્રેક્ષા ॥૭॥ (તત્ત્વાર્થસૂત્ર અ. ૧,

સૂ. ૭, ભાષ્ય)

જીવને કર્મબંધનું કારણ પાંચ ઇન્દ્રિયો આદિ છે, તેથી ઇન્દ્રિયાદિ આશ્રવો
છે અને તે ઇન્દ્રિયો આલોક અને પરલોકમાં અનર્થો કરે તેવા આશ્રવને લાવનાર
છે. વળી, જેમ મહાનદીઓના પ્રવાહનો વેગ રોકવો દુષ્કર હોય છે, તેમ
ઇન્દ્રિયોનો આવેગ રોકવો અતિદુષ્કર હોય છે. વળી ઇન્દ્રિયો અકુશલ પ્રવૃત્તિઓના
આગમન અને કુશલ પ્રવૃત્તિઓના નિર્ગમનના દ્વારભૂત છે, તેથી જીવને માટે
અનર્થકારી છે, તે પ્રમાણે ચિંતવન કરવું જોઈએ.

ઇન્દ્રિયો કઈ રીતે અનર્થકારી છે, તે બતાવતાં કહે છે —

અનેક વિદ્યાબળથી સંપન્ન, આકાશમાં જવા સમર્થ, અષ્ટાંગ મહાનિમિત્તના પારને પામેલ, છતાં સ્પર્શેન્દ્રિયમાં આસક્ત ચિત્તવાળા એવા સત્યકી વિદ્યાધર મૃત્યુને પામ્યા=સ્પર્શેન્દ્રિયમાં આસક્તને કારણે મૃત્યુને પામ્યા, અને મહાબલિષ્ઠ એવા હાથીઓ પણ સ્પર્શેન્દ્રિયને વશ થઈને બંધનને પ્રાપ્ત કરે છે. ત્યાર પછી બંધ, વધ, દમન, નિહનન અંકુશ વડે અભિધાતાદિ જનિત તીવ્ર દુઃખોને તે હાથી અનુભવે છે. અને નિત્ય જ સ્વછંદ વિહરણના સુખરૂપ વનવાસનું અનુસ્મરણ કરે છે. મનુષ્યની સ્ત્રીઓ પણ પ્રસવકાળમાં મૃત્યુને પામે છે. તેનું કારણ પણ સ્પર્શેન્દ્રિયની પરવશતા છે. આ રીતે સ્પર્શેન્દ્રિયની પરવશતાથી આલોક અને પરલોકમાં ઘણા અનર્થોની પ્રાપ્તિ થાય છે.

વળી, મરેલા હાથીના શરીરનું માંસ ખાવામાં આસક્ત કાગડો, હાથીના મૃત શરીરમાં પેસે છે અને તડકાના કારણે શરીર સંકોચાય ત્યારે તે કાગડો હાથીના મૃત શરીરમાં અંદર દબાઈને મૃત્યુ પામે છે. આનું કારણ રસનેન્દ્રિયની આસક્તિ છે.

વળી, ઔષધિગંધમાં લુબ્ધ સાપ જે રીતે મૃત્યુને પામે છે=સાપના નાશ માટે તેવી ઔષધિઓ મૂકવામાં આવે છે જેથી તેમાં લુબ્ધ થયેલ સાપ ત્યાં આવે ત્યારે તેને મારવામાં આવે છે, તે રીતે દ્રાણેન્દ્રિયમાં આસક્ત જીવો વિનાશને પામે છે.

વળી, સ્ત્રીદર્શનમાં આસક્ત એવા અર્જુનચોરની જેમ ચક્ષુરિન્દ્રિયમાં આસક્ત જીવો વિનાશને પામે છે અથવા દીપકના પ્રકાશમાં આસક્ત એવા પતંગિયાની જેમ ચક્ષુરિન્દ્રિયમાં આસક્ત જીવો નાશ પામે છે.

વળી, શ્રોત્રેન્દ્રિયમાં આસક્ત મૃગલાની જેમ સંસારી જીવો શ્રોત્રેન્દ્રિયને વશ થઈ દુર્ગતિને પ્રાપ્ત કરે છે.

આ રીતે પાંચે ઇન્દ્રિયોના આશ્રવના અનર્થોનું ચિંતવન કરવાથી આશ્રવના નિરોધ માટે ઉત્સાહિત થયેલ જીવ યોગમાર્ગમાં ઉદ્યમ કરી શકે છે. એ પ્રકારની આશ્રવ અનુપ્રેક્ષા ભાવના છે.

(૮) સંવરભાવના :-

સંવરાશ્ચ મહાવ્રતાદીન્ ગુપ્ત્યાદિપરિપાલનાદ્ ગુણતશ્ચિન્તયેત્ । સર્વે હ્યેતે

યથોક્તાસ્રવદોષાઃ સંવૃતાત્માનો ન ભવન્તીતિ ચિન્તયેત્ । એવં હ્યસ્ય ચિન્તયતો મતિઃ
સંવરાયૈવ ઘટત ઇતિ સંવરાનુપ્રેક્ષા ॥૮॥ (તત્ત્વાર્થસૂત્ર અ. ૧, સૂ. ૭, ભાષ્ય)

મહાવ્રત આદિના અને ગુપ્તિ આદિના પરિપાલનથી આત્મામાં જે સંવરભાવ થાય છે, તેના ગુણોનું ચિંતવન કરવાથી સંવરનો પરિણામ ઉલ્લસિત થાય છે, અને સંવૃત થયેલા આત્માને પૂર્વમાં આશ્રવભાવનામાં કહેતા દોષો થતા નથી, અને સંવર માટે ઉદ્યમ થાય છે.

(૯) નિર્જરાભાવના :-

નિર્જરા વેદના વિપાક इत्यनर्थान्तरम् । स द्विविधः-अबुद्धिपूर्वः कुशलमूलश्च । तत्र नरकादिषु कर्मफलविपाकोदयोऽबुद्धिपूर्वकस्तमवद्यतोऽनुचिन्तयेत् अकुशलानुबन्ध इति । तपः परीषहजयकृतः कुशलमूलः, तं गुणतोऽनुचिन्तयेत् शुभानुबन्धो निरनुबन्धो वेत्येवमनुचिन्तयन् कर्म निर्जरणायैव घटत इति निर्जराऽनुप्रेक्षा ॥९॥ (तत्त्वार्थसૂत्र अ. ૧, સૂ. ૭, ભાષ્ય)

નિર્જરા, વેદના, વિપાક : આ એકાર્થવાચી શબ્દો છે. આત્મામાંથી કર્મોનું નિર્જરણ થાય એ નિર્જરા. કર્મોના ઉદયથી થતો અનુભવ એ વેદના છે. પ્રદેશોદયથી કે વિપાકોદયથી ઉદયમાં આવેલા કર્મો તે વિપાક છે. કર્મનો વિપાક બે ભેદવાળો છે :

(૧) અબુદ્ધિપૂર્વક :- નિર્જરાના આશય વગર પૂર્વના કર્મ વિપાકમાં આવે તેના કારણે જે દુઃખોનો અનુભવ થાય તેનાથી તે કર્મની નિર્જરા થાય તે અબુદ્ધિપૂર્વક છે અને તે અકુશળ ફળવાળો વિપાક છે.

નરકાદિમાં કર્મોના ફળનો જે અનુભવ તે અબુદ્ધિપૂર્વકનો વિપાક છે, અને તેનું અવધથી ચિંતવન કરવું જોઈએ=અકુશલ અનુબંધરૂપ છે એ પ્રકારે ચિંતવન કરવું જોઈએ. અર્થાત્ આ પ્રકારની અબુદ્ધિપૂર્વકની નરકાદિમાં અનુભવાતા કર્મની નિર્જરા અનર્થકારી છે એમ ચિંતવન કરવું જોઈએ.

(૨) કુશલમૂલ :- નિર્જરાના આશયથી નિર્જરાના ઉપાયનું સેવન કરવાથી થતી નિર્જરા બુદ્ધિપૂર્વકની નિર્જરા છે અને તે કુશલમૂળવાળો કર્મનો વિપાક છે. તપથી અને પરિષદના જયથી કરાયેલો કર્મનો વિપાક કુશલમૂળવાળો છે. આ

કુશલમૂળવાળો વિપાક ગુણકારી છે એ પ્રમાણે ચિંતવન કરવું જોઈએ. વળી, આ કુશલમૂળવાળો વિપાક શુભઅનુબંધવાળો છે અથવા નિરનુબંધવાળો છે, એ પ્રમાણે ચિંતવન કરવું. તપ અને પરિષદના જયથી થતા કર્મવિપાક સમયે જે નિર્જરા કરાય છે, તે નિર્જરાકાળમાં પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય બંધાય છે. તેથી કુશલમૂળવાળો કર્મનો વિપાક શુભ અનુબંધવાળો છે એમ કહેલ છે.

વળી, તપ અને પરિષદજય દ્વારા મહાત્માઓ જ્યારે અસંગત્માવમાં જાય છે, ત્યારે કુશલમૂળવાળો કર્મનો વિપાક નિરનુબંધવાળો છે અર્થાત્ ફરી કર્મબંધન કરાવે, પરંતુ કર્મોની નિર્જરા કરાવીને મોક્ષની પ્રાપ્તિનું કારણ બને એવો છે માટે નિરનુબંધ છે.

આ પ્રમાણે ચિંતવન કરવાથી કર્મની નિર્જરા માટે સુદૃઢ યત્ન થાય છે. માટે સાધુઓ આત્માને નિર્જરાભાવનાથી ભાવિત કરે છે.

(૧૦) લોકસ્વરૂપભાવના :-

पञ्चास्तिकायात्मकं विविधपरिणाममुत्पत्तिस्थित्यन्यतानुग्रहप्रलययुक्तं लोकं चित्रस्वभावमनुचिन्तयेत्, एवं ह्यस्य चिन्तयतस्तत्त्वज्ञानविशुद्धिर्भवतीति लोका-
नुप्रेक्षा ॥૧૦॥ (તત્ત્વાર્થસૂત્ર અ. ૧, સૂ. ૭, ભાષ્ય)

પંચાસ્તિકાયાત્મક, વિવિધ પ્રકારના પરિણામોની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને નાશથી યુક્ત એવા ચિત્ર સ્વભાવવાળા લોકનું ચિંતવન કરવું, અને આ પ્રકારે ચિંતવન કરવાથી તત્ત્વજ્ઞાનની વિશુદ્ધિ થાય છે અર્થાત્ પંચાસ્તિકાયાત્મક લોકની ઉત્પત્તિ, વિનાશ અને સ્થિતિનું ચિંતવન કરવાથી જીવાદિ સાત તત્ત્વો વિષયક શંકાદિ દોષરહિત એવું વિશુદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રગટે છે, જેથી યોગમાર્ગમાં સુદૃઢ પ્રવૃત્તિ થાય છે.

અહીં વિશેષ એ છે કે આખું જગત ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવયુક્ત છે, એ પ્રકારે સૂક્ષ્મ યુક્તિપૂર્વક ચિંતવન કરવામાં આવે તો શાસ્ત્રવચન, યુક્તિ અને અનુભવથી આખું જગત ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવયુક્ત છે, એવી સ્થિર શ્રદ્ધા થાય છે; અને ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવયુક્ત આ જગતનું સ્વરૂપ સ્થિર થાય તો જીવાદિ સાત તત્ત્વવિષયક શ્રદ્ધા સ્થિર થાય છે. તેથી લોકસ્વરૂપ ભાવના યોગમાર્ગની પ્રવૃત્તિમાં અત્યંત ઉપકારક બને છે.

(૧૧) બોધિદુર્લભભાવના :-

અનાદૌ સંસારે નરકાદિષુ તેષુ તેષુ ભવગ્રહણેષ્વનન્તકૃત્વઃ પરિવર્તમાનસ્ય જન્તો-
વિવિધદુઃખાભિહતસ્ય મિથ્યાદર્શનાદ્યુપહતમતેજ્ઞાનદર્શનાવરણમોહાન્તરાયોદયાભિભૂતસ્ય
સમ્યગ્દર્શનાદિવિશુદ્ધો બોધિદુર્લભો ભવતીત્યનુચિન્તયેત્ । એવં હ્યસ્ય બોધિદુર્લભત્વ-
મનુચિન્તયતો બોધિં પ્રાપ્ય પ્રમાદો ન ભવતીતિ બોધિદુર્લભત્વાનુપ્રેક્ષા ॥૧૧॥ (તત્ત્વાર્થસૂત્ર
અ. ૧, સૂ. ૭, ભાષ્ય)

અનાદિ સંસારમાં તે તે ભવગ્રહણરૂપ નરકાદિમાં અનંતી વખત પરાવર્તન
પામતાં વિવિધ પ્રકારના દુઃખોથી હણાયેલા, મિથ્યાદર્શન આદિથી ઉપહત
મતિવાળા અને જ્ઞાન, દર્શનના આવરણથી અને મોહના ઉદયથી હણાયેલા
અને અંતરાયના ઉદયથી હણાયેલા એવા જીવને સમ્યગ્દર્શન આદિથી વિશુદ્ધ
એવું બોધિ=ભગવાને બતાવેલ ચારિત્ર, દુર્લભ થાય છે, એ પ્રમાણે, ચિંતવન
કરવું જોઈએ. આ રીતે બોધિદુર્લભપણાના ચિંતવનથી=ચારિત્રદુર્લભપણાના
ચિંતવનથી, ચારિત્રને પ્રાપ્ત કરીને સાધુને પ્રમાદ થાય નહિ, એથી સાધુ
બોધિદુર્લભભાવનાનું ચિંતવન કરે.

અહીં નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિથી ‘બોધિ’ શબ્દથી સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનથી
વિશુદ્ધ એવા ચારિત્રને ગ્રહણ કર્યું છે.

(૧૨) સુઆખ્યાતધર્મભાવના :-

સમ્યગ્દર્શનદ્વારઃ પચ્ચમહાવ્રતસાધનો દ્વાદશાઙ્ગોપદિષ્ટતત્ત્વો ગુપ્ત્યાદિવિશુદ્ધ-
વ્યવસ્થાનઃ સંસારનિર્વાહકઃ નિઃશ્રેયસપ્રાપ્તકો ભગવતા પરમર્ષિણાઽર્હતાઽહો સ્વાખ્યાતો
ધર્મ ઇત્યેવમનુચિન્તયેત્ । એવં હ્યસ્ય ધર્મસ્વાખ્યાતત્ત્વમનુચિન્તયતો માર્ગાચ્યવને તદનુષ્ઠાને
ચ વ્યવસ્થાનં ભવતીતિ ધર્મસ્વાખ્યાતત્વાનુચિન્તનાનુપ્રેક્ષા ॥૧૨॥ (૧-૭) (તત્ત્વાર્થસૂત્ર
અ. ૧, સૂ. ૭, ભાષ્ય)

સમ્યગ્દર્શન દ્વારવાળો, પાંચ મહાવ્રતના સાધનવાળો, દ્વાદશાંગથી ઉપદિષ્ટ
તત્ત્વવાળો, ગુપ્તિ આદિથી વિશુદ્ધ વ્યવસ્થાનવાળો=ગુપ્તિ-સમિતિના પાલનથી
વિશુદ્ધ અવસ્થાનવાળો, સંસારનિર્વાહક=સંસારથી નિસ્તારને કરનારો, નિઃશ્રેયસનો
પ્રાપ્તક=મોક્ષનો પ્રાપ્તક, પરમશ્રુષ્ઠિ અરિહંત ભગવંતો વડે સુઆખ્યાત ધર્મ છે,

એ પ્રમાણે ચિંતવન કરવું જોઈએ. આ રીતે ધર્મના સુઆખ્યાત તત્ત્વના અનુચિંતવનથી માર્ગમાંથી અચ્ચવન અને માર્ગના સેવનમાં વ્યવસ્થાન થાય છે. તેથી સાધુઓ ધર્મના સુઆખ્યાત તત્ત્વનું ચિંતવન કરે. ॥૩૦-૩૧॥

અપતરણિકા :-

સંવરના ૫૭ ભેદોમાંથી ૫ સમિતિ, ૩ ગુપ્તિ, ૨૨ પરિષહજય, ૧૦ યતિધર્મ અને ૧૨ ભાવના સુધીના ભેદો બતાવ્યાં પછી હવે પાંચ પ્રકારના ચારિત્રને બતાવવા માટે પ્રસ્તુત ગાથામાં ચારિત્રનાં નામો બતાવે છે -

ગાથા :-

સામાઈઅત્થ પઢમં, છેઓવટ્ટાવણં ભવે બીઅં ।
પરિહારવિસુદ્ધિઅં, સુહુમં તહ સંપરાયં ચ ॥૩૨॥
તત્તો અ અહક્ખાયં, ખાયં સવ્વંમિ જીવલોગંમિ ।
જં ચરિઠ્ઠણ સુવિહિયા, વચ્ચંતિ અયરામરં ઠાણં ॥૩૩॥

ગાથાર્થ :-

સામાયિકસંયમ પ્રથમ, છેદોપસ્થાપ્યસંયમ બીજું થાય, પરિહાર-વિશુદ્ધિસંયમ અને સૂક્ષ્મસંપરાયસંયમ. ॥૩૨॥

અને ત્યારપછી=સૂક્ષ્મસંપરાય પછી, સર્વ જીવલોકમાં ખ્યાત એવું=પ્રસિદ્ધ એવું યથાખ્યાતસંયમ છે, જેને આચરીને સુવિહિતો=સુવિહિત સાધુઓ અજરામર સ્થાનને પ્રાપ્ત કરે છે. ॥૩૩॥

ભાવાર્થ :-

પ્રસ્તુત ગાથાને કહેનારા વચનો તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં આ પ્રમાણે છે -

સામાયિક-છેદોપસ્થાપ્ય-પરિહારવિશુદ્ધિ-સૂક્ષ્મસમ્પરાય-યથાખ્યાતાનિ ચારિત્રમ્ ॥ (તત્ત્વાર્થસૂત્ર અ. ૧, સૂ. ૧૮)

સામાયિકસંયમ: ૧ છેદોપસ્થાપ્યસંયમ: ૨ પરિહારવિશુદ્ધિસંયમ: ૩ સૂક્ષ્મસમ્પરાય-સંયમ: ૪ યથાખ્યાતસંયમ: ૫ ઇતિ પચ્ચવિધં ચારિત્રમ્ । તત્ પુલાકાદિષુ (અ. ૧, સૂ. ૪૮) વિસ્તરેણ વક્ષ્યામ: ॥૧૮॥ (તત્ત્વાર્થસૂત્ર અ. ૧, સૂ. ૧૮, ભાષ્ય)

(૧) સામાયિકસંયમ :-

સામાયિકસંયમ એ સર્વવિરતિ સામાયિક છે.

સર્વસાવધયોગવિરતિલક્ષણં સામાયિકં । (તત્ત્વાર્થસૂત્ર અ. ૧, સૂ. ૧૮, સિદ્ધસેનગણિ ટીકા)

બાવીસ તીર્થકરના કાળમાં સાધુઓને સામાયિકસંયમ હોય છે, અને પ્રથમ તથા ચરમતીર્થકરના કાળમાં વડીદીક્ષાની પ્રાપ્તિ પૂર્વે સામાયિકસંયમ હોય છે. જે સર્વ સાવધયોગની વિરતિ સ્વરૂપ છે.

(૨) છેદોપસ્થાપ્યસંયમ :-

પૂર્વપર્યાયચ્છેદે સતિ ઉત્તરપર્યાયે ઉપસ્થાપનં । (તત્ત્વાર્થસૂત્ર અ. ૧, સૂ. ૧૮, સિદ્ધસેનગણિ ટીકા)

પૂર્વના સંયમપર્યાયના છેદપૂર્વક ઉત્તરના પર્યાયમાં=પાંચ મહાવ્રતોનાં પર્યાયમાં ઉપસ્થાપન એ છેદોપસ્થાપ્યસંયમ છે. પહેલા અને છેલ્લા તીર્થકરના કાળમાં વડીદીક્ષાની પ્રાપ્તિ સમયે પાંચ મહાવ્રતો ઉચ્ચરાવવામાં આવે છે. તે વખતે પૂર્વના પર્યાયનો છેદ કરવામાં આવે છે અને પાંચ મહાવ્રતોમાં સાધુને ઉપસ્થાપન કરવામાં આવે છે, તે છેદોપસ્થાપ્યસંયમ છે. ૨૩મા તીર્થકરના સાધુઓ જ્યારે ચરમતીર્થકરના શાસનમાં આવે ત્યારે તેઓને પણ છેદોપસ્થાપ્યસંયમ પ્રાપ્ત થાય છે.

(૩) પરિહારવિશુદ્ધ સંયમ :-

પરિહાર:-તપોવિશેષસ્તેન વિશુદ્ધં પરિહારવિશુદ્ધિકં ચેતિ । (તત્ત્વાર્થસૂત્ર અ. ૧, સૂ. ૧૮, સિદ્ધસેનગણિ ટીકા)

પરિહાર=તપવિશેષ. તેનાથી વિશુદ્ધ એવું જે સંયમ તે પરિહારવિશુદ્ધ સંયમ. જિનકલ્પ સ્વીકારતાં પૂર્વે તપવિશેષનું સેવન કરવામાં આવે છે. તે તપવિશેષથી વિશુદ્ધ એવું જે ચારિત્ર તે પરિહારવિશુદ્ધ સંયમ છે.

(૪) સૂક્ષ્મસંપરાયસંયમ :-

સૂક્ષ્મ:=શ્લક્ષ્ણાવયવઃ સમ્પરાયઃ=કષાયઃ સંસારધ્રાન્તિહેતુર્યત્ર તત્ સૂક્ષ્મસમ્પરાયમ્ । (તત્ત્વાર્થસૂત્ર અ. ૧, સૂ. ૧૮, સિદ્ધસેનગણિ ટીકા)

ગાથા :-

અણસણમૂળોઅરિયા, વિક્તીસંખેવણં રસચ્ચાઓ ।

કાયકિલેસો સંલીણયા ય, બજ્ઝો તવો હોઈ ।।૩૫।।

ગાથાર્થ :-

અનશન, ઊણોદરિકા, વૃત્તિસંક્ષેપ, રસત્યાગ, કાયક્લેશ અને સંલીનતા બાહ્યતપ છે. ।।૩૫।।

ભાવાર્થ :-

સમ્યક્પ્રયુક્તાનિ બાહ્યં તપઃ । (તત્ત્વાર્થસૂત્ર અ. ૧, સૂ. ૧૯, ભાષ્ય)

સ્વેચ્છાથી નિર્જરાના અર્થે પ્રાપ્ત થતા દુઃખોને સ્વીકારી લેવા અર્થાત્ જાણીને કષ્ટ સહન કરવું તે તપ છે. પરંતુ તે કષ્ટ કર્મનિમિત્ત નથી. કોઈ જીવ જાણતો હોય કે મોક્ષમાં જવા માટે નિર્લેપ થવું છે અને નિર્લેપ થવા માટે કષ્ટ પ્રત્યે દ્વેષ દૂર કરવાનો છે; તેથી સામેથી કષ્ટમાં યત્ન કરીને અથવા કષ્ટ આવી પડે તે કષ્ટ પ્રત્યે દ્વેષ ન થાય તે રીતે સ્વેચ્છાથી નિર્જરાના અર્થે સમ્યક્ સહન કરવા યત્ન કરે છે તે તપ છે; અને તેનાથી નિર્જરા થાય છે. વળી, તપથી ગુણની વૃદ્ધિ અને પૂર્વના તપ-સંયમના ફળથી પ્રગટ થયેલા ગુણો વિવેકપૂર્વક સહન કરાયેલા કષ્ટથી ટકી રહે છે તેથી પ્રાપ્ત થયેલા ગુણનો અપ્રતિપાત થાય છે. તેથી તપ મોક્ષનું કારણ છે.

તપ બે પ્રકારનો છે : (૧) બાહ્યતપ અને (૨) અભ્યંતરતપ.

અનશનં ૧ અવમૌદર્યં ૨ વૃત્તિપરિસંકલ્પ્યાનં ૩ રસપરિત્યાગઃ ૪ વિવિક્તશય્યાસનતા ૫ કાયક્લેશઃ ૬ હત્યેતત્ ષડ્વિધં બાહ્યં તપઃ ।। સમ્યગ્ યોગિનિગ્રહો ગુપ્તિઃ (અ. ૧, સૂ. ૪) હત્યતઃપ્રભૃતિ સમ્યગિત્યનુવર્તતે । (તત્ત્વાર્થસૂત્ર અ. ૧, સૂ. ૧૯, ભાષ્ય)

(૧) બાહ્યતપ છ પ્રકારનો છે :

સમ્યગ્ અનશન, સમ્યગ્ અવમૌદર્ય, સમ્યગ્ વૃત્તિસંક્ષેપ, સમ્યગ્ રસપરિત્યાગ, સમ્યક્ કાયક્લેશ, સમ્યગ્ વિવિધ શય્યાસનતા.

ભાષ્યકારે છ પ્રકારના બાહ્યતપ સાથે ‘સમ્યક્’નું યોજન કરેલ છે. એનો

અર્થ એ ફલિત થાય કે અનશન આદિ તપ સમ્યક્ થાય તો જ નિર્જરાનું કારણ છે, અન્યથા નહિ.

(i) સમ્યગ્ અનશન તપ :-

સંયમરક્ષણાર્થં કર્મનિર્જાર્યર્થં ચ ચતુર્થષષ્ટાષ્ટમાદિ સમ્યગનશનં તપઃ ॥ (તત્ત્વાર્થસૂત્ર

અ. ૧, સૂ. ૧૧, ભાષ્ય)

સંયમના રક્ષણ માટે અને કર્મની નિર્જરા માટે છઠ્ઠ-અઠ્ઠમ આદિ જે તપ કરાય છે તે સમ્યગ્ અનશન તપ છે. આશય એ છે કે સાધુ વિકારોના નિરોધ અર્થે અને કર્મની નિર્જરા અર્થે સમભાવની વૃદ્ધિ થાય તે રીતે ઉપવાસ આદિ જે તપ કરે તે સમ્યગ્ અનશન તપ છે.

(ii) સમ્યગ્ અવમૌદર્ય તપ :-

અવમૌદર્યમ્ - અવમમિત્યૂનનામ, અવમમુદરમસ્ય (ઈતિ) અવમોદરઃ, અવમોદરસ્ય ભાવઃ અવમૌદર્યમ્ ॥ (તત્ત્વાર્થસૂત્ર અ. ૧, સૂ. ૧૧, ભાષ્ય)

અવમ્ શબ્દ ઊણ અર્થમાં છે, અને અવમ્ ઉદર છે જેને તે અવમ્ ઉદર, અને તેનો જે ભાવ તે અવમૌદર્ય તપ=ઊણોદરી.

ઉત્કૃષ્ટ અને અપકૃષ્ટને છોડીને મધ્યમ કવલથી ત્રણ પ્રકારનું ઊણોદરી તપ થાય છે. (૧) અલ્પ આહારરૂપ ઊણોદરી, (૨) ઉપાર્ધરૂપ ઊણોદરી, અને (૩) પૂર્ણ ભોજનથી કંઈક ન્યૂન ઊણોદરી.

(૧) અલ્પ આહારરૂપ ઊણોદરી :- એક કવલથી માંડીને પોતાના શરીરની અપેક્ષાએ ભોજનના ચોથા ભાગ જેટલો અલ્પ આહાર તે અલ્પ આહારરૂપ ઊણોદરી કહેવાય.

(૨) ઉપાર્ધરૂપ ઊણોદરી :- અર્ધા ભોજનથી ચાર કવલ ન્યૂન તે ઉપાર્ધ ઊણોદરી કહેવાય. પુરુષોને ૩૨ કવલનો આહાર છે, તેનું અર્ધું અર્થાત્ ૧૬ કવલમાં ચાર કવલ ન્યૂન કરવાથી ૧૨ કવલનો આહાર તે પુરુષો માટે ઉપાર્ધ ઊણોદરી કહેવાય, અને સ્ત્રીઓને ૨૮ કવલનો આહાર હોવાથી તેનું અર્ધું તે ૧૪ કવલમાં ચાર કવલ ન્યૂન કરવાથી ૧૦ કવલનો આહાર તે સ્ત્રીઓ માટે ઉપાર્ધ ઊણોદરી કહેવાય.

(૩) પૂર્ણ ભોજનથી કંઈક ન્યૂન ઊણોદરી :- પૂર્ણ ભોજનથી એકાદ કવલ ન્યૂન તે કંઈક ન્યૂન ઊણોદરી છે.

સામાન્યથી પુરુષનો ૩૨ અને સ્ત્રીઓનો ૨૮ કવલ આહાર છે, અને તે કવલ મોઢામાં સમાય તેટલો મોટો પણ નહિ અને તદ્દન અલ્પ પણ નહિ, પણ મધ્યમ કવલના આહારની ગણતરીથી થાય છે. આ ઊણોદરી તપ પણ સંયમની રક્ષા અર્થે અને નિર્લેપભાવની વૃદ્ધિ દ્વારા કર્મનિર્જરા અર્થે કરવામાં આવે તો સમ્યગ્ ઊણોદરી તપ કહેવાય.

(iii) સમ્યગ્ વૃત્તિસંક્ષેપ તપ :-

વૃત્તિપરિસંખ્યાનમનેકવિધમ્ । તદ્વથા-ઉત્ક્ષિપ્તનિક્ષિપ્તાન્તપ્રાન્તચર્યાદીનાં સક્તુ-
કુલ્માષૌદનાદીનાં ચાન્યતમમભિગૃહ્યાવશેષસ્ય પ્રત્યાખ્યાનમ્ । (તત્ત્વાર્થસૂત્ર અ. ૯,
સૂ. ૧૯, ભાષ્ય)

સાધુની ભિક્ષાયર્યા તેનું પરિગણન તે વૃત્તિપરિસંખ્યાન તપ છે, અને તે આ પ્રમાણે છે -

ગોચરી માટે નીકળતી વખતે સાધુ સંકલ્પ કરે કે ઉત્ક્ષિપ્ત શક્તુ આદિ વહોરાવે તો ગ્રહણ કરીશ, તે સિવાય નહિ, અથવા નિક્ષિપ્ત શક્તુ આદિ વહોરાવે તો ગ્રહણ કરીશ, તે સિવાય નહિ, અથવા ભાજનના અંતમાં રહેતું હોય તેવું શક્તુ, કુલ્માષ=અડદ અને ઓદન આદિ ગ્રહણ કરીશ તે સિવાય નહિ. અહીં ‘આદિ’ શબ્દથી તક્રં=છાશ, મંડકાનુ=ખાખરા વગેરેનું ગ્રહણ છે. (શક્તુ એટલે એક પ્રકારનો યણા આદિ કોઈપણ વસ્તુનો લોટ શેકીને બનાવવામાં આવે છે, જે ઉત્તર ભારત આદિમાં વિશેષ પ્રચલિત છે.)

વળી, જેમ દ્રવ્યને આશ્રયીને ઉત્ક્ષિપ્ત આદિ વિકલ્પથી ભિક્ષા સાધુ ગ્રહણ કરે છે, તેમ ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવને આશ્રયીને અભિગ્રહથી સાધુ ભિક્ષા ગ્રહણ કરે છે. જેમ કોઈ સાધુ અભિગ્રહ કરે કે એક પગ ઉંબરાની બહાર અને એક પગ ઉંબરાની અંદર હોય તો જ વહોરવું તે ક્ષેત્ર અભિગ્રહ છે, ભિક્ષાકાલ ન હોય ત્યારે ભિક્ષા મળશે તો ગ્રહણ કરીશ તે કાલને આશ્રયીને કાલઅભિગ્રહ છે, વળી, હસતા હોય કે રડતા હોય આદિ ભાવવાળા ભિક્ષા આપે તો ગ્રહણ કરીશ તે ભાવને આશ્રયીને વૃત્તિસંક્ષેપ તપ છે.

આ રીતે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ અને ભાવને આશ્રયીને ભિક્ષા મળે તો ગ્રહણ કરવું અને શેષનું પ્રત્યાખ્યાન કરવું તે વૃત્તિસંક્ષેપ તપ છે. આ પ્રકારના તપથી સંયમસ્થાનની વૃદ્ધિ થાય તો કર્મની નિર્જરા થાય અને કર્મની નિર્જરા થાય તો વૃત્તિસંક્ષેપ નામનો સમ્યક્ તપ થાય છે.

(iv) સમ્યગ્ રસપરિત્યાગ તપ :-

રસપરિત્યાગોડનેકવિધઃ । તદ્યથા-મદ્ય-માંસ-મધુ-નવનીતાદીનાં રસવિકૃતીનાં પ્રત્યાખ્યાનં વિરસરૂક્ષાદ્યભિગ્રહશ્ચ ॥ (તત્ત્વાર્થસૂત્ર અ. ૧, સૂ. ૧૧, ભાષ્ય)

રસપરિત્યાગ અનેક પ્રકારનો છે.

મદ્ય, માંસ, મધ, માખણ આદિ દસ વિગઈનું પ્રત્યાખ્યાન=ચાર મહાવિગઈ અને દૂધ આદિ છ વિગઈનું પ્રત્યાખ્યાન, અને વિરસ રુક્ષાદિ આહારગ્રહણનો અભિગ્રહ એ રસપરિત્યાગ છે.

સાધુઓ સંયમવૃદ્ધિ અર્થે મદ્ય, માંસ, મધ, માખણ એ ચાર મહાવિગઈ અને દૂધ, દહીં, ઘી, ગોળ, તેલ અને કડાવિગઈ એ છ સામાન્ય વિગઈનો ત્યાગ કરે, અને વિરસ એવા રુક્ષ, અંત અને પ્રાંત આહાર ગ્રહણ કરવાનો અભિગ્રહ કરે, જેથી આહારમાં પણ વૃદ્ધિ થાય નહિ અને દેહની પુષ્ટિ કરવાની પણ વૃત્તિ થાય નહિ, પરંતુ દેહ પ્રત્યે નિરપેક્ષભાવ વૃદ્ધિ પામે.

(v) સમ્યક્ કાયક્લેશ તપ :-

કાયક્લેશોડનેકવિધઃ । તદ્યથા-સ્થાનવીરાસનોત્કટુકાસનૈકપાર્શ્વદળાયત-શયનાતાપનાપ્રાવૃતાદીનિ ॥ (તત્ત્વાર્થસૂત્ર અ. ૧, સૂ. ૧૧, ભાષ્ય)

કાયોત્સર્ગમાં રહેવું, વીરાસનમાં રહેવું, હાથ ઊંચા કરીને આતાપના લેવી, ઠંડી વખતે વસ્ત્રને ગ્રહણ કર્યા વગર રહેવું ઇત્યાદિ પ્રવૃત્તિપૂર્વક ચિત્તને ધર્મધ્યાનમાં પ્રવર્તાવવામાં આવે તે કાયક્લેશ તપ છે.

(vi) સમ્યગ્ વિવિક્તશય્યાસનતા તપ :-

વિવિક્તશય્યાસનતા નામ એકાન્તેડનાબાધેડસંસક્તે સ્ત્રીપશુપણ્ડકવર્જિતે । શૂન્યાગાર-દેવકુલ-સંભા-પર્વતગુહાદીનામન્યતમસ્મિન્ સમાધ્યર્થ સંલીનતા ॥ (તત્ત્વાર્થસૂત્ર અ. ૧, સૂ. ૧૧, ભાષ્ય)

એકાંત, અનાબાધ, અસંસક્ત=જીવોથી અસંસક્ત, સ્ત્રી-પશુ-નપુંસકથી રહિત એવાં શૂન્યધરોમાં અથવા દેવકુળમાં અથવા સભામાં અથવા પર્વત, ગુફા આદિમાં સમાધિ માટે સંલીનતા એ વિવિક્તશય્યાઆસનતા છે.

આશય એ છે કે સાધુ સમભાવની વૃદ્ધિ અર્થે કોઈ એકાંત સ્થાનમાં જાય, જે સ્થાન સાધના માટે બાધ કરે તેવું ન હોય, જીવોથી સંસક્ત ન હોય અને સ્ત્રી-પશુ-નપુંસક આદિથી રહિત હોય, તેવા શૂન્યધર આદિમાં કાયાને સ્થિર રાખીને ધર્મધ્યાન આદિમાં ઉદ્યમ કરતા હોય તે વિવિક્તશય્યાઆસનતા નામનો તપવિશેષ છે.

આ છએ બાહ્ય પ્રકારના તપો આગમમાં કહેલ વિધિપૂર્વક અને ધર્મધ્યાનની વૃદ્ધિ થાય તે રીતે કરવામાં આવે તો તે સમ્યક્ તપ બને છે, અને આ છએ પ્રકારના તપથી સાધુ અસંગભાવની વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત કરે છે, શરીરના લાઘવને પ્રાપ્ત કરે છે, ઇન્દ્રિયના જયને પ્રાપ્ત કરે છે, સંયમનું રક્ષણ કરે છે અને કર્મનિર્જરાની પ્રાપ્તિ કરે છે. ॥૩૪-૩૫॥

અવતરણિકા :-

પૂર્વગાથા-૩૫માં છ પ્રકારના બાહ્યતપને બતાવ્યાં પછી હવે છ પ્રકારનાં અભ્યંતરતપને બતાવે છે -

ગાથા :-

પાયચ્છિત્તં વિણઓ, વૈયાવચ્ચં તહેવ સજ્ઞાઓ ।

જ્ઞાણં ઉસ્સગ્ગોઽવિ અ, અભિંતરઓ તવો હોઈ ॥૩૬॥

ગાથાર્થ :-

પ્રાયચ્છિત્ત, વિનય, વૈયાવચ્ચ અને સ્વાધ્યાય, ધ્યાન અને કાયોત્સર્ગ અભ્યંતરતપ છે. ॥૩૬॥

ભાવાર્થ :-

અભ્યંતરતપ છ પ્રકારનો છે :

સમ્યક્ પ્રાયચ્છિત્ત, સમ્યગ્વિનય, સમ્યગ્વૈયાવચ્ચ, સમ્યક્સ્વાધ્યાય, સમ્યગ્-

વ્યુત્સર્ગ અને સમ્યગ્ધ્યાન. ભાષ્યકારે આ રીતે છ પ્રકારના અભ્યંતર તપ સાથે ‘સમ્યક્’નું યોજન કરેલ છે. એનો અર્થ એ થાય કે પ્રાયશ્ચિત્ત આદિ તપ સમ્યક્ થાય તો જ નિર્જરાનું કારણ છે, અન્યથા નહિ.

(i) સમ્યક્પ્રાયશ્ચિત્તતપ :- સમ્યક્પ્રાયશ્ચિત્તના નવ ભેદો છે -

(૧) આલોચનપ્રાયશ્ચિત્ત, (૨) પ્રતિક્રમણપ્રાયશ્ચિત્ત, (૩) આલોચન-પ્રતિક્રમણરૂપ ઉભય પ્રાયશ્ચિત્ત, (૪) વિવેકપ્રાયશ્ચિત્ત, (૫) વ્યુત્સર્ગપ્રાયશ્ચિત્ત, (૬) તપપ્રાયશ્ચિત્ત, (૭) છેદપ્રાયશ્ચિત્ત, (૮) પરિહારપ્રાયશ્ચિત્ત અને (૯) ઉપસ્થાપનપ્રાયશ્ચિત્ત=પારાંચિતપ્રાયશ્ચિત્ત.

(૧) આલોચનપ્રાયશ્ચિત્ત :- આલોચન, વિવરણ, પ્રકાશન, કથન, પ્રાદુષ્કરણ= પાપનું પ્રગટીકરણ, એ બધા આલોચનપ્રાયશ્ચિત્તના પર્યાયવાચી શબ્દો છે.

(૨) પ્રતિક્રમણપ્રાયશ્ચિત્ત :- મિથ્યાદુષ્કૃતથી યુક્ત એવા વિમર્શપૂર્વક પાપનું પ્રત્યાખ્યાન અને કાયોત્સર્ગકરણ એ પ્રતિક્રમણપ્રાયશ્ચિત્તના પર્યાયવાચી શબ્દો છે.

(૩) આલોચન-પ્રતિક્રમણરૂપ ઉભયપ્રાયશ્ચિત્ત.

(૪) વિવેકપ્રાયશ્ચિત્ત :- વિવેક, વિવેચન, વિશોધન, પ્રત્યુપેક્ષણ એ વિવેકના એકાર્થવાચી શબ્દો છે. વિવેક એટલે ત્યાગનો પરિણામ.

સાધુને જ્યારે જીવસંસક્ત અન્ન-પાણીની પ્રાપ્તિ થઈ હોય કે કોઈક દોષયુક્ત અન્ન-પાણીની પ્રાપ્તિ થઈ હોય, અને દોષયુક્ત ઉપધિ કે વસતિની પ્રાપ્તિ થઈ હોય ત્યારે તે અન્ન-પાણી, ઉપધિ કે વસતિનો ત્યાગ કરે, તે વખતે સાધુને જે ત્યાગનો પરિણામ છે, તે વિવેકપ્રાયશ્ચિત્ત છે.

(૫) વ્યુત્સર્ગપ્રાયશ્ચિત્ત :- વ્યુત્સર્ગ અને પ્રતિષ્ઠાપન એ બન્ને એકાર્થવાચી શબ્દો છે. સાધુને અનેષણીય એવા અન્ન-પાન, ઉપકરણ આદિની પ્રાપ્તિ થઈ હોય કે જીવસંસક્ત અન્નાદિને છૂટા પાડી શકાય તેમ ન હોય, એવી વસ્તુને યતનાપૂર્વક ઉચિત સ્થાને પરઠવ્યા પછી શુદ્ધિ અર્થે કાયોત્સર્ગ કરાય છે, તે વ્યુત્સર્ગ નામનું પ્રાયશ્ચિત્ત છે.

(૬) તપપ્રાયશ્ચિત્ત :- બાહ્ય અનશનાદિ તપનું કે અનેક પ્રકારના પ્રકીર્ણ આદિ તપનું પ્રાયશ્ચિત્ત અપાય છે, તે તપપ્રાયશ્ચિત્ત છે.

(૭) **છેદપ્રાયશ્ચિત્ત :-** છેદ, અપવર્તન, અપહાર એ છેદપ્રાયશ્ચિત્તના એકાર્થવાચી શબ્દો છે, અને તે છેદપ્રાયશ્ચિત્ત પ્રવ્રજ્યાના દિવસ, પક્ષ, માસ કે સંવત્સરમાંથી જે પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રાપ્ત થાય તેટલા પ્રમાણમાં દીક્ષાપર્યાય ન્યૂન કરવાથી થાય છે.

(૮) **પરિહારપ્રાયશ્ચિત્ત :-** જેટલા મહિનાનો સાધુને પરિહાર પ્રાપ્ત થયો હોય એટલા મહિનાઓ સુધી તેને વંદન કરવાનો, તેની સાથે આલાપ કરવાનો=બોલવાનો, તેને અન્ન-પાન આપવાં આદિ ક્રિયાઓનો અન્ય સાધુઓ પરિહાર કરે છે. ત્યારપછી તેના સંયમનો પર્યાય ગણાય છે.

(૯) **ઉપસ્થાપન પ્રાયશ્ચિત્ત=પારાંચિતપ્રાયશ્ચિત્ત :-** ઉપસ્થાપન, ફરી દીક્ષણ, ફરી ચારિત્રનો સ્વીકાર, ફરી વ્રતનું આરોપણ એ સર્વ પારાંચિતપ્રાયશ્ચિત્તનાં એકાર્થવાચી શબ્દો છે.

(ii) **સમ્યગ્વિનય તપ :-** જેનાથી કર્મોનું વિનયન થાય=કર્મો નાશ થાય તે વિનય કહેવાય. અને જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રની પરિણતિને અભિમુખ જીવનો પરિણામ કર્મનું વિગમન કરનાર હોવાથી અનુક્રમે જ્ઞાનવિનય, દર્શનવિનય અને ચારિત્રવિનય અને ઉપચારવિનય એમ વિનયતપ ચાર પ્રકારનો છે.

(૧) **જ્ઞાનવિનય :-** મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યવજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાન એ પાંચ ભેદથી જ્ઞાનવિનય પાંચ પ્રકારનો છે. પાંચ પ્રકારના જ્ઞાનની ભક્તિ, બહુમાન અને યથાર્થ સદ્બહણ એ જ્ઞાનવિનય છે.

(૨) **દર્શનવિનય :-** દર્શનવિનય એક પ્રકારનો છે અર્થાત્ ભગવાનના વચનમાં યથાર્થ શ્રદ્ધાનરૂપ દર્શનવિનય એક પ્રકારનો છે.

(૩) **ચારિત્રવિનય :-** સામાયિક આદિ ચારિત્રના પાંચ ભેદથી ચારિત્રવિનય પાંચ પ્રકારનો છે.

(૪) **ઉપચારવિનય :-** ઉપચારવિનય અનેક પ્રકારનો છે. ભગવાનની ભક્તિ કરતાં, ગુણવાન સાધુ આદિની ભક્તિ કરતાં જે ઉપચાર કરાય છે, તે ઉપચારવિનય છે. જેમ કે ભગવાનની પુષ્પાદિ સામગ્રીથી ભક્તિ કરાય તે ઉપચારવિનય છે. વળી ગુણવાન સાધુની સન્મુખ જવું, આદર-સત્કાર કરવો વગેરે ઉપચારવિનય છે.

(iii) સમ્યગ્વૈયાવચ્ચ તપ :- આચાર્ય આદિ દશ વિષયક વૈયાવચ્ચની પ્રવૃત્તિને આશ્રયીને વૈયાવચ્ચ તપ દશ પ્રકારે છે.

(૧) આચાર્યની વૈયાવચ્ચ, (૨) ઉપાધ્યાયની વૈયાવચ્ચ, (૩) તપસ્વીની વૈયાવચ્ચ, (૪) શૈક્ષની વૈયાવચ્ચ, (૫) ગ્લાનની વૈયાવચ્ચ, (૬) ગણની વૈયાવચ્ચ, (૭) કુલની વૈયાવચ્ચ, (૮) સંઘની વૈયાવચ્ચ, (૯) સાધુની વૈયાવચ્ચ, (૧૦) સમનોજ સાધુની વૈયાવચ્ચ.

(iv) સમ્યક્સ્વાધ્યાય તપ :- વાચના, પૃચ્છના, અનુપ્રેક્ષા, આમ્નાય=પરાવર્તના અને ધર્મોપદેશ એ પાંચ પ્રકારનો સ્વાધ્યાય તપ છે.

વાચના=શિષ્યને ભણાવવું તે,

પૃચ્છના=ગ્રંથના અર્થનું પૂછવું તે,

અનુપ્રેક્ષા=ગ્રંથ અને અર્થનો મન દ્વારા અભ્યાસ

આમ્નાય=ઘોષથી વિશુદ્ધ પરાવર્તના=ઉદાત્ત, અનુદાત્ત આદિથી પરિશુદ્ધ એવું જે સૂત્ર-અર્થનું પરાવર્તન તે આમ્નાય.

ધર્મોપદેશ=અર્થનો ઉપદેશ.

(v) સમ્યગ્વ્યુત્સર્ગ તપ :- વ્યુત્સર્ગ=ત્યાગ. બે પ્રકારનો છે : (૧) બાહ્ય અને (૨) અભ્યંતર.

(૧) સાધુને અશુદ્ધ અન્ન-પાન આદિની પ્રાપ્તિ થઈ હોય તો વિધિપૂર્વક તેને પરઠવે તેને બાહ્ય વ્યુત્સર્ગ કહેવાય.

(૨) શરીરનો કે કષાયનો વ્યુત્સર્ગ તે અભ્યંતર વ્યુત્સર્ગ છે. અંતકાળે અનશનથી કાયાને વોસિરાવે તે શરીરનો વ્યુત્સર્ગ છે, અને કોધાદિ કષાયો સંસારના પરિભ્રમણના હેતુ છે. તેથી મન-વચન અને કાયાથી કૃત, કારિત અને અનુમતિના ભેદથી તેનો જે ત્યાગ કરવો તે કષાયોનો વ્યુત્સર્ગ છે.

(vi) સમ્યગ્ધ્યાન તપ :-

ઉત્તમસંહનનસ્યૈકાગ્રચિન્તાનિરોધો ધ્યાનમ્ । (તત્ત્વાર્થસૂત્ર અ. ૧, સૂ. ૨૭)

ઉત્તમ સંઘયણવાળા જીવોને=પ્રથમ ચાર સંઘયણવાળા જીવોને એક આલંબનમાં ચિંતાનો નિરોધ=ચિંતવનનો નિરોધ એ ધ્યાન છે. ॥૩૬॥

અવતરણિકા :-

ગાથા-૩૪માં સામાન્યથી નિર્જરાતત્ત્વને અને બંધતત્ત્વને બતાવેલ. ત્યારપછી નિર્જરાતત્ત્વના ૧૨ ભેદો બતાવ્યાં. હવે ગાથા-૩૪માં બતાવેલ પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, અનુભાગ અને પ્રદેશ એ બંધતત્ત્વના ચાર ભેદોનું સ્વરૂપ બતાવે છે —

ગાથા :-

પયઈ સહાવો વૃત્તો, ઠિઈ કાલાવહારણં ।

અણુભાગો રસો જેઓ, પાસો દલસંચઓ ॥૩૭॥

ગાથાર્થ :-

પ્રકૃતિ સ્વભાવ કહેવાયો છે.

સ્થિતિ કાળનું અવધારણ છે=કાળની મર્યાદા છે.

અનુભાગ રસ જાણવો.

પ્રદેશ દળિયાનો સંચય જાણવો. ॥૩૭॥

ભાવાર્થ :-

સ બન્ધઃ । (તત્ત્વાર્થસૂત્ર અ. ૮, સૂ. ૩)

પ્રકૃતિસ્થિત્યનુભાવપ્રદેશાસ્તદ્વિધયઃ । (તત્ત્વાર્થસૂત્ર અ. ૮, સૂ. ૪)

પ્રકૃતિબન્ધઃ, સ્થિતિબન્ધઃ, અનુભાવબન્ધઃ, પ્રદેશબન્ધ ઇતિ । (તત્ત્વાર્થસૂત્ર અ.

૮, સૂ. ૪, ભાષ્ય)

આત્માના મોહજનિત અધ્યવસાયથી અને યોગથી આત્માની સાથે કર્મપુદ્ગલોનો જે સંબંધ થાય છે, તે બંધાયેલ કર્મપુદ્ગલોની વિચારણા ચાર પ્રકારે થાય છે.

(i) પ્રકૃતિબંધ :- બંધાયેલ કર્મની પ્રકૃતિ અર્થાત્ આત્મા સાથે સંલગ્ન થયેલાં કર્મો આત્મા ઉપર જે પ્રકારનું કાર્ય કરતાં હોય તે પ્રકારનો કર્મનો સ્વભાવ, પ્રકૃતિબંધ છે.

જેમ કે જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો સ્વભાવ આત્માના જ્ઞાનને આવરવાનો છે. તેથી બંધાયેલા કર્મનો જે કાર્ય કરવાનો સ્વભાવ હોય તે પ્રકૃતિબંધ કહેવાય.

(ii) સ્થિતિબંધ :- બંધાયેલાં કર્મ કેટલા કાળ સુધી ફળ આપવાની મર્યાદાવાળાં છે, તે સ્થિતિબંધ કહેવાય. જીવ પ્રતિસમય કોઈક અધ્યવસાયથી કર્મ બાંધે છે, અને બંધાયેલું કર્મ તેના અબાધાકાળ સહિત કોટાકોટી સાગરોપમ પ્રમાણ સ્થિતિવાળું હોય છે અર્થાત્ અબાધાકાળને છોડીને બંધાયેલું કર્મ ઉદયમાં આવે તો અબાધાકાળ ન્યૂન કોટાકોટી સાગરોપમ કાળમર્યાદા સુધી ક્રમસર ફળ બતાવે તેવા સામર્થ્યવાળું હોય છે. તેથી અબાધાકાળ સહિત વિપાક આવવાનું કાલમાન સ્થિતિબંધ છે.

(iii) અનુભાગબંધ :- બંધાયેલા કર્મમાં ફળ આપવાની શક્તિરૂપ રસ કેટલા પ્રમાણમાં છે, તે અનુભાગ બંધ કહેવાય. કર્મપુદ્ગલો જીવથી ગ્રહણ થતાં પૂર્વે કાર્મણવર્ગણારૂપે હોય છે. તેમાં ફળ આપવાને અનુકૂળ કોઈ શક્તિ નથી, પરંતુ જીવના અધ્યવસાયના નિમિત્તને પામીને જીવ સાથે બંધાયેલા કર્મમાં ચોક્કસ પ્રકારનું ફળ આપવાની શક્તિ પેદા થાય છે, જેને સ્વભાવ કહેવામાં આવે છે; અને તે સ્વભાવમાં ફળ આપવાની શક્તિની તરતમતાને રસની તરતમતા કહેવાય છે, અને તેને અનુભાગબંધ કહેવાય છે.

(iv) પ્રદેશબંધ :- બંધાયેલા કર્મના દળિયાનો જથ્થો પ્રદેશબંધ કહેવાય. જીવના પ્રયત્નથી બંધાયેલાં કર્મો એક-બે સંખ્યામાં નથી, પરંતુ ઘણી મોટી સંખ્યામાં છે, અને તે કર્મપુદ્ગલોના દળનો જથ્થો તેને પ્રદેશબંધ કહેવાય.

સંક્ષેપથી એ ફલિત થાય કે જીવ કોઈક અધ્યવસાય અને વીર્યવ્યાપાર દ્વારા કર્મપુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે, તે કર્મપુદ્ગલોનો જથ્થો તે પ્રદેશબંધ છે. તે કર્મપુદ્ગલોમાં પેદા થયેલો જે રસ છે તે રસનો જે પ્રકારનો કાર્ય કરવાનો સ્વભાવ છે તે પ્રકૃતિબંધ છે, અને કર્મપુદ્ગલોમાં પેદા થયેલ રસની તરતમતા છે, તે અનુભાગબંધ છે, અને જીવ દ્વારા ગ્રહણ થયેલા કર્મપુદ્ગલનો જથ્થો બંધથી માંડીને અબાધાકાળ સુધીના સમયને છોડીને વિપાકમાં આવે ત્યારે જેટલા કાળ સુધી તે પ્રકારના ફળને આપવા માટે સામર્થ્યવાળો છે, તે કાળની મર્યાદા સ્થિતિબંધ છે. ॥૩૭॥

અવતરણિકા :-

કર્મોની મૂળ પ્રકૃતિ આઠ છે. તે આઠ પ્રકૃતિઓનો કેવો કેવો સ્વભાવ છે, તે દૃષ્ટાંતથી બતાવે છે -

ગાથા :-

પડપડિહારઽસિમજ્જહડચિત્તકુલારભંડગારીણં ।

જહ એસિં ભાવા, કમ્માણઽવિ જાણ તહ ભાવા ॥૩૮॥

ગાથાર્થ :-

પડ=પાટો=પાટા જેવું જ્ઞાનાવરણીય કર્મ છે, પડિહાર=દ્વારપાળ જેવું દર્શનાવરણીય કર્મ છે, અસિ=મધથી લેપાયેલ કે નહિ લેપાયેલ તલવાર જેવું વેદનીયકર્મ છે, મજ્જ=મધ જેવું મોહનીયકર્મ છે, હડ=બેડી જેવું આયુષ્યકર્મ છે, ચિત્ત=ચિત્રકાર જેવું નામકર્મ છે, કુલાર=કુંભાર જેવું ગોત્રકર્મ છે, અને ભંડગારી=ભંડારી જેવું અંતરાયકર્મ છે. જે પ્રમાણે આમના ભાવો=પાટા વગેરેના ભાવો છે, તે પ્રમાણે કર્મોના પણ ભાવો જાણવા. ॥૩૮॥

ભાવાર્થ :-

(૧) જ્ઞાનાવરણીયકર્મ :- જેમ ચક્ષુ ઉપર પાટો બાંધેલો હોય તો ચક્ષુથી જ્ઞાન થતું નથી, તેમ જ્ઞાનાવરણીયકર્મ આત્માના જ્ઞાનને અવરોધ કરવા માટે પાટા જેવું છે.

(૨) દર્શનાવરણીયકર્મ :- જેમ દ્વારપાળ રાજસભામાં પ્રવેશ કરતાં અવરોધ કરે તો રાજાનું દર્શન થઈ શકે નહિ, તેમ દર્શનાવરણીયકર્મ પદાર્થનું સામાન્ય દર્શન કરવામાં અવરોધ કરે છે.

(૩) વેદનીયકર્મ :- જેમ મધથી લેપાયેલ તલવારની ધાર ચાટતી વખતે સુખ થાય છે અને જો જીભ કપાય તો દુઃખનું વેદન થાય છે, તેમ વેદનીયકર્મમાં અનુકૂળ વેદનીયથી મધને ચાટવા તુલ્ય સુખ થાય છે અને પ્રતિકૂળ વેદનીયથી જીભ કપાવા તુલ્ય દુઃખનું વેદન થાય છે.

(૪) મોહનીયકર્મ :- મધપાન જેવું મોહનીયકર્મ છે. જેમ મધપાન કરનાર પુરુષ યથાતથા અસંબદ્ધ પ્રવૃત્તિઓ કરે છે, તેમ મોહને વશ જીવો યથાતથા અસંબદ્ધ પ્રવૃત્તિઓ કરે છે.

(૫) આયુષ્યકર્મ :- બેડી જેવું આયુષ્યકર્મ છે. બેડીમાં બંધાયેલો પુરુષ સ્થાનાંતર જવા ઇચ્છે તોપણ જઈ શકતો નથી, તેમ આયુષ્યથી દેહની સાથે બંધાયેલો જીવ દેહને છોડીને અન્યત્ર જઈ શકતો નથી.

(૬) નામકર્મ :- જેમ ચિત્રકાર વિવિધ પ્રકારનાં ચિત્રો કરે છે, તેમ નામકર્મ જીવનાં અનેક પ્રકારનાં સ્વરૂપો કરે છે.

(૭) ગોત્રકર્મ :- જેમ કુંભાર સારો ઘટ પણ બનાવે અને ખરાબ ઘટ પણ બનાવે, તેમ ગોત્રકર્મથી જીવ સારી અથવા ખરાબ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરે છે.

(૮) અંતરાયકર્મ :- જેમ ભંડારી પ્રતિકૂળ હોય તો રાજા આદિ દાન આપવા ઇચ્છતા હોય તોપણ દાન આપી શકતા નથી, તેમ જીવ દાનાદિ કરવાની ઇચ્છાવાળો હોવા છતાં અંતરાયકર્મ વિઘ્ન કરનાર હોય તો દાન કરી શકતો નથી.

જે પ્રમાણે ગાથાના પૂર્વાર્ધમાં પાટા વગેરે દૃષ્ટાંતો બતાવ્યાં, તે પાટાદિ વસ્તુઓનો જે પ્રમાણે સ્વભાવ છે તે પ્રમાણે કર્મોનો પણ સ્વભાવ જાણવો.

॥૩૮॥

અવતરણિકા :-

દૃષ્ટાંતથી આઠ કર્મોની પ્રકૃતિનો સ્વભાવ કેવો છે તે બતાવ્યું. હવે તે આઠ પ્રકૃતિનાં નામો અને તેના ઉત્તરભેદોની સંખ્યા બતાવે છે -

ગાથા :-

इह नाणदंसणावरणवेयमोहाउनामगोआणि ।

विग्धं च पण नव दु अट्टवीस चउ तिसय दु पणविहं ॥૩૯॥

ગાથાર્થ :-

इह=સંસારમાં જ્ઞાન-દર્શનનું આવરણ, વેદનીય, મોહનીય, આયુ, નામ, ગોત્ર અને વિઘ્ન=અંતરાય, આઠ કર્મો છે અને તેનાં ઉત્તર ભેદો

ક્રમસર પાંચ, નવ, બે, અઠ્ઠાવીસ, ચાર, એકસો ત્રણ, બે અને પાંચ પ્રકારવાળા છે. ॥૩૯॥

ભાવાર્થ :-

જ્ઞાનાવરણીયકર્મના પાંચ, દર્શનાવરણીયકર્મના નવ, મોહનીયકર્મના અઠ્ઠાવીસ, વેદનીયકર્મના બે, આયુષ્યકર્મના ચાર, નામકર્મના એકસો ત્રણ, ગોત્રકર્મના બે અને અંતરાયકર્મના પાંચ ભેદો છે. તે આ પ્રમાણે —

(૧) જ્ઞાનાવરણીય : ૫ ભેદ.

(i) મતિજ્ઞાનાવરણીય, (ii) શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય, (iii) અવધિજ્ઞાનાવરણીય, (iv) મનઃપર્યવજ્ઞાનાવરણીય, (v) કેવલજ્ઞાનાવરણીય.

(૨) દર્શનાવરણીય : ૯ ભેદ.

(i) ચક્ષુદર્શનાવરણીય, (ii) અચક્ષુદર્શનાવરણીય, (iii) અવધિદર્શનાવરણીય, (iv) કેવલદર્શનાવરણીય, (v) નિદ્રા, (vi) નિદ્રાનિદ્રા, (vii) પ્રયલા, (viii) પ્રયલાપ્રયલા, (ix) થીણદ્વિ.

(૩) વેદનીયકર્મ : ૨ ભેદ.

(i) શાતાવેદનીય, (ii) અશાતાવેદનીય.

(૪) મોહનીયકર્મ : ૨૮ ભેદ.

દર્શનમોહનીયકર્મનાં ત્રણ ભેદ.

(૧) સમ્યક્ત્વમોહનીય, (૨) મિશ્રમોહનીય, (૩) મિથ્યાત્વમોહનીય, ચારિત્રમોહનીયકર્મ અંતર્ગત કષાયના સોળ ભેદ.

(૪-૭) અનંતાનુબંધી ક્રોધ-માન-માયા-લોભ.

(૮-૧૧) અપ્રત્યાખ્યાનીય ક્રોધ-માન-માયા-લોભ કષાય

(૧૨-૧૫) પ્રત્યાખ્યાનીય ક્રોધ-માન-માયા-લોભ કષાય

(૧૬-૧૯) સંજ્વલન ક્રોધ-માન-માયા-લોભ કષાય

ચારિત્રમોહનીયકર્મ અંતર્ગત નોકષાયના નવ ભેદ.

(૨૦-૨૮) હાસ્ય-રતિ-શોક-અરતિ-ભય-જુગુપ્સા, પુરુષવેદ, સ્ત્રીવેદ અને નપુંસકવેદ નોકષાયમોહનીયકર્મનાં નવ ભેદ.

(૫) આયુષ્યકર્મ : ૪ ભેદ.

(i) દેવ (ii) મનુષ્ય (iii) તિર્યચ (iv) નારક

(૬) નામકર્મ : ૧૦૩ ભેદ.

(i) ૧૪ પિંડપ્રકૃતિના ઉત્તર ૭૫ ભેદ,

(ii) ૮ પ્રત્યેક પ્રકૃતિના ઉત્તર ૮ ભેદ,

(iii) ૧ ત્રસદશકના ઉત્તર ૧૦ ભેદ,

(iv) ૧ સ્થાવરદશકના ઉત્તર ૧૦ ભેદ, એમ કુલ-૧૦૩ નામકર્મની પ્રકૃતિ.

(i) ૧૪ પિંડપ્રકૃતિના ૭૫ ભેદો :

૧ થી ૪ ગતિનામકર્મ (૪)

(૧) નારકગતિ નામકર્મ, (૨) તિર્યચગતિ નામકર્મ, (૩) મનુષ્યગતિ નામકર્મ, (૪) દેવગતિ નામકર્મ.

૫ થી ૯ જાતિનામકર્મ : (૫)

(૫) એકેન્દ્રિય જાતિનામકર્મ, (૬) બેઘન્દ્રિય જાતિનામકર્મ, (૭) તેઘન્દ્રિય જાતિનામકર્મ, (૮) ચઉરિન્દ્રિય જાતિનામકર્મ, (૯) પંચેન્દ્રિય જાતિનામકર્મ, ૧૦-૧૪. શરીરનામકર્મ : (૫)

(૧૦) ઔદારિક શરીરનામકર્મ, (૧૧) વૈક્રિય શરીરનામકર્મ, (૧૨) આહારક શરીરનામકર્મ, (૧૩) તૈજસ શરીરનામકર્મ, (૧૪) કાર્મણ શરીરનામકર્મ

૧૫-૧૭. અંગોપાંગનામકર્મ : (૩)

(૧૫) ઔદારિક અંગોપાંગનામકર્મ, (૧૬) વૈક્રિય અંગોપાંગનામકર્મ, (૧૭) આહારક અંગોપાંગનામકર્મ.

૧૮-૩૨. બંધનનામકર્મ : (૧૫)

(૧૮) ઔદારિકઔદારિક બંધનનામકર્મ, (૧૯) વૈક્રિયવૈક્રિય બંધનનામકર્મ, (૨૦) આહારકઆહારક બંધનનામકર્મ, (૨૧) ઔદારિક-તૈજસ બંધનનામકર્મ, (૨૨) વૈક્રિય-તૈજસ બંધનનામકર્મ, (૨૩) આહારક-તૈજસ બંધનનામકર્મ, (૨૪) ઔદારિક-કાર્મણ બંધનનામકર્મ, (૨૫) વૈક્રિય-કાર્મણ બંધનનામકર્મ, (૨૬) આહારક-કાર્મણ બંધનનામકર્મ, (૨૭) ઔદારિક-તૈજસ-કાર્મણ

બંધનનામકર્મ,, (૨૮) વૈક્રિય-તૈજસ-કાર્મણ બંધનનામકર્મ, (૨૯) આહારક-તૈજસ-કાર્મણ બંધનનામકર્મ, (૩૦) તૈજસ-તૈજસ બંધનનામકર્મ, (૩૧) કાર્મણ કાર્મણ બંધનનામકર્મ, (૩૨) તૈજસ કાર્મણ બંધનનામકર્મ.

૩૩-૩૭. સંઘાતન નામકર્મ : (૫)

(૩૩) ઔદારિક સંઘાતન નામકર્મ (૩૪) વૈક્રિય સંઘાતન નામકર્મ (૩૫) આહારક સંઘાતન નામકર્મ (૩૬) તેજસ સંઘાતન નામકર્મ (૩૭) કાર્મણ સંઘાતન નામકર્મ.

૩૮-૪૩. સંહનન નામકર્મ (સંઘયણ) : (૬)

(૩૮) વજ્રઋષભનારાય સંહનનનામકર્મ, (૩૯) ઋષભનારાય સંહનન-નામકર્મ, (૪૦) નારાય સંહનનનામકર્મ, (૪૧) અર્ધનારાય સંહનનનામકર્મ, (૪૨) કીલિકા સંહનનનામકર્મ, (૪૩) સેવાર્ત સંહનનનામકર્મ.

૪૪-૪૯. સંસ્થાન નામકર્મ : (૬)

(૪૪) સમયતુરસ સંસ્થાનનામકર્મ, (૪૫) ન્યગ્રોધપરિમંડલ સંસ્થાનનામકર્મ, (૪૬) સાદિ સંસ્થાનનામકર્મ, (૪૭) કુબ્જ સંસ્થાનનામકર્મ, (૪૮) વામન સંસ્થાનનામકર્મ, (૪૯) હુંડક સંસ્થાનનામકર્મ.

૫૦-૫૪. વર્ણનામકર્મ : (૫)

(૫૦) રક્તવર્ણ નામકર્મ, (૫૧) નીલવર્ણ નામકર્મ, (૫૨) પીતવર્ણ નામકર્મ, (૫૩) કૃષ્ણવર્ણ નામકર્મ, (૫૪) શ્વેતવર્ણ નામકર્મ.

૫૫-૫૬. ગંધ નામકર્મ : (૨)

(૫૫) સુરભિગંધ નામકર્મ, (૫૬) દુરભિગંધ નામકર્મ.

૫૭-૬૧. રસ નામકર્મ : (૫)

(૫૭) મધુરરસ નામકર્મ, (૫૮) તિક્તરસ નામકર્મ, (૫૯) કટુકરસ નામકર્મ, (૬૦) કષાયરસ નામકર્મ, (૬૧) લવણરસ નામકર્મ.

૬૨-૬૯. સ્પર્શનામકર્મ : (૮)

(૬૨) મૃદુસ્પર્શ નામકર્મ, (૬૩) કર્કશસ્પર્શ નામકર્મ, (૬૪) શીતસ્પર્શ નામકર્મ, (૬૫) ઉષ્ણસ્પર્શ નામકર્મ, (૬૬) લઘુસ્પર્શ નામકર્મ, (૬૭) ગુરુસ્પર્શ નામકર્મ, (૬૮) સ્નિગ્ધસ્પર્શ નામકર્મ, (૬૯) રુક્ષસ્પર્શ નામકર્મ.

૭૦-૭૩. આનુપૂર્વી નામકર્મ : (૪)

(૭૦) નારક આનુપૂર્વી નામકર્મ, (૭૧) દેવ આનુપૂર્વી નામકર્મ, (૭૨) મનુષ્ય આનુપૂર્વી નામકર્મ, (૭૩) તિર્યચ આનુપૂર્વી નામકર્મ.

૭૪-૭૫. વિહાયોગતિ નામકર્મ : (૨)

(૭૪) શુભ વિહાયોગતિ નામકર્મ, (૭૫) અશુભ વિહાયોગતિ નામકર્મ.

(ii) ૭૬-૮૩. અપ્રતિપક્ષ પ્રત્યેક પ્રકૃતિઓ : (૮)

(૭૬) પરાઘાત નામકર્મ, (૭૭) શ્વાસોચ્છવાસ નામકર્મ, (૭૮) આતપ નામકર્મ, (૭૯) ઉદ્યોત નામકર્મ, (૮૦) અગુરુલઘુ નામકર્મ, (૮૧) તીર્થંકર નામકર્મ, (૮૨) નિર્માણ નામકર્મ, (૮૩) ઉપઘાત નામકર્મ.

(iii) ૮૪-૯૩. ત્રસદશકની પ્રકૃતિઓ : (૧૦)

(૮૪) ત્રસ નામકર્મ, (૮૫) બાદર નામકર્મ, (૮૬) પર્યાપ્ત નામકર્મ, (૮૭) પ્રત્યેક નામકર્મ, (૮૮) સ્થિર નામકર્મ, (૮૯) શુભ નામકર્મ, (૯૦) સુસ્વર નામકર્મ, (૯૧) સુભગ નામકર્મ, (૯૨) આદેય નામકર્મ, (૯૩) યશકીર્તિ નામકર્મ.

(iv) ૯૪-૧૦૩. સ્થાવરદશકની પ્રકૃતિઓ : (૧૦)

(૯૪) સ્થાવર નામકર્મ, (૯૫) સૂક્ષ્મ નામકર્મ, (૯૬) અપર્યાપ્ત નામકર્મ, (૯૭) સાધારણ નામકર્મ, (૯૮) અસ્થિર નામકર્મ, (૯૯) અશુભ નામકર્મ, (૧૦૦) દુઃસ્વર નામકર્મ, (૧૦૧) દુર્ભગ નામકર્મ, (૧૦૨) અનાદેય નામકર્મ, (૧૦૩) અયશઃકીર્તિ નામકર્મ.

આ રીતે ૧૦૩ નામકર્મની પ્રકૃતિઓ છે.

(૭) ગોત્રકર્મ : ૨ ભેદ.

(૧) ઉચ્ચગોત્ર કર્મ, (૨) નીચગોત્ર કર્મ.

(૮) અંતરાયકર્મ : ૫ ભેદ.

(૧) દાનાંતરાય, (૨) લાભાંતરાય, (૩) ભોગાંતરાય, (૪) ઉપભોગાંતરાય, (૫) વીર્યાંતરાય.

આ રીતે આઠ પ્રકૃતિના ઉત્તરભેદોની કુલ સંખ્યા ૧૫૮ થાય છે. ||૩૯||

અવતરણિકા :-

પૂર્વગાથામાં કર્મની મૂળ પ્રકૃતિઓ બતાવી અને ઉત્તર પ્રકૃતિની સંખ્યા બતાવી. તેથી પ્રકૃતિ બંધનું નિરૂપણ થયું. હવે સ્થિતિબંધ બતાવવા માટે આઠે કર્મોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કેટલી છે, તે બે ગાથાથી બતાવે છે -

ગાથા :-

નાળે અ દંસળાવરણે, વેયણિએ ચેવ અંતરાણે અ ।
 તીસં કોડાકોડી, અયરાણં ઠિઈ અ ઉક્કોસા ॥૪૦॥
 સિત્તરિ કોડાકોડી, મોહણિએ વીસ નામ-ગોણસુ ।
 તિત્તીસં અયરાઈં આઝઢિઈબંધ ઉક્કોસા ॥૪૧॥

ગાથાર્થ :-

જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, વેદનીય અને અંતરાય આ ચારે કર્મોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ દરેકની ત્રીસ કોડાકોડી સાગરોપમની છે. ॥૪૦॥
 સિત્તર કોડાકોડી સાગરોપમ મોહનીયકર્મનો, વીસ કોડાકોડી સાગરોપમ નામકર્મનો અને ગોત્રકર્મનો અને તેત્રીસ સાગરોપમ આયુષ્ય-કર્મનો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધ છે. ॥૪૧॥

અવતરણિકા :-

સ્થિતિબંધના નિરૂપણમાં આઠે કર્મોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ગાથા-૪૦/૪૧માં બતાવી. હવે આઠે કર્મોની જઘન્યસ્થિતિ બતાવતાં કહે છે -

ગાથા :-

બારસ મુહુત્તં જહન્ના, વેયણિએ અઢુ નામ ગોણસુ ।
 સેસાણંતમુહુત્તં, એયં બંધઢિઈમાણં ॥૪૨॥

ગાથાર્થ :-

વેદનીયકર્મની જઘન્ય સ્થિતિ બાર મુહૂર્તની છે, નામ અને ગોત્રકર્મની જઘન્ય સ્થિતિ દરેકની આઠ આઠ મુહૂર્તની છે. શેષ કર્મોની જઘન્ય

સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની છે. આ=ગાથા-૪૦થી ૪૨માં બતાવ્યું, એ સ્થિતિબંધનું માન છે. ॥૪૨॥

(૯) “મોક્ષતત્ત્વ”નું વર્ણન (ગાથા-૪૩થી ૫૦)

અવતરણિકા :-

ગાથા-૩૭માં બંધતત્ત્વના નિરૂપણનો પ્રારંભ કરેલ, અને તે બંધાતાં કર્મો પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, રસ અને પ્રદેશરૂપ છે, તેમ ગાથા-૩૭માં બતાવેલ. ત્યારપછી તે પ્રકૃતિ બતાવવાને અર્થે કર્મોની મૂળ પ્રકૃતિ કેટલી છે, તે સંક્ષેપથી બતાવ્યું અને ઉત્તર પ્રકૃતિઓની સંખ્યા બતાવી. તેમ બતાવીને કર્મોની પ્રકૃતિનું વક્તવ્ય પૂર્ણ કર્યું. ત્યારપછી આઠ કર્મોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અને જઘન્ય સ્થિતિ કેટલી છે તે બતાવ્યું અને પ્રદેશબંધ અને રસબંધનું વિશેષ વર્ણન અન્યત્ર પ્રસિદ્ધ છે તેથી અહીં તેનું વર્ણન ગ્રંથકારે કરેલ નથી. આ રીતે બંધ તત્ત્વને પૂર્ણ કરીને હવે મોક્ષતત્ત્વને બતાવે છે. મોક્ષતત્ત્વની વિચારણા કરવા માટે દ્વારગાથા બતાવે છે —

ગાથા :-

સંતપયપરૂવણયા, દઘ્વપમાણં ચ ચિત્ત ફુસણા ય ।

કાલો અ અંતરં ભાગ ભાવ અપ્પાબહું ચેવ ॥૪૩॥

ગાથાર્થ :-

સત્પદપ્રરૂપણા, દ્રવ્યપ્રમાણ, ક્ષેત્ર, સ્પર્શના, કાળ, અંતર, ભાગ, ભાવ અને અત્યબહુત્વ. ॥૪૩॥

ભાવાર્થ :-

(૧) સત્પદપ્રરૂપણા દ્વાર :- સત્પદપ્રરૂપણામાં સિદ્ધના જીવો છે કે નહિ તેની વિચારણા સત્પદથી કરાય છે.

(૨) દ્રવ્યપ્રમાણ દ્વાર :- સિદ્ધના જીવો સંખ્યાથી કેટલા છે, તેનું પ્રમાણ આ દ્વારમાં બતાવવામાં આવે છે.

(૩) ક્ષેત્ર દ્વાર :- સિદ્ધના જીવો કેટલા ક્ષેત્રમાં અવગાહીને રહેલા છે, તેની વિચારણા ક્ષેત્ર દ્વારમાં કરવામાં આવે છે.

(૪) સ્પર્શના દ્વાર :- સિદ્ધના જીવો કેટલા આકાશપ્રદેશોને સ્પર્શે છે, તે અહીં બતાવ્યું છે.

(૫) કાળ દ્વાર :- સિદ્ધના જીવોને સિદ્ધ અવસ્થામાં રહેવાનો કાળ કેટલો છે તે બતાવે છે.

(૬) અંતર દ્વાર :- સિદ્ધ અવસ્થાની પ્રાપ્તિ પછી ફરી સિદ્ધ અવસ્થાની પ્રાપ્તિ નથી, તેથી જેમ મનુષ્ય જન્મની પ્રાપ્તિમાં અંતર પ્રાપ્ત થાય છે તેમ સિદ્ધના જીવોને અંતરની પ્રાપ્તિ નથી તે બતાવે છે.

(૭) ભાગ દ્વાર :- સર્વ જીવોના કેટલા ભાગમાં સિદ્ધના જીવો છે, તે ભાગ દ્વારમાં બતાવે છે.

(૮) ભાવ દ્વાર :- સિદ્ધના જીવો કયા ભાવોમાં છે, તે આ દ્વારમાં બતાવે છે.

(૯) અલ્પબહુત્વ દ્વાર :- સ્ત્રીલિંગ આદિ ત્રણ લિંગોમાં સિદ્ધના જીવોનું પરસ્પર અલ્પબહુત્વ આ દ્વારમાં બતાવે છે. ॥૪૩॥

અવતરણિકા :-

પૂર્વગાથામાં મોક્ષની વિચારણા માટેનાં નવ દ્વારોનાં નામ બતાવ્યાં. તેમાં સત્પદપ્રરૂપણારૂપ પ્રથમ દ્વાર બતાવે છે -

ગાથા :-

સંતં સુદ્ધપયત્તા, વિજ્જંતં ચક્રસુમંઘ્વ ન અસંતં ।

મુક્ષવત્તિ પયં તસ્સ ડ, પરૂવણા મગ્ગણાઈહિં ॥૪૪॥

ગાથાર્થ :-

મોક્ષ એ પ્રકારનું પદ સત્ છે=વિધમાન છે; કેમ કે શુદ્ધપદપણું છે. આકાશકુસુમની જેમ અસત્ નથી. વળી, તેની પ્રરૂપણા માર્ગણા દ્વારા થાય છે. ॥૪૪॥

ભાવાર્થ :-

(૧) સત્પદપ્રરૂપણાદ્વાર :- જે સામાસિક પદ ન હોય અને વ્યુત્પત્તિથી જે શબ્દ બનેલો હોય તે શબ્દને શુદ્ધ પદ કહેવાય છે. મોક્ષપદ સામાસિક પદ નથી,

વળી ‘મુચ્’ ધાતુથી બનેલ છે. તેથી મોક્ષપદથી વાચ્ય વસ્તુ જગતમાં વિદ્યમાન છે, પરંતુ આકાશકુસુમની જેમ અવિદ્યમાન નથી; અર્થાત્ આકાશકુસુમ એ પદ આકાશ અને કુસુમ એ બે શબ્દોના સમાસથી બનેલું છે, તેથી શુદ્ધપદ નથી, વળી આકાશકુસુમ એ પદથી વાચ્ય જગતમાં કોઈ પદાર્થ વિદ્યમાન નથી, જ્યારે મોક્ષપદથી વાચ્ય વસ્તુ જગતમાં અવિદ્યમાન નથી. મોક્ષપદથી વાચ્ય વસ્તુ છે, તે બતાવ્યા પછી તે મોક્ષના સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરવા માટે માર્ગણાથી વિચારણા થાય છે, અને તે માર્ગણાની વિચારણા સ્વયં ગ્રંથકાર આગળની ગાથામાં બતાવે છે. ॥૪૪॥

અવતરણિકા :-

પૂર્વગાથામાં કહ્યું કે માર્ગણાથી મોક્ષપદની વિચારણા કરવી જોઈએ. તેથી તે માર્ગણાઓનાં નામો પ્રસ્તુત ગાથાથી બતાવે છે -

ગાથા :-

ગઈ ઈંદિએ અ કાએ જોએ વેએ કસાય નાળે અ ।

સંજમ દંસણ લેસા, ભવ સમ્મે સન્નિ આહારે ॥૪૫॥

ગાથાર્થ :-

ગતિ, ઇન્દ્રિય, કાય, યોગ, વેદ, કષાય, જ્ઞાન, સંયમ, દર્શન, લેશ્યા, ભવ્ય, સમ્યક્ત્વ, સંજ્ઞા અને આહાર, (એ માર્ગણાઓનાં નામો છે.) ॥૪૫॥

ભાવાર્થ :-

ગતિ=ચાર ગતિ, ઇન્દ્રિય=પાંચ ઇન્દ્રિય, કાય=છ કાય, યોગ=ત્રણ યોગ, વેદ=ત્રણ વેદ, કષાય=ચાર કષાય, જ્ઞાન-અજ્ઞાન=આઠ જ્ઞાન, સંયમ-અસંયમ=સાત સંયમ, દર્શન=ચાર દર્શન, લેશ્યા=છ લેશ્યા, બે ભવ્ય-અભવ્ય, સમ્યક્ત્વ-અસમ્યક્ત્વ, સંજ્ઞી-અસંજ્ઞી અને આહાર-અનાહાર, એમ ચૌદ મૂળ માર્ગણાઓ છે.

આ ચૌદ માર્ગણાઓનાં કુલ-સડસઠ પેટાભેદો આ પ્રમાણે છે.

(i) ચાર ગતિ : (૧) દેવગતિ, (૨) મનુષ્યગતિ, (૩) તિર્યચગતિ અને (૪) નરકગતિ.

(ii) પાંચ ઇન્દ્રિય : (૧) એકેન્દ્રિય જાતિ, (૨) બેઇન્દ્રિય જાતિ, (૩) તેઇન્દ્રિય જાતિ, (૪) ચઉરિન્દ્રિય જાતિ અને (૫) પંચેન્દ્રિય જાતિ.

(iii) છકાય : (૧) પૃથ્વીકાય, (૨) અપ્કાય, (૩) તેઉકાય, (૪) વાઉકાય, (૫) વનસ્પતિકાય અને (૬) ત્રસકાય.

(iv) ત્રણ યોગ : (૧) મનયોગ, (૨) વચનયોગ અને (૩) કાયયોગ.

(v) ત્રણ વેદ : (૧) સ્ત્રીવેદ, (૨) પુરુષવેદ અને (૩) નપુંસકવેદ.

(vi) ચાર કષાય : (૧) ક્રોધ, (૨) માન, (૩) માયા અને (૪) લોભ

(vii) આઠ જ્ઞાન-અજ્ઞાન : (૧) મતિજ્ઞાન, (૨) શ્રુતજ્ઞાન, (૩) અવધિજ્ઞાન, (૪) મનઃપર્યવજ્ઞાન, (૫) કેવળજ્ઞાન, (૬) મતિઅજ્ઞાન, (૭) શ્રુતઅજ્ઞાન અને (૮) વિભંગજ્ઞાન.

(viii) સાત સંયમ-અસંયમ : (૧) સામાયિક ચારિત્ર, (૨) છેદોપસ્થાપ્ય ચારિત્ર, (૩) પરિહારવિશુદ્ધિ ચારિત્ર, (૪) સૂક્ષ્મસંપરાય ચારિત્ર, (૫) યથાખ્યાત ચારિત્ર, (૬) દેશવિરતિ ચારિત્ર, (૭) અવિરતિ.

(ix) ચાર દર્શન : (૧) ચક્ષુદર્શન, (૨) અચક્ષુદર્શન, (૩) અવધિદર્શન, (૪) કેવલદર્શન.

(x) છ લેશ્યા : (૧) કૃષ્ણલેશ્યા, (૨) નીલલેશ્યા, (૩) કાપોતલેશ્યા, (૪) તેજોલેશ્યા, (૫) પદ્મલેશ્યા, (૬) શુક્લલેશ્યા.

(xi) (૧) ભવ્ય, (૨) અભવ્ય.

(xii) સમ્યક્ત્વ-અસમ્યક્ત્વ : (૧) ઉપશમ સમ્યક્ત્વ, (૨) ક્ષયોપશમ સમ્યક્ત્વ, (૩) ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ, (૪) મિશ્ર સમ્યક્ત્વ, (૫) સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વ, (૬) મિથ્યાત્વ.

(xiii) (૧) સંજી, (૨) અસંજી.

(xiv) (૧) આહાર, (૨) અનાહાર.

આ ૧૪ મૂળ માર્ગણાઓમાં મોક્ષના સ્વરૂપની વિચારણા ગ્રંથકારશ્રી સ્વયં આગળ બતાવે છે. ॥૪૫॥

અવતરણિકા :-

દરેક માર્ગાણાઓના કયા અવાંતરભેદમાં મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે બતાવે છે —

ગાથા :-

નરગઢ પર્ણિદિતસ ભવ, સન્નિ અહઃસ્વાય યદ્વિસમ્મત્તે ।

મુક્ષોઽણાહાર કેવલ-દંસણનાણે ન સેસેસુ ॥૪૬॥

ગાથાર્થ :-

(૧) મનુષ્યગતિ, (૨) પંચેન્દ્રિય, (૩) ત્રસ, (૪) ભવ્ય, (૫) સંજ્ઞી, (૬) યથાખ્યાન ચારિત્ર, (૭) ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ, (૮) અનાહાર, (૯) કેવળદર્શન, (૧૦) કેવળજ્ઞાનમાં મોક્ષ છે. શેષભેદોમાં મોક્ષ નથી= (૧૧) કષાય, (૧૨) વેદ, (૧૩) યોગ અને (૧૪) લેશ્યા, આ ચાર માર્ગાણામાં મોક્ષ નથી. ॥૪૬॥

ભાવાર્થ :-

(૧) ગતિમાર્ગાણામાં માત્ર મનુષ્યગતિમાંથી મોક્ષ છે, શેષ ત્રણ ગતિઓમાંથી મોક્ષ નથી.

(૨) જાતિમાર્ગાણામાં માત્ર પંચેન્દ્રિય જાતિમાંથી મોક્ષ છે, શેષ ચાર જાતિઓમાંથી મોક્ષ નથી.

(૩) કાયમાર્ગાણામાંથી ત્રસકાયમાં મોક્ષ છે, શેષ પૃથ્વીકાય આદિ ચાર કાયમાંથી મોક્ષ નથી.

(૪) ભવ્ય-અભવ્ય માર્ગાણામાંથી ભવ્યમાર્ગાણામાં મોક્ષ છે, અભવ્યમાર્ગાણામાં મોક્ષ નથી.

(૫) સંજ્ઞી-અસંજ્ઞી માર્ગાણામાંથી સંજ્ઞીમાર્ગાણામાં મોક્ષ છે, અસંજ્ઞીમાર્ગાણામાં મોક્ષ નથી.

(૬) સંયમીમાર્ગાણામાંથી માત્ર યથાખ્યાતચારિત્રમાં મોક્ષ છે, શેષ ચાર ચારિત્રમાં મોક્ષ નથી.

(૭) સમ્યક્ત્વ માર્ગશામાંથી માત્ર ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વીને મોક્ષ છે, અન્ય ચાર સમ્યક્ત્વીને અને મિથ્યાત્વીને મોક્ષ નથી.

(૮) આહાર-અનાહારમાર્ગશામાંથી અનાહારમાર્ગશામાં મોક્ષ છે, આહારમાર્ગશામાં મોક્ષ નથી.

(૯) દર્શનમાર્ગશામાંથી કેવળદર્શનમાર્ગશામાં મોક્ષ છે, શેષ દર્શનમાર્ગશામાં મોક્ષ નથી.

(૧૦) જ્ઞાનમાર્ગશામાંથી કેવળજ્ઞાનમાર્ગશામાં મોક્ષ છે, શેષ ચાર જ્ઞાન-માર્ગશામાંથી અને ત્રણ અજ્ઞાનમાર્ગશામાંથી મોક્ષ નથી.

શેષ ચાર માર્ગશામાં અર્થાત્ (૧) ચાર પ્રકારના કષાયો, (૨) ત્રણ પ્રકારના વેદ, (૩) ત્રણ પ્રકારના યોગ અને (૪) છ પ્રકારની લેશ્યા, એ શેષ ચાર માર્ગશામાં, મોક્ષ નથી. ॥૪૬॥

અવતરણિકા :-

ગાથા-૪૩માં નવ દ્વારથી મોક્ષતત્ત્વની વિચારણા કરવાની છે તેમ કહ્યું. ત્યારપછી સત્પદપ્રરૂપણા આદિ નવ દ્વારોથી મોક્ષની વિચારણા કરવાનો પ્રારંભ કર્યો. તેમાંથી સત્પદપ્રરૂપણારૂપ પ્રથમ દ્વારથી મોક્ષની વિચારણા માર્ગશા દ્વારા કઈ રીતે કરવી, તે ગાથા-૪૪ થી ૪૬માં બતાવ્યું. હવે ક્રમપ્રાપ્ત સત્પદપ્રરૂપણાદિ નવ દ્વારોમાંથી બીજા અને ત્રીજા દ્વારરૂપ દ્રવ્યપ્રમાણદ્વારથી અને ક્ષેત્રદ્વારથી મોક્ષતત્ત્વને બતાવે છે -

ગાથા :-

દવ્વપમાણે સિદ્ધાણં, જીવદવ્વાણિ હંતિઽણંતાણિ ।

લોગસ્સ અસંખિજ્જે, ભાગે ઇક્કો ય સવ્વેવિ ॥૪૭॥

ગાથાર્થ :-

સિદ્ધોના દ્રવ્યપ્રમાણમાં અનંત જીવદ્રવ્યો છે. લોકના અસંખ્યાતમા-ભાગમાં એક અને સર્વ પણ સિદ્ધના જીવો છે. ॥૪૭॥

ભાવાર્થ :-

(૨) દ્રવ્યપ્રમાણદ્વાર :- દ્રવ્યપ્રમાણથી વિચારણા કરીએ તો સિદ્ધના જીવો સંખ્યાથી અનંતા છે; કેમ કે સાધના કરીને અનાદિકાળથી સિદ્ધમાં જવાનો પ્રવાહ અનાદિનો છે. તેથી સિદ્ધમાં હંમેશાં અનંતા જીવોની પ્રાપ્તિ છે.

(૩) ક્ષેત્રદ્વાર :- વળી, સિદ્ધના જીવો કેટલા ક્ષેત્રમાં છે, તેની વિચારણા બતાવતાં કહે છે -

એક સિદ્ધના જીવને આશ્રયીને વિચારીએ તો એક સિદ્ધનો આત્મા લોકના અસંખ્યાતમાભાગમાં છે, અને સર્વ સિદ્ધના જીવોને આશ્રયીને વિચારીએ તોપણ લોકના અસંખ્યાતમાભાગમાં સર્વ સિદ્ધના જીવો છે. ફક્ત એક જીવના ક્ષેત્રને આશ્રયીને વિચારીએ તો લોકનો અસંખ્યાત ભાગ ક્ષેત્રનું પ્રમાણ અલ્પ છે, અને જે જીવ સિદ્ધ થયેલ છે, તેના પૂર્વના શરીરના ત્રીજા ભાગ ન્યૂન દેહની અવગાહના પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં છે, અને સર્વ જીવોને આશ્રયીને વિચારીએ તો ૪૫ લાખ યોજન સિદ્ધશિલા છે, એટલા ક્ષેત્રમાં ઉપરના ભાગમાં અવગાહીને સર્વ સિદ્ધના જીવો રહેલા છે. ॥૪૭॥

અવતરણિકા :-

ગાથા-૪૩માં બતાવેલ નવ દ્વારમાંથી ક્રમપ્રાપ્ત ચોથા, પાંચમા, છઠ્ઠા દ્વારરૂપ સ્પર્શનાદ્વાર, કાળદ્વાર અને અંતરદ્વારથી મોક્ષતત્ત્વને બતાવે છે -

ગાથા :-

ફુસણા અહિયા કાલો, ઇગ-સિદ્ધ-પડુચ્ચ સાઈઓળંતો ।

પડિવાયાઽભાવાઓ, સિદ્ધાણં અંતરં નત્થિ ॥૪૮॥

ગાથાર્થ :-

સ્પર્શના અધિક છે=જેટલા ક્ષેત્રમાં અવગાહના છે તેના કરતાં સ્પર્શના અધિક છે. એક સિદ્ધને આશ્રયીને સાદિ અનંતકાળ છે. સિદ્ધોનો પ્રતિપાતનો અભાવ હોવાને કારણે=સિદ્ધમાં ગયા પછી સંસારમાં આગમનો અભાવ હોવાને કારણે, અંતર નથી=સિદ્ધના ભવની પ્રાપ્તિ પછી ફરી સિદ્ધના ભવની પ્રાપ્તિમાં અંતર નથી. ॥૪૮॥

ભાવાર્થ :-

(૪) સ્પર્શના દ્વાર :- સિદ્ધના જીવો જેટલા આકાશમાં અવગાહીને રહેલા છે, તેટલા આકાશપ્રદેશની તેમજ આજુબાજુ સ્પર્શનારા આકાશપ્રદેશોની તેઓને સ્પર્શના હોય છે. તેથી અવગાહનાના પ્રદેશો કરતાં સ્પર્શનાના પ્રદેશોની સંખ્યા અધિક છે.

(૫) કાળ દ્વાર :- એક સિદ્ધના જીવને આશ્રયીને સિદ્ધનો કાળ સાદિ અનંત છે; કેમ કે જ્યારે સિદ્ધ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તે કાળનો પ્રારંભ થાય છે અને સદા સિદ્ધ અવસ્થામાં રહે છે, તેથી અનંતકાળ છે.

(૬) અંતર દ્વાર :- સિદ્ધમાં ગયા પછી કોઈ જીવ સિદ્ધના ભવથી પ્રતિપાતને પામતો નથી. તેથી જેમ એક વખત મનુષ્યભવ પ્રાપ્ત કર્યા પછી ફરી મનુષ્યભવની પ્રાપ્તિમાં અંતર છે, તેમ સિદ્ધ અવસ્થા પામ્યા પછી ફરી સિદ્ધ અવસ્થાની પ્રાપ્તિમાં અંતર નથી. ॥૪૮॥

અવતરણિકા :-

ગાથા-૪૩માં બતાવેલ નવ દ્વારમાંથી ક્રમપ્રાપ્ત, સિદ્ધના જીવો સર્વ જીવોના કેટલા ભાગમાં છે તે રૂપ સાતમું ભાગ દ્વાર, અને સિદ્ધના જીવો કયા ભાવમાં વર્તે છે, તે રૂપ આઠમું ભાવ દ્વાર બતાવે છે —

ગાથા :-

સવ્વજિયાણમણંતે, ભાગે તે તેસિં દંસણં નાણં ।

ખહ્મિ ભાવે પરિણા-મિએ અ પુણ હોહિ જીવત્તં ॥૪૯॥

ગાથાર્થ :-

સર્વ જીવોના અનંતમા ભાગમાં તેઓ છે=સિદ્ધના જીવો છે. તેઓમાં દર્શન-જ્ઞાન ક્ષાયિકભાવનાં છે અને વળી પારિણામિક ભાવમાં જીવત્વ છે. ॥૪૯॥

ભાવાર્થ :-

(૭) ભાગદ્વાર :- જગતમાં જેટલા જીવો છે, તેના અનંતમા ભાગમાં

સિદ્ધના જીવો છે; જોકે આદિ વગરના અનંતકાળથી સિદ્ધિગમન ચાલુ છે, તેથી અનંતા જીવો સિદ્ધમાં છે, તોપણ સિદ્ધના તે સર્વ જીવો સંસારી જીવો કરતાં અનંતમા ભાગમાં છે.

(૮) ભાવદ્વાર :- વળી, સિદ્ધના જીવોમાં ક્ષાયિકભાવરૂપે દર્શન અને જ્ઞાન રહેલાં છે અને પારિણામિક ભાવરૂપે જીવત્વ રહેલું છે. તે સિવાય ઔદયિકભાવ, ક્ષાયોપશમિકભાવ કે ઔપશમિકભાવ સિદ્ધના જીવોમાં નથી. ॥૪૯॥

અવતરણિકા :-

ગાથા-૪૩માં નવ દ્વારોથી સિદ્ધના જીવોની વિચારણા શરૂ કરેલ. તેમાંથી ક્રમપ્રાપ્ત છેલ્લું ‘અલ્પબહુત્વદ્વાર’ હવે બતાવે છે -

ગાથા :-

થોવા નપુંસસિદ્ધા, થી નર સિદ્ધા કમેણ સંખગુણા ।

इअ मुखतत्तमेअं नवतत्ता लेसओ भणिआ ॥५०॥

ગાથાર્થ :-

થોડા નપુંસકસિદ્ધ છે અને સ્ત્રીસિદ્ધ અને પુરુષસિદ્ધ ક્રમથી સંખ્યાતગુણા છે. આ પ્રમાણે આ મોક્ષતત્ત્વ છે. નવતત્ત્વો લેશથી કહેવાયાં. ॥૫૦॥

ભાવાર્થ :-

(૯) અલ્પબહુત્વદ્વાર :- જે સિદ્ધના જીવો છે, તેમાં નપુંસકલિંગથી સિદ્ધ થનારા સૌથી ઓછા છે, તોપણ સંખ્યાથી અનંતા છે, અને સ્ત્રીલિંગથી સિદ્ધ થનાર નપુંસકલિંગથી સિદ્ધ થનાર કરતાં સંખ્યાતગુણા છે, અને પુરુષલિંગથી સિદ્ધ થનાર સ્ત્રીલિંગથી સિદ્ધ થનાર કરતાં સંખ્યાતગુણા છે.

આ પ્રમાણે અર્થાત્ અત્યાર સુધી વર્ણન કર્યું એ પ્રમાણે આ મોક્ષતત્ત્વ છે. આ રીતે નવે તત્ત્વોનું લેશથી કથન કરાયું, તેથી નવે તત્ત્વોનું વર્ણન અહીં પૂરું થાય છે. નવતત્ત્વો વિશે જે અવશિષ્ટ વક્તવ્ય છે તે હવે પછીની ગાથામાં બતાવશે.

“તત્ત્વાર્થસૂત્ર પ્રમાણે મોક્ષતત્ત્વનું વર્ણન”

તત્ત્વાર્થસૂત્ર અનુસાર સંક્ષેપથી મોક્ષતત્ત્વનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે —

મોહક્ષયાત્ જ્ઞાનદર્શનાવરણાન્તરાયક્ષયાચ્ચ કેવલમ્ । (તત્ત્વાર્થસૂત્ર અ. ૧૦, સૂ. ૧)

મોહના ક્ષયથી, જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ અને અંતરાયના ક્ષયથી કેવળજ્ઞાન થાય છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે મોહનીય આદિનો ક્ષય કેવી રીતે થાય છે ? તેથી કહે છે —

બન્ધહેત્વભાવનિર્જરાભ્યામ્ । (તત્ત્વાર્થસૂત્ર અ. ૧૦, સૂ. ૨)

બંધના હેતુનો અભાવ અને નિર્જરા દ્વારા મોહનીય આદિ કર્મોનો ક્ષય થાય છે.

મિથ્યાદર્શનાદયો બન્ધહેતવોઽભિહિતા: (પૃ. ૧૨૧) તેષામપિ તદાવરણીયસ્ય કર્મણઃ ક્ષયાદભાવો ભવતિ સમ્યગ્દર્શનાદીનાં ચોત્પત્તિ: । “તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનં સમ્યગ્દર્શનં” (અ. ૧, સૂ. ૨), “તન્નિર્સર્ગાદધિગમાદ્ વા” (અ. ૧, સૂ. ૩) इत्युक्तम् ।

एवं संवरसंवृतस्य महात्मनः सम्यग्व्यायामस्याभिनवस्य कर्मणः उपचयो न भवति पूर्वोपचितस्य च यथोक्तैर्निर्जराहेतुभिरत्यन्तक्षयः ततः सर्वद्रव्यपर्यायविषयं पारमैश्वर्यमनन्तं केवलं ज्ञानदर्शनं प्राप्य शुद्धो बुद्धः सर्वज्ञः सर्वदर्शी जिनः केवली भवति ततः प्रतनुशुभचतुःकर्मावशेषः आयुःकर्मसंस्कारवशाद् विहरति ।।२।।

(તત્ત્વાર્થસૂત્ર અ. ૧૦, સૂ. ૨, भाष्य)

મિથ્યાદર્શન આદિ બંધના હેતુઓ છે=મિથ્યાદર્શન, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગ બંધના હેતુ છે. તેમાંથી યોગના હેતુ એવા કર્મને છોડીને બાકીના મિથ્યાદર્શન આદિ ચારના કર્મોનો સંપૂર્ણ ક્ષય થવાથી કેવળજ્ઞાન થાય છે. ક્યારે કેવળજ્ઞાન થાય છે તે સ્પષ્ટ કરે છે — વળી, જ્યારે આત્મા સંવરથી સંવૃત બને છે અને સમ્યગ્ વ્યાયામવાળા એવા=સમ્યગ્ અનુષ્ઠાનવાળા એવા મહાત્માને સમ્યક્ વ્યાયામથી નવાં કર્મોનો ઉપચય થતો નથી અને પૂર્વ ઉપચિત કર્મોનો અત્યંત ક્ષય થાય છે. તેથી સર્વ દ્રવ્ય અને પર્યાયના વિષયવાળા, પરમ ઐશ્વર્યવાળા, અંત વગરના કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનને પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે શુદ્ધ, બુદ્ધ,

સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી, જિન, કેવલી થાય છે. ત્યારપછી અલ્પ એવા શુભ ચાર કર્મ અવશેષવાળા તે મહાત્મા આયુષ્યકર્મના સંસ્કારના વશથી વિહરે છે. ત્યારપછી આ મહાત્માના આયુષ્યકર્મની પરિસમાપ્તિ થયે છતે બાકીનાં ત્રણ અઘાતીકર્મોનો પણ ક્ષય કરે છે. આથી સંપૂર્ણ કર્મના ક્ષયરૂપ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે.

કૃત્સ્નકર્મક્ષયો મોક્ષઃ । (તત્ત્વાર્થસૂત્ર અ. ૧૦, સૂ. ૩)

કૃત્સ્નકર્મક્ષયલક્ષણો મોક્ષો ભવતિ, પૂર્વ ક્ષીણાનિ ચત્ત્વારિ કર્માણિ પશ્ચાદ્ વેદનીય-નામ-ગૌત્રા-ડડ્યુષ્કક્ષયો ભવતિ તત્ક્ષયસમકાલમેવૌદારિકશરીરવિયુક્તસ્યાસ્ય જન્મનઃ પ્રહાણમ્ હેત્વભાવાચ્ચોત્તરસ્યાપ્રાદુર્ભાવઃ, એષાડવસ્થા કૃત્સ્નકર્મક્ષયો મોક્ષ હત્યુચ્યતે ॥૩॥ (તત્ત્વાર્થસૂત્ર અ. ૧૦, સૂ. ૩, ભાષ્ય)

ઔપશમિકાદિભવ્યત્વાભાવાચ્ચાન્યત્ર કેવલસમ્યક્ત્વજ્ઞાનદર્શન-સિદ્ધત્વેભ્યઃ । (તત્ત્વાર્થસૂત્ર અ. ૧૦, સૂ. ૪)

ઔપશમિકક્ષાયોપશમિકૌદયિકપારિણામિકાનાં ભાવાનાં ભવ્યત્વસ્ય ચાભાવાન્મોક્ષો ભવતિ અન્યત્ર કેવલસમ્યક્ત્વકેવલજ્ઞાનકેવલદર્શનસિદ્ધત્વેભ્યઃ । એતે હ્યસ્ય ક્ષાયિકા નિત્યાસ્તુ મુક્તસ્યાપિ ભવન્તિ ॥૪॥ (તત્ત્વાર્થસૂત્ર અ. ૧૦, સૂ. ૪, ભાષ્ય)

વળી, મુક્ત આત્માઓને કેવળસમ્યક્ત્વ=ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ, કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન અને સિદ્ધત્વને છોડીને ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક, ઔદયિક અને પારિણામિક ભાવોનો અને ભવ્યત્વનો અભાવ થવાથી મોક્ષ થાય છે. તેથી એ પ્રાપ્ત થાય કે સિદ્ધ અવસ્થામાં કેવળસમ્યક્ત્વ=ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ, કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન અને સિદ્ધપણું ક્ષાયિકભાવરૂપે સદા રહે છે.

વળી, મોક્ષમાં રહેલા જીવો કેવા સુખને પ્રાપ્ત કરે છે, તે ભાષ્યકાર બતાવે છે --

સંસારસુખમતીત્યાત્યન્તિકમૈકાન્તિકં નિરુપમં નિત્યં નિરતિશયં નિર્વાણસુખમ-વાપ્નોતીતિ ॥૭॥ (તત્ત્વાર્થસૂત્ર અ. ૧૦, સૂ. ૭, ભાષ્ય)

સંસારસુખને ઓળંગીને થતું હોવાથી આત્યંતિક, એકાન્તિક, નિરુપમ, નિત્ય, નિરતિશય, નિર્વાણ સુખને સિદ્ધના આત્માઓ પામે છે.

ભાવાર્થ :-

(૧) આત્યંતિક :- સંસારનું સુખ સંયોગજન્ય છે અને મોક્ષનું સુખ સંયોગના અભાવથી થયેલું જીવની પ્રકૃતિરૂપ છે, તેથી સંસારનું સુખ સાદિ-સાંત છે અને મોક્ષનું સુખ સાદિ-અનંત છે.

(૨) એકાન્તિક :- સિદ્ધનું સુખ દુઃખના સ્પર્શ વગરનું છે, તેથી એકાન્તિક સુખ છે. સંસારનું સુખ આવેગ અને શ્રમથી સંયુક્ત છે, તેથી એકાન્તિક સુખ નથી, પરંતુ દુઃખના સંશ્લેષવાળું સુખ છે. તેથી કંઈક હણાયેલું એવું સંસારનું સુખ છે, જ્યારે મોક્ષનું સુખ તો આવેગ અને શ્રમ વગર સહજ જીવની પ્રકૃતિરૂપ છે, તેથી પૂર્ણ સુખરૂપ છે. માટે એકાન્તિક સુખ છે.

(૩) નિરુપમ :- મોક્ષના સુખને કોઈ ઉપમા આપી શકાય તેવું નથી, માટે નિરુપમ છે. સાધુના સુખની ઉપમા આપી શકાય. બાર માસના પર્યાયવાળા સાધુને સર્વાર્થસિદ્ધ દેવલોક જેવા સુખની પ્રાપ્તિ થાય તેમ ઉપમા આપી શકાય, પરંતુ મોક્ષના સુખની ઉપમા આપી શકાય તેમ નથી.

(૪) નિત્ય :- જીવની પ્રકૃતિરૂપ હોવાથી મોક્ષનું સુખ નિત્ય છે.

(૫) નિરતિશય :- મોક્ષના સુખમાં તરતમતા નથી, પરંતુ પ્રકર્ષરૂપ છે. તેથી સર્વ મુક્ત જીવોનું સમાન રીતે અતિશયવાળું સુખ છે. વળી, સંસારવર્તી સુખ તરતમતાથી અનેક ભેદવાળું છે, અને સર્વાર્થસિદ્ધમાં જે ઉત્કર્ષવાળું સુખ મળે છે, તે પણ નિરતિશય સુખ નથી; કેમ કે સંસારનાં અન્ય સુખો કરતાં સર્વાર્થસિદ્ધનું સુખ અતિશયવાળું હોવા છતાં પણ મુનિને, કેવળીને કે સિદ્ધના જીવોને જેવું અતિશય સુખ છે, તેવું અતિશય સુખ સર્વાર્થસિદ્ધના જીવોને નથી.

આવું નિર્વાણનું સુખ સિદ્ધના જીવોને પ્રાપ્ત થાય છે. આ મોક્ષના સુખનું વર્ણન કરતાં ભાષ્યકાર તત્ત્વાર્થસૂત્રના ભાષ્ય અંતર્ગત કારિકામાં કહે છે -

एवं तत्त्वपरिज्ञानाद्, विरक्तस्यात्मनो भृशम् ।

निरास्रवत्वाच्छिन्नायां, नवायां कर्मसन्ततौ ॥१॥

पूर्वार्जितं क्षपयतो, यथोक्तैः क्षयहेतुभिः ।

संसारबीजं कात्स्न्येन, मोहनीयं प्रहीयते ॥२॥

ततोऽन्तरायज्ञानघ्नदर्शनघ्नान्यनन्तरम् ।
 प्रहीयन्तेऽस्य युगपत्, त्रीणि कर्माण्यशेषतः ॥३॥
 गर्भसूच्यां विनष्टायां, यथा तालो विनश्यति ।
 तथा कर्म क्षयं याति, मोहनीये क्षयं गते ॥४॥
 ततः क्षीणचतुःकर्मा, प्राप्तो यथाख्यातसंयमम् ।
 बीजबन्धननिर्मुक्तः, स्नातकः परमेश्वरः ॥५॥
 शेषकर्मफलापेक्षः, शुद्धो बुद्धो निरामयः ।
 सर्वज्ञः सर्वदर्शी च, जिनो भवति केवली ॥६॥
 कृत्स्नकर्मक्षयादूर्ध्वं, निर्वाणमधिगच्छति ।
 यथा दग्धेन्धनो वह्निर्निरुपादानसन्ततिः ॥७॥
 दग्धे बीजे यथाऽत्यन्तं, प्रादुर्भवति नाङ्कुरः ।
 कर्मबीजे तथा दग्धे, नारोहति भवाङ्कुरः ॥८॥
 तदनन्तरमेवोर्ध्वमालोकान्तात् स गच्छति ।
 पूर्वप्रयोगासङ्गत्वबन्धच्छेदोर्ध्वगौरवैः ॥९॥
 कुलालचक्रे दोलायामिषौ वाऽपि यथेष्यते ।
 पूर्वप्रयोगात् कर्मह, तथा सिद्धिगतिः स्मृता ॥१०॥
 मृल्लेपसङ्गनिर्मोक्षाद्, यथा दृष्टाऽप्स्वलाबुनः ।
 कर्मसङ्गविनिर्मोक्षात्, तथा सिद्धिगतिः स्मृता ॥११॥
 एरण्डयन्त्रपेडासु, बन्धच्छेदाद् यथा गतिः ।
 कर्मबन्धनविच्छेदात्, सिद्धस्यापि तथेष्यते ॥१२॥
 ऊर्ध्वगौरवधर्माणो, जीवा इति जिनोत्तमैः ।
 अधोगौरवधर्माणः, पुद्गला इति चोदितम् ॥१३॥
 यथाऽधस्तिर्यगूर्ध्वं च, लोष्टवाय्वग्निवीतयः ।
 स्वभावतः प्रवर्तन्ते, तथोर्ध्वं गतिरात्मनाम् ॥१४॥
 अतस्तु गतिवैकृत्यमेषां यदुपलभ्यते ।
 कर्मणः प्रतिघाताच्च, प्रयोगाच्च तदिष्यते ॥१५॥

अधस्तिर्यगतोर्ध्वं च, जीवानां कर्मजा गतिः ।
 ऊर्ध्वमेव तु तद्धर्मा, भवति क्षीणकर्मणाम् ॥१६॥
 द्रव्यस्य कर्मणो यद्वदुत्पत्त्याऽऽरम्भवीतयः ।
 समं तथैव सिद्धस्य, गतिमोक्षभवक्षयाः ॥१७॥
 उत्पत्तिश्च विनाशश्च, प्रकाशतमसोरिह ।
 युगपद् भवतो यद्वत्, तथा निर्वाणकर्मणोः ॥१८॥
 तन्वी मनोज्ञा सुरभिः, पुण्या परमभास्वरा ।
 प्राग्भारा नाम वसुधा, लोकमूर्ध्नि व्यवस्थिता ॥१९॥
 नृलोकतुल्यविष्कम्भा, सितच्छत्रनिभा शुभा ।
 ऊर्ध्वं तस्याः क्षितेः सिद्धा, लोकान्ते समवस्थिताः ॥२०॥
 तादात्म्यादुपयुक्तास्ते, केवलज्ञानदर्शनैः ।
 सम्यक्त्वसिद्धतावस्था, हेत्वभावाच्च निष्क्रियाः ॥२१॥
 ततोऽप्यूर्ध्वगतिस्तेषां, कस्मान्नास्तीति चेन्मतिः ।
 धर्मास्तिकायस्याभावात् स हि हेतुर्गतेः परः ॥२२॥
 संसारविषयातीतं, मुक्तानामव्ययं सुखम् ।
 अव्याबाधमिति प्रोक्तं, परमं परमर्षिभिः ॥२३॥
 स्यादेतदशरीरस्य, जन्तोर्नष्टाष्टकर्मणः ।
 कथं भवति मुक्तस्य, सुखमित्यत्र मे शृणु ॥२४॥
 लोके चतुर्ष्विहार्थेषु, सुखशब्दः प्रयुज्यते ।
 विषये वेदनाभावे, विपाके मोक्ष एव च ॥२५॥
 सुखो वह्निः सुखो वायु, विषयेष्विह कथ्यते ।
 दुःखाभावे च पुरुषः, सुखितोऽस्मीति मन्यते ॥२६॥
 पुण्यकर्मविपाकाच्च, सुखमिष्टेन्द्रियार्थजम् ।
 कर्मक्लेशविमोक्षाच्च, मोक्षे सुखमनुत्तमम् ॥२७॥
 सुखप्रसुप्तवत् केचिदिच्छन्ति परिनिर्वृतिम् ।
 तदयुक्तं क्रियावत्त्वात्, सुखानुशयतस्तथा ॥२८॥

શ્રમ-ક્લમ-મદ-વ્યાધિ-મદનેભ્યશ્ચ સમ્ભવાત્ ।
 મોહોત્પત્તેર્વિપાકાચ્ચ, દર્શનઘ્નસ્ય કર્મણઃ ॥૨૯॥
 લોકે તત્સદૃશો હ્યર્થઃ, કૃત્સ્નેઽપ્યન્યો ન વિદ્યતે ।
 ઉપગીયેત તદ્ યેન, તસ્માન્નિરુપમં સુખમ્ ॥૩૦॥
 લિङ્ગપ્રસિદ્ધેઃ પ્રામાણ્યાદનુમાનોપમાનયોઃ ।
 અત્યન્તં ચાપ્રસિદ્ધં તદ્, યત્ તેનાનુપમં સ્મૃતમ્ ॥૩૧॥
 પ્રત્યક્ષં તદ્ભગવતામર્હતાં તૈશ્ચ ભાષિતમ્ ।
 ગૃહ્યતેઽસ્તીત્યતઃ પ્રાજ્ઞૈર્ન છદ્મસ્થપરીક્ષયા ॥૩૨॥

(તત્ત્વાર્થસૂત્ર અ. ૧૦ સૂ. ૭, ભાષ્ય)

ભાવાર્થ :-

તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં જે પ્રમાણે જીવાદિ સાત તત્ત્વો બતાવ્યાં, તે પ્રમાણે તત્ત્વના પરિજ્ઞાનથી અત્યંત વિરક્ત થયેલા આત્માનું અત્યંત નિરાશ્રવપણું હોવાને કારણે, નવી કર્મની સંતતિ છેદાયે છતે, જે પ્રમાણે પૂર્વમાં કહ્યા એવા કર્મક્ષયના હેતુથી પૂર્વમાં અર્જન કરાયેલા કર્મને નાશ કરતા જીવનું, સંસારનું બીજ એવું મોહનીયકર્મ સંપૂર્ણ નાશ પામે છે. ત્યારપછી આ જીવનાં અંતરાય, જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીયરૂપ ત્રણેય કર્મો એકસાથે સંપૂર્ણ નાશ પામે છે. (૧થી ૩)

જે પ્રમાણે ગર્ભસૂચિ વિનષ્ટ થયે છતે=મસ્તકનો ભાગ વિનાશ થયે છતે, તાડવૃક્ષ નાશ પામે છે, તે રીતે મોહનીયકર્મ ક્ષય થયે છતે કર્મ ક્ષયને પામે છે=ત્રણે ધાતીકર્મો ક્ષય પામે છે. (૪)

તેથી ક્ષીણ ચાર કર્મોવાળા, પ્રાપ્ત થયેલા યથાપ્યાત સંયમવાળા, બીજબંધનથી નિર્મુક્ત=સંસારના બીજરૂપ ધાતીકર્મોના બંધનથી મુક્ત થયેલા, સ્નાતક, પરમેશ્વર, શેષ કર્મફળની અપેક્ષાવાળા=અધાતી એવા શેષ કર્મના ફળની અપેક્ષા-વાળા, શુદ્ધ, બુદ્ધ, નિરામય=ભાવરોગ રહિત, સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી જિન કેવલી થાય છે. (૫-૭)

જે પ્રમાણે બળેલા ઇંધણવાળો અગ્નિ ઉપાદાન સંતતિ વગરનો છે=ઇંધણના અભાવને કારણે ઓલવાયેલો છે, તે પ્રમાણે સંપૂર્ણ કર્મક્ષયથી ઊર્ધ્વ નિર્વાણને પામે છે=કેવલી નિર્વાણને પામે છે. (૭)

જે પ્રમાણે બીજ અત્યંત દગ્ધ થયે છતે અંકુરો પ્રાદુર્ભાવ પામતો નથી, તે પ્રમાણે કર્મબીજ દગ્ધ થયે છતે=કર્મબંધનું કારણ એવો સંગનો પરિણામ નાશ થયે છતે, ભવનો અંકુરો પ્રાદુર્ભાવ પામતો નથી. (૮)

(૧) પૂર્વપ્રયોગને કારણે, (૨) અસંગપણાને કારણે, (૩) બંધનો છેદ થવાને કારણે અને (૪) ઊર્ધ્વ જવાનો ગૌરવ સ્વભાવ હોવાને કારણે તદ્ અનંતર જ=નિર્વાણ પામતાંની સાથે જ, નિર્વાણ પામનાર આત્મા આલોકના અંત સુધી ઊર્ધ્વમાં જાય છે. (૯)

જે પ્રમાણે કુલાલના ચક્રમાં=કુંભારના ચક્રમાં, પૂર્વના પ્રયોગથી ચક્રભ્રમણ થાય છે, પછી ઉત્તરમાં દંડ વગર પણ=ચક્રના ભ્રમણને અનુકૂળ વ્યાપાર વગર પણ, ચક્રભ્રમણની ક્રિયા થાય છે, અથવા બાણની પણણમાં તીરને ખેંચવાથી ઉત્તરમાં તીરના ગમનની ક્રિયા થાય છે, તે પ્રમાણે પૂર્વપ્રયોગથી=યોગનિરોધકાળમાં કરાયેલા યોગનિરોધ માટેના જીવના વ્યાપારથી, ઉત્તરમાં=૧૪મા ગુણસ્થાનકના અંતમાં, સિદ્ધશિલા તરફ જવાની ક્રિયા સિદ્ધના જીવોને કહેવાઈ છે. (૧૦)

જે પ્રમાણે માટીના લેપવાળું તુંબડું તળાવમાં તળિયે ડૂબેલું હોય છે, અને લેપ દૂર થવાથી તુંબડું તળાવમાં પાણીની સપાટી ઉપર તરે છે, તેમ કર્મનો સંગ દૂર થવાથી સિદ્ધના જીવોની ગતિ કહેવાઈ છે. (૧૧)

એરંડ, યંત્ર અને પેડામાં બંધના છેદથી જેમ ગતિ થાય છે, તેમ કર્મબંધનના વિચ્છેદથી સિદ્ધના જીવોની પણ ગતિ થાય છે અર્થાત્ જેમ કોઈ યંત્ર ગતિવાળું હોય અને તેની ગતિના અવરોધ અર્થે કોઈ બંધન કરવામાં આવેલ હોય, અને બંધનનો છેદ થાય તો યંત્રની ગતિ થાય છે. વળી, જેમ કોષમાં રહેલું એરંડાનું બીજ કોષનું બંધન તૂટતાં જ ઊડીને ઊંચે ઊછળે છે તેમ કર્મનું બંધન ખસવાથી જીવની ઊર્ધ્વગતિ થાય છે. (૧૨)

ઊર્ધ્વગૌરવધર્મવાળા=ઊર્ધ્વગમન કરે એવા ગૌરવ ધર્મવાળા જીવો છે, અને અધોગૌરવ ધર્મવાળા પુદ્ગલો છે, એ પ્રમાણે ભગવાન વડે કહેવાયું છે. (૧૩)

જે પ્રમાણે લોષ્ટ=ઢેફાનું અધોગમન, વાયુનું તિર્ણગમન અને અગ્નિનું ઊર્ધ્વગમન સ્વભાવથી પ્રવર્તે છે, તે પ્રમાણે આત્માની ઊર્ધ્વગતિ છે. (૧૪)

આથી જીવોની ગતિનું વિકૃતપણું=ઉર્ધ્વગતિથી અન્ય પ્રકારનું ગતિપણું, જે પ્રાપ્ત થાય છે, તે કર્મના પ્રતિઘાતના કારણે કે પ્રયોગના કારણે=જીવના પ્રયત્નના કારણે ઇચ્છાય છે.

આશય એ છે કે જીવનો ઉર્ધ્વગમનનો સ્વભાવ છે, તેથી વગર પ્રયત્ને કે કર્મથી મુક્ત થયેલા આત્માઓનું ઉર્ધ્વગમન થાય છે; પરંતુ સંસારી જીવોમાં જે ગતિનું વિકૃતપણું પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ કેટલાક સંસારી જીવો નરકમાં જાય છે ત્યારે અધોગમન કરે છે, દેવલોકમાં જાય છે ત્યારે ઉર્ધ્વગમન કરે છે, તો વળી ક્યારેક કોઈક ભવમાં જાય છે ત્યારે તિચ્છુગમન કરે છે, તે સર્વ ગમનની પ્રવૃત્તિ કર્મના પ્રતિઘાતથી અને જીવના પ્રયોગથી ઇચ્છાય છે. (૧૫)

જીવોની નીચી, તિરછી અને ઉર્ધ્વગતિ કર્મથી થાય છે. ક્ષીણકર્મવાળા જીવોની ઉર્ધ્વ જ ગતિ તેના જ ધર્મથી થાય છે=જીવના સ્વભાવથી થાય છે. (૧૬)

જેમ દ્રવ્યની વિતિ=ગતિ, અને ઉત્પત્તિ ક્રિયાનો આરંભ સાથે થાય છે, તેમ આત્મા સિદ્ધ થાય છે ત્યારે સિદ્ધશિલા તરફની ગતિ, મોક્ષ અને ભવક્ષય એક સમયમાં થાય છે.

જેમ કોઈક જીવ કોઈક સ્થાનથી ચ્ચવીને વિગ્રહ ગતિ વગર જન્મ લે ત્યારે આઠમા સમયમાં ચ્ચવેલો હોય તો નવમા સમયે ઉત્પત્તિસ્થાનમાં ગતિ થાય છે, અને નવમા સમયે જ નવા ભવની ઉત્પત્તિ થાય છે, નવમા સમયે જ શરીર બનાવવાની ક્રિયાનો આરંભ થાય છે; તેમ જે સમયે જીવના સર્વ કર્મોનો ક્ષય થાય છે તે જ સમયે જીવનું સિદ્ધશિલા ઉપર ગમન થાય છે. જેમ આઠમા સમયે સંપૂર્ણ કર્મનો ક્ષય થયો હોય તો આઠમા સમયે જ સિદ્ધશિલા ઉપર ગમન થાય છે, અને આઠમા જ સમયે આત્મા સર્વ કર્મના ક્ષયરૂપ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે અને આઠમા સમયે જ મનુષ્યભવનો ક્ષય પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૭)

જેમ અહીં પ્રકાશની ઉત્પત્તિ અને અંધકારનો વિનાશ એકીસાથે થાય છે, તેમ નિર્વાણની ઉત્પત્તિ અને કર્મનો નાશ એકસાથે થાય છે. (૧૮)

સિદ્ધશિલાનું સ્વરૂપ :- સિદ્ધશિલા તન્વી=પાતળી અર્થાત્ મધ્યભાગમાં આઠ યોજન જાડી હોય છે, અને પછી પાતળી પાતળી થતાં સર્વ ગોળાકાર છેડે માખીની પાંખ કરતાં પણ પાતળી થાય છે, માટે ખૂણામાં પાતળી છે. વળી,

મનોજ્ઞ છે=અત્યંત સુંદર દેખાવવાળી છે, સુરભિ છે=પુણ્યશાળી પૃથ્વીકાયના જીવોથી નિર્માણ કરાયેલી એવી સુંદર ગંધવાળી છે, પરમભાસ્વર પ્રાગ્ભારા નામવાળી પૃથ્વી લોકના મસ્તક ઉપર રહેલી છે. વળી, મનુષ્યલોકની તુલ્ય ૪૫ લાખ યોજનવાળી, સિત છત્રના આકારવાળી=ઊંઘા કરાયેલા શ્વેત છત્રના આકારવાળી, શુભ એવી તે પૃથ્વીના ઉપર સિદ્ધના જીવો લોકના અંતમાં રહેલા છે. (૧૯-૨૦)

તેઓ=સિદ્ધના જીવો, કેવળજ્ઞાન-કેવળદર્શન સાથે તાદાત્મ્યપણાથી ઉપયોગવાળા છે, ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વવાળા છે, સિદ્ધતાની અવસ્થાવાળા છે અને હેતુ અભાવના કારણે અર્થાત્ ક્રિયા કરવાનું કોઈ પ્રયોજન નહિ હોવાને કારણે, નિષ્ક્રિય છે. (૨૧)

ત્યારપછી=લોકાન્ત પછી તેઓની ઊર્ધ્વગતિ કેમ થતી નથી, એ પ્રમાણે મતિ થાય તો કહે છે - ધર્માસ્તિકાયનો અભાવ હોવાને કારણે લોકના અંત પછી ગતિ નથી, જે કારણથી તે=ધર્માસ્તિકાય ગતિનો પ્રધાનહેતુ છે. (૨૨)

મુક્ત આત્માઓને અવ્યય, અવ્યાબાધ, સંસારના વિષયોથી અતીત, પ્રકૃષ્ટ સુખ છે, એ પ્રમાણે પરમઋષિઓ વડે કહેવાયું છે. (૨૩)

અહીં શંકા થાય કે નાશ થયેલા આઠ કર્મોવાળા અશરીરી એવા મુક્ત જીવોને સુખ કેવી રીતે થઈ શકે ? એ પ્રકારની શંકામાં ભ્રાષ્ટ્રકાર કહે છે, મને સાંભળો ! (૨૪)

આ લોકમાં ચાર અર્થમાં ‘સુખ’ શબ્દ વપરાય છે.

(૧) વિષયમાં, (૨) વેદનાના અભાવમાં, (૩) વિપાકમાં=પુણ્યકર્મના વિપાકમાં, અને (૪) મોક્ષમાં. (૨૫)

ચાર અર્થમાં વપરાતા સુખને જ સ્પષ્ટ કરે છે - (૧) અગ્નિ સુખ છે, વાયુ સુખ છે, એ પ્રમાણે વિષયોમાં અહીં=સંસારમાં, સુખ કહેવાય છે.

આશય એ છે કે અતિ ઠંડી પડતી હોય ત્યારે વસ્ત્રિનું તાપણું સુખ પેદા કરે છે, અને અતિ ગરમી થતી હોય ત્યારે વાયુ સુખ પેદા કરે છે. તેથી વસ્ત્રિ અને વાયુરૂપ વિષયમાં ‘સુખ’ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે.

(૨) વળી, દુઃખના અભાવમાં પુરુષ ‘હું સુખી છું,’ એમ માને છે. અશાતાના ઉદયથી કોઈક શારીરિક દુઃખ પેદા થયું હોય, અને તે દુઃખનો જ્યારે અભાવ

થાય છે ત્યારે હું સુખી છું, એમ જીવ માને છે. એથી વેદનાના અભાવમાં ‘સુખ’ શબ્દ વપરાય છે.

(૩) પુણ્યકર્મના વિપાકથી ઇષ્ટ એવા ઇન્દ્રિયોના વિષયોથી થનારું સુખ લોકમાં ‘સુખ’ શબ્દથી કહેવાય છે.

(૪) કર્મકૃત કલેશના વિશેષરૂપે=સંપૂર્ણરૂપે મોક્ષથી, મોક્ષમાં અનુત્તમ સુખ કહેવાય છે.

આશય એ છે કે પુણ્યકર્મનો વિપાક હોય છે ત્યારે પાંચે ઇન્દ્રિયોના અનુકૂળ વિષયોથી સુખ થાય છે, ત્યારે આ જીવ સુખી છે એ પ્રકારનો વ્યવહાર થાય છે. તેથી કર્મના વિપાકમાં ‘સુખ’ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. (૨૬)

સંસારમાં જીવને કર્મકૃત કલેશ પ્રાપ્ત થાય છે, અને જ્યારે જીવ કર્મથી રહિત થાય છે ત્યારે કર્મના કલેશનો અભાવ થાય છે. તેથી કર્મકૃત કલેશના વિમોક્ષથી મોક્ષમાં અનુત્તમ કોટિનું સુખ છે. (૨૭)

સિદ્ધના સુખનું વર્ણન કરતાં કેટલાક કહે છે કે સુખપૂર્વક ઊંઘતા પુરુષને જેવું સુખ છે તેવું સુખ મોક્ષમાં છે, પરંતુ તે વચન અયુક્ત છે; કેમ કે સુખપૂર્વક ઊંઘતા પુરુષમાં ઊંઘવાની ક્રિયા છે અને સુખનો અનુશય છે=સુખની તરતમતા છે. જ્યારે સિદ્ધઅવસ્થામાં તો ક્રિયા નથી અને સુખની તરતમતા નથી, પરંતુ સદા પ્રકૃષ્ટ સુખ છે. (૨૮)

વળી, શ્રમથી ઊંઘનો સંભવ છે, ક્લમથી=ગ્લાનિથી ઊંઘનો સંભવ છે, મદથી=મદ્યપાનથી ઊંઘનો સંભવ છે, વ્યાધિથી=જ્વરથી ઊંઘનો સંભવ છે, મદનથી=કામના સેવનથી ઊંઘનો સંભવ છે, મોહની ઉત્પત્તિને કારણે ઊંઘનો સંભવ છે અને દર્શનાવરણીય કર્મના વિપાકથી (ઉદયથી) ઊંઘનો સંભવ છે અને મોક્ષમાં આ સર્વ કારણોનો અભાવ છે. તેથી ઊંઘના જેવું મોક્ષનું સુખ નથી, પરંતુ સંસારના સર્વ સુખોથી વિલક્ષણ અને પ્રકર્ષવાળું એવું સહજ સુખ મોક્ષમાં છે એમ યોજન છે. (૨૯)

સકલ પણ લોકમાં મોક્ષના સુખ જેવો અન્ય અર્થ વિદ્યમાન નથી, જેના વડે મોક્ષનું સુખ બતાવી શકાય અર્થાત્ કોઈ ઉપમાથી બતાવી ન શકાય તેવું સુખ છે. તે કારણથી મોક્ષનું સુખ નિરુપમ સુખ છે. (૩૦)

વળી, મોક્ષનું સુખ અનુપમ કેમ છે ? તેમાં યુક્તિ આપે છે -

અનુમાનના અને ઉપમાના લિંગની પ્રસિદ્ધિથી પ્રમાણપણું હોવાના કારણે અને યત્=જે કારણથી, તે=મોક્ષના સુખની સિદ્ધિનું લિંગ અત્યંત અપ્રસિદ્ધ છે=જગતમાં ક્યાંય પ્રસિદ્ધ નથી, તદ્=તે કારણથી, અનુપમ કહેવાયું છે=મોક્ષનું સુખ અનુપમ કહેવાયું છે.

આશય એ છે કે અનુમાન અને ઉપમાના પ્રમાણ લિંગ દ્વારા સાધ્યના ગમક બને છે અને સંસારમાં ક્યાંય પણ મોક્ષના સુખને બતાવનાર લિંગ પ્રસિદ્ધ નથી. તેથી ફલિત થાય છે કે સંસારના સર્વ સુખોથી અતિશય સુખ મોક્ષમાં છે માટે મોક્ષનું સુખ અનુપમ છે=ઉપમા ન આપી શકાય એવું છે. (૩૧)

અહીં પ્રશ્ન થાય કે મોક્ષમાં સુખ છે એ કઈ રીતે નક્કી થાય ? તેથી કહે છે -

અરિહંત ભગવંતોને તે=મોક્ષનું સુખ પ્રત્યક્ષ છે, અને તેઓના વડે મોક્ષનું સુખ કહેવાયેલું છે. આથી મોક્ષમાં સુખ છે, એમ ગ્રહણ કરાય છે; અને પ્રાજ્ઞ પુરુષ વડે છન્નસ્થની પરીક્ષાથી મોક્ષનું સુખ ગ્રહણ કરાતું નથી. (૩૨)

પંચસૂત્રમાં પણ મોક્ષના સુખનું વર્ણન આ પ્રમાણે છે -

સવ્વસત્તુક્ખણ સવ્વવાહિવિગમે સવ્વત્થસંજોગેણ સવ્વિચ્છાસંપત્તીણ જારિસમેયં
 ઇત્તોડંતગુણં યુતં, ભાવસત્તુક્ખયાદિતો । (પંચસૂત્ર-૫)

સર્વ શત્રુઓનો ક્ષય થયે છતે, સર્વ વ્યાધિઓનો નાશ થયે છતે, સર્વ અર્થોના સંયોગથી=સર્વ ઇષ્ટની પ્રાપ્તિના સંયોગથી, સર્વ ઇચ્છાઓની પૂર્તિથી જેવા પ્રકારનું આ=સુખ થાય છે તેવા પ્રકારનું સિદ્ધનું સુખ છે. આથી તે=સિદ્ધનું સુખ, અનંતગણું જ છે; કેમ કે ભાવશત્રુઓનો ક્ષયાદિ થયેલ છે. ॥૫૦॥

અવતરણિકા :-

આ નવતત્ત્વના જ્ઞાનથી શું પ્રાપ્ત થાય છે, તે બતાવવાં અર્થે કહે છે -

ગાથા :-

જીવાઈ નવ પયત્થે, જો જાણઈ તસ્સ હોઈ સમ્મત્તં ।

ભાવેણ સદ્દહંતો, અયાણમાણેડવિ સમ્મત્તં ॥૫૧॥

ગાથાર્થ :-

જે જીવાદિ નવ પદાર્થોને જાણે છે, તેને સમ્યક્ત્વ થાય છે. અજાણ હોવા છતાં પણ=જીવ નવતત્ત્વના પરમાર્થને સ્પર્શે તેવા અર્થનો અજાણ હોવા છતાં પણ, ભાવથી શ્રદ્ધા કરનાર જીવને સમ્યક્ત્વ હોય છે. ॥૫૧॥

ભાવાર્થ :-

પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં જીવાદિ નવ પદાર્થો પ્રારંભિક બોધ માટે ઉપયોગી થાય તે રીતે બતાવેલ છે, તેથી તેટલા વર્ણન માત્રથી નવે તત્ત્વોનું યથાર્થ જ્ઞાન થઈ જાય તેવો નિયમ નથી. છતાં જે જીવોને આ નવે તત્ત્વોનો તે પ્રકારે પણ બોધ થયો છે કે જેથી પોતાના પરિણામરૂપે વર્તતા આશ્રવના ભાવો કે સંવરના ભાવો તે સમ્યક્ રીતે જાણી શકે, અને તે જાણીને નવે તત્ત્વોના બોધથી કઈ રીતે પ્રવૃત્તિ કરવાથી હિત થશે અને કઈ રીતે પ્રવૃત્તિ કરવાથી અહિત થશે, તેનું યોજન કરી શકે, તેવા જીવોને નવ તત્ત્વનું ભાવથી શ્રદ્ધાપૂર્વકનું જ્ઞાન છે, અને તેવા જીવોને નવ તત્ત્વના તે જ્ઞાનથી સમ્યક્ત્વ થાય છે.

જેમ ઘટાદિ ઘણા પદાર્થો પડ્યા હોય, અને કોઈ બાળકને આ ઘટ છે, આ પટ છે ઇત્યાદિ રૂપે બોધ કરાવવામાં આવે, છતાં જ્યાં સુધી તેનો તેવો બોધ સ્પષ્ટ ન હોય કે જેથી તે વસ્તુમાંથી ઘટ લાવવાનું કહેવામાં આવે ત્યારે સર્વ વસ્તુઓથી પૃથક્ ઘટને ગ્રહણ કરીને તેને લાવી શકે, ત્યાં સુધી તેને ઘટાદિ પદાર્થોનું યથાર્થ જ્ઞાન નથી.

તેમ જે જીવોએ શાસ્ત્રોથી નવે તત્ત્વોનું શબ્દો દ્વારા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલું હોય, તોપણ તે તત્ત્વનો યથાસ્થાને વિનિયોગ કરીને હિતમાં પ્રવૃત્તિ કઈ રીતે કરવી અને અહિતથી નિવૃત્તિ કઈ રીતે કરવી, તે પ્રકારે યોજન કરી શકે નહિ, ત્યાં સુધી નવે તત્ત્વ વિષયક તેને પરમાર્થથી બોધ નથી. માટે નવ તત્ત્વના જ્ઞાનથી સમ્યક્ત્વ તે જીવમાં નથી તેમ નક્કી થાય છે.

ગાથાના પૂર્વાર્ધમાં કહ્યું કે જેને નવતત્ત્વનું જ્ઞાન છે તેને સમ્યક્ત્વ છે. તેથી નવતત્ત્વના જ્ઞાન વગરના જીવોમાં સમ્યક્ત્વ નથી, તેવો અર્થ પ્રાપ્ત થાય. તેના નિવારણ માટે ગાથાના ઉત્તરાર્ધથી કહે છે કે જેઓ નવતત્ત્વને જાણતા નથી,

છતાં ભાવથી નવતત્ત્વની શ્રદ્ધા કરે છે, તેઓમાં પણ સમ્યક્ત્વ છે.

તેથી એ ફલિત થાય કે જે જીવોએ સંસારનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ જાણ્યું છે, અને સંસારથી પર એવી મુક્ત અવસ્થા જીવ માટે એકાંત સુખરૂપ છે અને તેની પ્રાપ્તિનો ઉપાય ભગવાનના વચન અનુસાર પ્રવૃત્તિ છે તેવો સ્થિર નિર્ણય છે, અને જેઓને ભગવાને જ આ નવતત્ત્વને વિસ્તારથી બતાવ્યાં છે, માટે “હું પણ આ નવતત્ત્વના પરમાર્થને જાણું અને તેને જાણીને હિતમાં પ્રવૃત્તિ કરું અને અહિતથી મારું રક્ષણ કરું,” તેવી સ્થિર શ્રદ્ધા છે, તેવા જીવો સ્વશક્તિ અનુસાર નવતત્ત્વના પરમાર્થને જાણવા માટે, અને તેને જાણીને જીવનમાં તે તત્ત્વ અનુસાર પ્રવૃત્તિ કરવા માટે ઉદ્યમ કરતા હોય, તેઓને ભાવથી નવતત્ત્વમાં શ્રદ્ધા છે, કે “આ નવતત્ત્વનું જ્ઞાન અને આચરણ આલોક અને પરલોક માટે એકાંતે હિતકારી છે, અને નવતત્ત્વના અજ્ઞાનને કારણે જ જીવ જે પ્રવૃત્તિ કરે છે તેનાથી આલોક અને પરલોકનું અહિત થાય છે” અને આવી શ્રદ્ધાવાળા જીવોને નવતત્ત્વનો વિશેષ બોધ ન થયો હોય તોપણ ભાવથી શ્રદ્ધા હોવાના કારણે તેઓમાં સમ્યક્ત્વ છે. ॥૫૧॥

અવતરણિકા :-

પૂર્વગાથામાં કહ્યું કે નવતત્ત્વના પરિજ્ઞાનથી સમ્યક્ત્વ થાય છે, અને જેઓને નવતત્ત્વનું પરિજ્ઞાન નથી, તેઓને પણ જો ભાવથી નવતત્ત્વની શ્રદ્ધા હોય તો સમ્યક્ત્વ છે. તેથી હવે નવતત્ત્વના પરિજ્ઞાનવાળા કે નવતત્ત્વના પરિજ્ઞાન વગરના જીવોમાં રહેલી ભાવથી નવતત્ત્વની શ્રદ્ધા કેવા સ્વરૂપવાળી છે, તે સ્પષ્ટ કહે છે -

ગાથા :-

સઘ્વાઈં જિણેસરભાસિયાઈં, વચણાઈં નન્નહા હુંતિ ।

ઈંઈ બુદ્ધિ જસ્સ મણે, સમ્મત્તં નિચ્ચલં તસ્સ ॥૫૨॥

ગાથાર્થ :-

જિનેશ્વરો વડે કહેવાયેલાં સર્વ પણ વચનો અન્યથા હોતાં નથી, એ પ્રકારની બુદ્ધિ જેના મનમાં છે, તેને નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ છે. ॥૫૨॥

ભાવાર્થ :-

“અતીન્દ્રિય પદાર્થો કેવલી કેવળજ્ઞાનમાં યથાર્થ જોઈ શકે છે અને તે જોયા પછી જગતના જીવોને આલોકમાં અને પરલોકમાં એકાંતે હિતનું કારણ બને તેવો ઉપદેશ આપે છે, અને આલોક અને પરલોકમાં એકાંતે અહિત હોય તેવી પ્રવૃત્તિનો નિષેધ કરે છે”. આ પ્રકારની સ્થિરબુદ્ધિ જેઓને છે તેવા જીવો સ્વશક્તિ અનુસાર ભગવાનના વચનના પરમાર્થને જાણવા માટે અને જાણ્યા પછી સ્વભૂમિકા અનુસાર ભગવાનના વચન અનુસાર ઉચિત પ્રવૃત્તિનું સેવન કરવા માટે ઉદ્યમ કરે છે. આવા જીવોને ભગવાનના વચનમાં જે નિશ્ચય બુદ્ધિ છે તે સમ્યક્ત્વ છે; અને જે જીવોને તેવી ઉત્કટ રુચિ થવા છતાં ક્યારેક રુચિની મ્લાનિ થવાથી સ્વશક્તિ અનુસાર તત્ત્વને જાણવામાં અને તત્ત્વને જાણીને યોગમાર્ગનું સેવન કરવામાં દૃઢ યત્ન કરતાં નથી, તેઓને પૂર્વમાં સમ્યક્ત્વ પ્રગટેલું હોય તોપણ મંદ શ્રદ્ધાને કારણે સમ્યક્ત્વથી પાત પામે છે; અને તેવા જીવોને ઉપદેશની સામગ્રી મળે તો શ્રદ્ધા મંદ થતી અટકે તો સમ્યક્ત્વથી પાત થાય નહિ અને કોઈક રીતે શ્રદ્ધા મંદ થયેલી હોય અને ઉપદેશની સામગ્રી મળે તો ફરી શ્રદ્ધા પ્રદીપ્ત બને છે, જેથી પાત થયેલું સમ્યક્ત્વ ફરી પ્રગટે છે.

॥૫૨॥

અવતરણિકા :-

સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ પછી કોઈક નિમિત્તે સમ્યક્ત્વથી ભ્રષ્ટ થાય તોપણ ઉત્કૃષ્ટથી અર્ધપુદ્ગલપરાવર્તનથી ન્યૂન કાળમાં સંસારના ઉચ્છેદની પ્રાપ્તિ બતાવીને સમ્યક્ત્વનું માહાત્મ્ય બતાવે છે —

ગાથા :-

અંતોમુહુત્તમિત્તંપિ, ફાસિયં હુજ્જ જેહિં સમ્મત્તં ।

તેસિં અવઢ્ઢુપુગલપરિઅટ્ટો ચેવ સંસારો ॥૫૩॥

ગાથાર્થ :-

અંતર્મુહૂર્ત પણ જેઓ વડે સમ્યક્ત્વ સ્પર્શાયું, તેઓને અર્ધપુદ્ગલથી ન્યૂન પુદ્ગલ પરાવર્તન સંસાર છે. ॥૫૩॥

ભાવાર્થ :-

પૂર્વમાં ગ્રંથકારે નવતત્ત્વનું સંક્ષેપથી સ્વરૂપ બતાવ્યું. પછી ગાથા-૫૧માં કહ્યું કે આ નવતત્ત્વોના પરમાર્થને જેઓ જાણે છે, તેઓને સમ્યક્ત્વ થાય છે, અને કદાચ કોઈને નવતત્ત્વનું પારમાર્થિક જ્ઞાન ન થયું તોપણ ભાવથી જેઓને નવતત્ત્વની શ્રદ્ધા છે, તેઓમાં પણ સમ્યક્ત્વ છે.

સમ્યક્ત્વમાં ભાવથી શ્રદ્ધા કેવા પ્રકારની છે, તે ગાથા-૫૨માં બતાવ્યું. હવે તેવું સમ્યક્ત્વ કોઈ જીવ પ્રાપ્ત કરે તો સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિથી સંસારનો ઉચ્છેદ થવાનો પ્રારંભ શરૂ થાય છે; અને જે સાધક પ્રાપ્ત થયેલા સમ્યક્ત્વને અપ્રમાદભાવથી જાળવી શકે, તે સાધક દેવ અને મનુષ્યભવના ક્રમથી થોડા ભવોમાં અવશ્ય મોક્ષને પામે છે.

વળી, કોઈક સાધક સમ્યક્ત્વ પામ્યા પછી પ્રમાદને વશ થઈ અંતર્મુહૂર્તથી અધિક તેનું રક્ષણ કરી ન શકે, અથવા તો કદાચ કિંચિત્ કાળ રક્ષણ કર્યા પછી પ્રમાદને વશ થઈ સમ્યક્ત્વને ગુમાવી બેસે, અને કોઈ તીર્થંકર આદિની અત્યંત આશાતના કરે, તોપણ અર્ધપુદ્ગલ પરાવર્તનની અંદર ગોશાળાની જેમ અવશ્ય મોક્ષને પામશે. ॥૫૩॥

અવતરણિકા :-

ગાથા-૫૧માં નવતત્ત્વના જ્ઞાતથી સમ્યક્ત્વ થાય છે તેમ બતાવ્યું. તેથી જિજ્ઞાસા થાય કે સમ્યક્ત્વ શું છે ? તેથી ગાથા-૫૨માં સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ બતાવ્યું. વળી, ગાથા-૫૩માં સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ પછી સમ્યક્ત્વથી ભ્રષ્ટ થયેલ જીવ પણ અપાર્ધપુદ્ગલપરાવર્તનમાં અવશ્ય મોક્ષમાં જાય છે, તે બતાવીને સમ્યક્ત્વનું માહાત્મ્ય બતાવ્યું. તેથી જિજ્ઞાસા થાય કે પુદ્ગલપરાવર્તન શું છે ? માટે હવે પુદ્ગલપરાવર્તનનું સ્વરૂપ બતાવે છે, અને ભૂતકાળ અને ભવિષ્યકાળ કેટલો છે, તેનું સ્વરૂપ બતાવે છે -

ગાથા :-

ઉસ્સપ્પિણી અણંતા, પુગ્ગલપરિઅટ્ટઓ મુણેયવ્વો ।

તેઽણંતાઽત્તીઅદ્ધા, અણાગયદ્ધા અણંતગુણા ॥૫૪॥

ગાથાર્થ :-

પુદ્ગલપરાવર્તન અનંતી ઉત્સર્પિણી પ્રમાણ જાણવો. અતીતકાળ તે અનંત છે, અનાગતકાળ અનંતગુણો છે=અતીતકાળ કરતાં અનાગત-કાળ અનંતગુણો છે. ॥૫૪॥

ભાવાર્થ :-

અનંત ઉત્સર્પિણી પ્રમાણ એક પુદ્ગલપરાવર્તન સંસાર છે, અને અત્યાર સુધી જે કાળ પસાર થયો તે ભૂતકાળ અનંત છે=એક પુદ્ગલપરાવર્તન અનંતકાળ કરતાં અતીતકાળ અનંતગુણો છે, અને ભૂતકાળનો જે અનંતકાળ છે તેના કરતા ભવિષ્યનો અનંતકાળ અનંતગુણો છે, આ પ્રકારનું સર્વજ્ઞનું વચન છે. ॥૫૪॥

અવતરણિકા :-

નવતત્ત્વોમાં છેલ્લું તત્ત્વ મોક્ષતત્ત્વ છે. તેથી મોક્ષમાં ગયેલા સિદ્ધના ૧૫ ભેદોનું સ્વરૂપ બતાવે છે -

ગાથા :-

જિણઅજિણતિત્થઽતિત્થા, ગિહિઅન્નસલિંગ થીનરનપુંસા ।

પત્તેયસયંબુદ્ધા, બુદ્ધબોહિય ઇક્કણિક્કા ય ॥૫૫॥

ગાથાર્થ :-

જિણ=જિનસિદ્ધ, અજિણ=અજિનસિદ્ધ, તિત્થ=તીર્થસિદ્ધ, અતિત્થા=અતીર્થસિદ્ધ, ગિહિ=ગૃહસ્થલિંગસિદ્ધ, અન્ન=અન્યલિંગસિદ્ધ, સલિંગ=સ્વલિંગસિદ્ધ=જૈન સાધુના વેશમાં થનારા સિદ્ધ, થી=સ્ત્રીલિંગસિદ્ધ, નર=પુરુષલિંગસિદ્ધ, નપુંસા=નપુંસકલિંગસિદ્ધ, પત્તેય=પ્રત્યેકબુદ્ધસિદ્ધ, સયંબુદ્ધા=સ્વયંબુદ્ધસિદ્ધ, બુદ્ધબોહિય=બુદ્ધબોહિતસિદ્ધ, ઇક્ક=એક સમયમાં એક સિદ્ધ ય=અને અણિક્કા=એક સમયમાં અનેક સિદ્ધ. ॥૫૫॥

ભાવાર્થ :-

(૧) જિનસિદ્ધ-અજિનસિદ્ધ :-

સંસારમાંથી જે જીવો સિદ્ધ થાય છે, તેમાંથી કેટલાક તીર્થંકર થઈને સિદ્ધ

થાય છે, તે જિનસિદ્ધ છે, અને કેટલાક તીર્થંકર થયા વગર સિદ્ધ થાય છે, તે અજિનસિદ્ધ છે. જિનસિદ્ધ અને અજિનસિદ્ધ આ બે ભેદોમાં સિદ્ધના સર્વ જીવોનો સંગ્રહ છે.

(૨) તીર્થસિદ્ધ-અતીર્થસિદ્ધ :-

સંસારમાંથી જે જીવો સિદ્ધ થાય છે, તેમાંથી કેટલાક જીવો તીર્થની સ્થાપના થયા પછી મોક્ષે જાય છે, તેઓ તીર્થસિદ્ધ કહેવાય છે, અને તીર્થની સ્થાપના થયા પૂર્વે જેઓ મોક્ષે જાય છે, તેઓ અતીર્થસિદ્ધ કહેવાય છે. તીર્થસિદ્ધ અને અતીર્થસિદ્ધ આ બે ભેદોમાં સિદ્ધના સર્વ જીવોનો અંતર્ભાવ થાય છે.

(૩) ગૃહસ્થલિંગસિદ્ધ, અન્યલિંગસિદ્ધ અને સ્વલિંગસિદ્ધ :-

જે કોઈ જીવો સિદ્ધ થાય છે, તેઓમાંથી કેટલાક ગૃહસ્થ વેશમાં કેવળજ્ઞાન પામીને મોક્ષમાં જાય છે, તેઓને ગૃહસ્થલિંગસિદ્ધ કહેવાય છે.

વળી, કેટલાક જીવોએ અન્યદર્શનના સંન્યાસને સ્વીકારેલું હોય અને કોઈક રીતે કેવળજ્ઞાન પામીને તરત જ આયુષ્ય પૂર્ણ થતું હોય અને મોક્ષે જાય અથવા આયુષ્ય બાકી હોય તો સાધુવેશ ગ્રહણ કરે, છતાં અન્યલિંગમાં કેવળજ્ઞાન થયેલ છે તેથી તે અન્ય લિંગે મોક્ષમાં ગયા છે તેમ વ્યવહાર થાય છે. તેથી અન્યલિંગસિદ્ધ કહેવાય.

વળી, કેટલાક જીવોએ ભગવાનના શાસનને પામીને સાધુપણું સ્વીકાર્યું હોય અને કેવળજ્ઞાન પામીને મોક્ષમાં જાય તો સ્વલિંગસિદ્ધ કહેવાય.

આ ત્રણ વિભાગમાં સિદ્ધના સર્વ જીવોનો અંતર્ભાવ થાય છે.

(૪) સ્ત્રીલિંગસિદ્ધ, પુરુષલિંગસિદ્ધ અને નપુંસકલિંગસિદ્ધ :-

જે કોઈ જીવો મોક્ષે જાય છે, તેમાંથી કોઈ સ્ત્રીલિંગને ધારણ કરીને, કોઈ પુરુષલિંગને ધારણ કરીને અને કોઈ નપુંસકલિંગને ધારણ કરીને સિદ્ધ થાય છે. આ ત્રણ વિભાગમાં સિદ્ધના સર્વ જીવોનો અંતર્ભાવ થાય છે.

(૫) પ્રત્યેકબુદ્ધસિદ્ધ, સ્વયંબુદ્ધસિદ્ધ, બુદ્ધબોધિતસિદ્ધ :-

અધ્યાત્મમતપરીક્ષામાં ‘પ્રત્યેક’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ આ રીતે કરેલ છે : જે

જીવો બાહ્ય વૃષભ આદિ કારણને જોઈને બોધ પામેલા છતાં સિદ્ધ થાય, તે પ્રત્યેકબુદ્ધસિદ્ધ કહેવાય.

જે જીવો બાહ્ય નિમિત્ત વગર જ પોતાના જાતિસ્મરણ આદિથી બોધ પામેલા છતાં સિદ્ધ થાય, તે સ્વયંબુદ્ધસિદ્ધ કહેવાય.

કેટલાક જીવો ઉપદેશ આદિની સામગ્રી વગર કોઈક નિમિત્તથી વિરક્ત થાય છે, અને વિશિષ્ટ જ્ઞાનનો ક્ષયોપશમ થવાથી સાડા નવ પૂર્વથી અધિક વિશિષ્ટ જ્ઞાન થયા પછી કોઈકને કેવળજ્ઞાન થાય છે, તેવા જીવોને ભાવથી સંયમનો પરિણામ સ્પર્શે છે અને સ્વયં દીક્ષા ગ્રહણ કરે છે અને અસંગઅનુષ્ઠાનને પામેલા હોય છે, તેઓ પ્રત્યેકબુદ્ધ છે, અને તે પ્રત્યેકબુદ્ધ કેવળજ્ઞાન પામીને મોક્ષમાં જાય તો પ્રત્યેકબુદ્ધસિદ્ધ કહેવાય છે. તીર્થંકરના જીવો પૂર્વના ભવથી જ બોધ લઈને આવે છે, તેઓ સ્વયંબુદ્ધ છે, અને તેઓ મોક્ષે જાય છે, તે સ્વયંબુદ્ધસિદ્ધકહેવાય છે.

બુદ્ધ એવા ભગવાનથી કે ગુરુ આદિથી બોધ પામીને જેઓ સિદ્ધ થાય છે તેઓ બુદ્ધબોધિતસિદ્ધ કહેવાય.

આ ત્રણે વિભાગમાં સર્વ સિદ્ધના જીવોનો અંતર્ભાવ થાય છે.

(૬) એક સમયમાં એકસિદ્ધ અને એક સમયમાં અનેકસિદ્ધ :-

એક સમયમાં જઘન્યથી કોઈ એક સિદ્ધ થાય છે, અને ક્યારેક એક સમયમાં અનેક સિદ્ધ થાય. તેથી એક સિદ્ધ અને અનેકસિદ્ધમાં સર્વ સિદ્ધના જીવોનો સમાવેશ થાય છે. ॥૫૫॥

અવતરણિકા :-

પૂર્વગાથામાં સિદ્ધના ૧૫ ભેદો બતાવ્યાં. હવે તે ભેદોમાં કોનો કોનો અંતર્ભાવ થાય છે, તે ગાથા-૫૬ થી ૫૮માં બતાવે છે —

ગાથા :-

જિણસિદ્ધા અરિહંતા, અજિણસિદ્ધા ય પુંડરિઅપમુહા ।

ગણહારિ તિત્થસિદ્ધા, અતિત્થસિદ્ધા ય મરુદેવા ॥૫૬॥

ગિહિલિંગસિદ્ધ ભરહો, વક્કલચીરી ય અત્રિલિંગમ્મિ ।
 સાહુ સલિંગસિદ્ધા, થીસિદ્ધા ચંદનાપમુહા ॥૫૭॥
 પુંસિદ્ધા ગોયમાઈ, ગાંગેયાઈ નપુંસયા સિદ્ધા ।
 પત્તેયસયંબુદ્ધા, ભણિયા કરકંડુકવિલાઈ ॥૫૮॥
 તહ બુદ્ધબોહિ ગુરુબોહિયા ય, ઇગસમયે ઇગસિદ્ધા ય ।
 ઇગસમયેઽવિ અળેગા, સિદ્ધા તેઽળેગસિદ્ધા ય ॥૫૯॥

ગાથાર્થ :-

જિનસિદ્ધ અરિહંત છે અને અજિનસિદ્ધો પુંડરિક વગેરે છે. ગણધારી તીર્થસિદ્ધ છે અને અતીર્થસિદ્ધ મરુદેવા છે. ગૃહીલિંગસિદ્ધ ભરત મહારાજા છે અને વલ્કલચીરી અન્યલિંગસિદ્ધ છે. સાધુઓ સ્વલિંગસિદ્ધ છે. સ્ત્રીસિદ્ધ ચંદના વગેરે સાધ્વીઓ છે. પુરુષસિદ્ધ ગૌતમ આદિ મુનિઓ છે. ગાંગેય આદિ નપુંસકલિંગસિદ્ધ છે. પ્રત્યેકબુદ્ધસિદ્ધ અને સ્વયંસંબુદ્ધસિદ્ધ કરકંડુ અને કપિલ કહેવાયા છે અને બુદ્ધબોધિતસિદ્ધ ગુરુબોધિતસિદ્ધ છે. એક સમયમાં એક સિદ્ધ થાય તે એકસિદ્ધ છે. એક સમયમાં પણ અનેક સિદ્ધ થાય તે અનેકસિદ્ધ છે. ॥૫૭થી ૫૯॥

ભાવાર્થ :-

જેઓ તીર્થંકર થઈને સિદ્ધ થયા છે, તે જિનસિદ્ધ અરિહંત છે, અને પુંડરિક વગેરે તીર્થંકર થયા વગર સિદ્ધ થયા તેઓ અજિનસિદ્ધો છે. તીર્થની સ્થાપના થયા પછી ગણધારી સિદ્ધ થયા તેઓ તીર્થસિદ્ધો છે, અને તીર્થની સ્થાપના થયા પૂર્વે મરુદેવામાતા સિદ્ધ થયા તે અતીર્થસિદ્ધ છે.

ભરતમહારાજા ગૃહસ્થપણામાં કેવળજ્ઞાન પામ્યા, તેથી ગૃહીલિંગસિદ્ધ છે, અને વલ્કલચીરી અન્યદર્શનના સંન્યાસને સ્વીકારીને મોક્ષે ગયા, તેથી અન્યલિંગસિદ્ધ છે. ભગવાનના શાસનને પામીને મોક્ષે ગયા તે સાધુઓ સ્વલિંગસિદ્ધ છે. ચંદનબાળા વગેરે સાધ્વીઓ સ્ત્રીલિંગસિદ્ધ છે. ગૌતમ આદિ મુનિઓ પુરુષલિંગસિદ્ધ છે. ગાંગેય આદિ નપુંસકલિંગસિદ્ધ છે. કરકંડુ પ્રત્યેકબુદ્ધસિદ્ધ

છે અને કપિલ સ્વયંબુદ્ધસિદ્ધ છે. જેમ ગૌતમ આદિ મહામુનિઓ બુદ્ધ એવા ભગવાનથી બોધ પામીને સિદ્ધ થયા છે, માટે તેઓ બુદ્ધબોધિતસિદ્ધ છે જ્યારે જંબૂસ્વામી આદિ મહામુનિઓ ગુરુ આદિથી બોધ પામીને સિદ્ધ થયા છે, માટે તેઓ ગુરુબોધિતસિદ્ધ છે. વળી, એક સમયમાં જઘન્યથી કોઈ એક સિદ્ધ થાય છે, તે એકસિદ્ધ છે અને ક્યારેક રોક સમયમાં અનેક સિદ્ધ થાય છે, તે અનેકસિદ્ધ છે. ॥૫૬થી ૫૯॥

॥ इति श्री नवतत्त्वमूलम् ॥

શ્રી નવતત્ત્વ પ્રકરણ

જીવાઽજીવા પુણ્ણં, પાવાઽસવ સંવરો ય નિજ્જરણા ।
 બન્ધો મુક્ખો ય તહા, નવતત્તા હુંતિ નાયવ્વા ॥૧॥
 ચઽદસ ચઽદસ બાયાલીસા, બાસી અ હુંતિ બાયાલા ।
 સત્તાવત્રં બારસ, ચઽ નવ ભેયા કમેણેસિં ॥૨॥
 એગવિહ દુવિહ તિવિહા, ચઽવ્વિહા પંચ છવ્વિહા જીવા ।
 ચેયણ-તસ-ઇયરેહિં, વેય-ગઈ-કરણ-કાએહિં ॥૩॥
 એગિંદિય સુહુમિયરા, સત્ત્રિયર પળિંદિયા ય સબિત્તિચઽ ।
 અપજ્જત્તા પજ્જત્તા, કમેણ ચઽદસ જિયઢ્ઠાણા ॥૪॥
 નાણં ચ દંસણં ચેવ, ચરિત્તં ચ તવો તહા ।
 વીરિયં ડવઓગો ય, એયં જીઅસ્સ લક્ખણં ॥૫॥
 આહારસરીરિંદિયપજ્જત્તી આણપાણભાસમણે ।
 ચઽ પંચ પંચ છપ્પિ ય, ઇગવિગલાઽસત્ત્રિસત્ત્રીણં ॥૬॥
 પળિંદિઅત્તિબલૂસાસાઽ દસ પાણ ચઽ છ સગ અઢ્ઠ ।
 ઇગ-દુ-તિ-ચઽરિંદીણં, અસત્ત્રિ-સત્ત્રીણં નવ દસ ય ॥૭॥
 ધમ્માધમ્માગાસા, તિય-તિય-ભેયા તહેવ અઢ્ઠા ય ।
 ઁંધા દેસ પએસા, પરમાણુ અજીવ ચઽદસહા ॥૮॥
 ધમ્માઽધમ્મા પુગ્ગલ, નહ કાલો પંચ હુંતિ અજ્જીવા ।
 ચલણસહાવો ધમ્મો, થિરસંઠાણો અહમ્મો ય ॥૯॥
 અવગાહો આગાસં, પુગ્ગલજીવાણ પુગ્ગલા ચઽહા ।
 ઁંધા દેસ પએસા, પરમાણુ ચેવ નાયવ્વા ॥૧૦॥

संहंधयार उज्जोअ, पभा छायातवेहि अ ।
 वन्न गंध रसा फासा, पुग्गलाणं तु लक्खणं ॥११॥
 एगा कोडि सतसट्ठि, लक्खा सत्तहुत्तरी सहस्सा य ।
 दो य सया सोलहिया, आवलिया इगमुहुत्तम्मि ॥१२॥
 समयावली मुहुत्ता, दीहा पक्खा य मास वरिसा य ।
 भणिओ पलिया सागर, उस्सप्पिणिसप्पिणी कालो ॥१३॥
 परिणामि जीव मुत्तं, सपएसा एग खित्त किरिया य ।
 णिच्चं कारण कत्ता, सव्वगय इयर अप्पवेसे ॥१४॥
 सा उच्चगोअ मणुदुग, सुरदुग पंचिदिजाइ पणदेहा ।
 आइतितणूणुवंगा, आइमसंघयणसंठाणा ॥१५॥
 वन्नचउक्कागुरुलहु, परघा उस्सास आयवुज्जोअं ।
 सुभखगइनिमिणतसदस, सुरनरतिरिआउ तित्थयरं ॥१६॥
 तस बायर पज्जत्तं, पत्तेअ थिरं सुभं च सुभगं च ।
 सुस्सर आइज्ज जसं, तसाइदसगं इमं होइ ॥१७॥
 नाणंतरायदसगं, नव बीए नीअसाय मिच्छत्तं ।
 थावरदस-निरयतिगं, कसाय पणवीस तिरियदुगं ॥१८॥
 इगबित्तिचउजाईओ, कुखगइ उवघाय हुंति पावस्स ।
 अपसत्थं वन्नचऊ, अपढमसंघयणसंठाणा ॥१९॥
 थावर सुहुम अपज्जं, साहारणमथिरमसुभदुभगाणि ।
 दुस्सरणाइज्जजसं थावरदसगं विवज्जत्थं ॥२०॥

इंदिअ कसाय अव्वय, जोगा पंच चउ पंच तिन्नि कमा ।
 किरियाओ पणवीसं, इमा उ ताओ अणुक्कमसो ॥२१॥
 काइय अहिगरणिया, पाउसिया पारितावणी किरिया ।
 पाणाइवायारंभिय, परिग्गहिआ मायवत्ती अ ॥२२॥
 मिच्छादंसणवत्ती, अपच्चक्खाणा य दिट्ठि पुट्ठि य ।
 पाडुच्चिय सामंतोवणीअ नेसत्थि साहत्थी ॥२३॥
 आणवणि विआरणिया, अणभोगा अणवकंखपच्चइया ।
 अन्ना पओग समुदाण पिज्ज दोसेरियावहिया ॥२४॥
 समिई गुत्ती परिसह, जइधम्मो भावणा चरित्ताणि ।
 पण ति दुवीस दस बार, पंचभेएहिं सगवन्ना ॥२५॥
 इरिया भासेसणादाणे, उच्चारे समिईसु अ ।
 मणगुत्ती वयगुत्ती, कायगुत्ती तहेव य ॥२६॥
 खुहा पिवासा सी उण्हं, दंसाचेलारइत्थिओ ।
 चरिया निसीहिया सिज्जा, अक्कोस वह जायणा ॥२७॥
 अलाभ रोग तणफासा, मल-सक्कार-परीसहा ।
 पन्ना अन्नाण सम्मत्तं, इअ बावीस परीसहा ॥२८॥
 खंती मद्दव अज्जव, मुत्ती तव संजमे अ बोधव्वे ।
 सच्चं सोअं आकिंचणं च बंभं च जइधम्मो ॥२९॥
 पढममणिच्चमसरणं, संसारो एगया य अन्नत्तं ।
 असुइत्तं आसव संवरो य तह णिज्जरा नवमी ॥३०॥

लोगसहावो बोहीदुल्लहा धम्मस्स साहगा अरिहा ।
 एआओ भावणाओ, भावेअव्वा पयत्तेणं ॥३१॥
 सामाइअत्थ पढमं, छेओवट्ठावणं भवे बीअं ।
 परिहारविसुद्धिअं, सुहुमं तह संपरायं च ॥३२॥
 तत्तो अ अहक्खायं, खायं सव्वंमि जीवलोगंमि ।
 जं चरिऊण सुविहिया, वच्चंति अयरामरं ठाणं ॥३३॥
 बारसविहं तवो णिज्जरा य, बंधो चउव्विगप्पो अ ।
 पयइ-ट्ठिइ-अणुभाग-प्पएसभेएहिं नायव्वो ॥३४॥
 अणसणमूणोअरिया, वित्तीसंखेवणं रसच्चाओ ।
 कायकिलेसो संलीणया य, बज्झो तवो होइ ॥३५॥
 पायच्छित्तं विणओ, वेयावच्चं तहेव सज्झाओ ।
 झाणं उस्सग्गोऽवि अ, अब्भितरओ तवो होइ ॥३६॥
 पयई सहावो वुत्तो, ठिई कालावहारणं ।
 अणुभागो रसो णेओ, पएसो दलसंचओ ॥३७॥
 पडपडिहारऽसिमज्जहडचित्तकुलालभंडगारीणं ।
 जह एएसिं भावा, कम्माणऽवि जाण तह भावा ॥३८॥
 इह नाणदंसणावरणवेयमोहाउनामगोआणि ।
 विग्घं च पण नव दु अट्ठवीस चउ तिसय दु पणविहं ॥३९॥
 नाणे अ दंसणावरणे, वेयणिए चेव अंतराए अ ।
 तीसं कोडाकोडी, अयराणं ठिई अ उक्कोसा ॥४०॥

સિત્તરિ કોડાકોડી, મોહણિએ વીસ નામ-ગોએસુ ।
 તિત્તીસં અયરાઈં આઝઢિઈબંધ ઉક્કોસા ॥૪૧॥
 બારસ મુહુત્તં જહન્ના, વેયણિએ અઢુ નામ ગોએસુ ।
 સેસાણંતમુહુત્તં, એયં બંધઢિઈમાણં ॥૪૨॥
 સંતપયપરૂવણયા, દવ્વપમાણં ચ ખિત્ત ફુસણા ય ।
 કાલો અ અંતરં ભાગ ભાવ અપ્પાબહું ચેવ ॥૪૩॥
 સંતં સુદ્ધપયત્તા, વિજ્જંતં ચક્કુસુમંવ્વ ન અસંતં ।
 મુક્ખત્તિ પયં તસ્સ ઉ, પરૂવણા મગ્ગણાઈંહિં ॥૪૪॥
 ગઈંદિએ અ કાએ જોએ વેએ કસાય નાણે અ ।
 સંજમ દંસણ લેસા, ભવ સમ્મે સન્નિ આહારે ॥૪૫॥
 નરગઈ પળિંદિતસ ભવ, સન્નિ અહક્કાયા ચઈંઅસમ્મત્તે ।
 મુક્ખોઽણાહાર કેવલ-દંસણનાણે ન સેસેસુ ॥૪૬॥
 દવ્વપમાણે સિદ્ધાણં, જીવદવ્વાણિ હંતિઽણંતાણિ ।
 લોગસ્સ અસંખિજ્જે, ભાગે ઇક્કો ય સવ્વેવિ ॥૪૭॥
 ફુસણા અહિયા કાલો, ઇગ-સિદ્ધ-પઢુચ્ચ સાઈંઓણંતો ।
 પઢિવાયાઽભાવાઓ, સિદ્ધાણં અંતરં નત્થિ ॥૪૮॥
 સવ્વજિયાણમણંતે, ભાગે તે તેસિં દંસણં નાણં ।
 ચઈંએ ભાવે પરિણા-મિએ અ પુણ હોઈ જીવત્તં ॥૪૯॥
 થોવા નપુંસસિદ્ધા, થી નર સિદ્ધા કમેણ સંખગુણા ।
 ઇઅ મુક્ખતત્તમેઅં નવતત્તા લેસઓ ભણિઆ ॥૫૦॥

जीवाइ नव पयत्थे, जो जाणइ तस्स होइ सम्मत्तं ।
 भावेण सद्वहंतो, अयाणमाणेऽवि सम्मत्तं ॥५१॥
 सव्वाइं जिणेसरभासियाइं, वयणाइं नन्नहा हुंति ।
 इइ बुद्धि जस्स मणे, सम्मत्तं निच्चलं तस्स ॥५२॥
 अंतोमुहुत्तमित्तंपि, फासियं हुज्ज जेहिं सम्मत्तं ।
 तेसिं अवड्ढपुग्गलपरिअट्ठो चेव संसारो ॥५३॥
 उस्सप्पिणी अणंता, पुग्गलपरिअट्ठो मुणेयव्वो ।
 तेऽणंताऽतीअद्धा, अणागयद्धा अणंतगुणा ॥५४॥
 जिणअजिणतित्थऽतित्था, गिहिअन्नसलिंग थीनरनपुंसा ।
 पत्तेयसयंबुद्धा, बुद्धबोहिय इक्कणिकका य ॥५५॥
 जिणसिद्धा अरिहंता, अजिणसिद्धा य पुंडरिअपमुहा ।
 गणहारि तित्थसिद्धा, अतित्थसिद्धा य मरुदेवा ॥५६॥
 गिहिलिंगसिद्ध भरहो, वक्कलचीरी य अन्नलिंगम्मि ।
 साहु सलिंगसिद्धा, थीसिद्धा चंदणापमुहा ॥५७॥
 पुंसिद्धा गोयमाई, गांगेयाई नपुंसया सिद्धा ।
 पत्तेयसयंबुद्धा, भणिया करकंडुकविलाई ॥५८॥
 तह बुद्धबोहि गुरुबोहिया य, इगसमये इगसिद्धा य ।
 इगसमयेऽवि अणेगा, सिद्धा तेऽणेगसिद्धा य ॥५९॥
 (जइआइ होइ पुच्छा, जिणाण मग्गंमि उत्तरं तइया ।
 इक्कस्स निगोयस्स, अणंतभागो य सिद्धिगओ ॥६०॥)

સવ્વાઈં જિણેસરભાસિયાઈં, વચણાઈં નન્નહા હુંતિ ।
ઇઈ બુદ્ધિ જસ્સ મણે, સમ્મત્તં નિચ્ચલં તસ્સ ॥

જિનેશ્વરો વડે કહેવાયેલાં સર્વ પણ
વચનો અન્યથા હોતાં નથી,
એ પ્રકારની બુદ્ધિ જેના મનમાં છે,
તેને નિશ્ચલ સમ્યક્ત્વ છે.

: પ્રકાશક :

ગિતાર્થગંગા

પ, જૈન મર્યન્ટ સોસાયટી, ફતેહપુરા રોડ, પાલડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭.

ટેલિ./ફેક્સ : (૦૭૯) ૨૬૬૦૪૯૧૧, ફોન : (૦૭૯) ૩૨૯૧૧૪૭૧

E-mail : gitarthganga@yahoo.co.in

